BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
G. THIBAUT, PH. D.
Nos. 134 & 140.

पण्डितवरश्रीवामनविरचितसवृत्ति-

काव्यालंकारसूत्राणि ।

श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालविरचितकाव्यालंकार-
कामधेनुसमाख्यव्याख्यासहितानि ।

श्रीमदाचार्य श्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितानि ।

KÂVYÂLANKÂRA SÛTRAS with GLOSS

BY PANDIT VÂMANA

And a Commentary

Called KÂVYÂLANKÂR KÂMADHENU

By ŚRÎ GOPENDRA TRIPURAHARA BHÛPÂLA,

EDITED BY RATNA GOPÂLA BHATTA.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B[illegible] & Co.
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.
1908.

श्रीगणेशाय नमः ।

—०॥०—

श्रेयांसि प्रथयतु कोऽपि विट्ठलाह्वो
देवो नः श्रुतिशिखरैर्विमृग्यरूपः ॥
गोपीनां कुचशिखरेषु यो विहारी
श्यामाङ्गो मुनिजनमानसे निवासः ॥ १ ॥

ननु भोः सहृदया विद्वन्मणयः । सविनयं किञ्चिद् विज्ञाप्यते ।

सवृत्तिकाव्यालङ्कारसूत्राणां प्रणेता पण्डितवरवामनोऽतिप्राचीन इति सर्वजनविदितमेतत् । किन्त्वयं काश्मीरदेशीयः काशिकावृत्तिकाराद् भिन्नश्चेति केषाञ्चिदाशयः ।

तदीयसूत्राणि सवृत्तिमात्राणि बालानामतीव विशेषप्रतिपत्तिं न कलयेयुरिति तद्रहस्यप्रकटनप्रगल्भेन लोकोपकारनिरतेन गोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालतिलकेन काचनव्याख्याभिनिर्मिता । स किल भूपालस्तौलिङ्गदेशाधिप इन्दुवंशोद्भवो नाम्ना—तिप्पभूपाल त्रिपुरहरश्चेति । सैषा व्याख्या विशुद्धपदविन्यासशालिनी अभिमतार्थदायिनी सुमनसां हृदयाह्लादिनी नाम्ना काव्यालङ्कारकामधेनुरिति ।

इयं हि अस्मत्पूर्वैरितरैश्च विद्वन्मणिभिः समासादिता । ग्रन्थोऽस्मद्देशलिपितो देवनागरीलिपिभिः परिवर्तितोऽस्ति । अनन्तरमस्य प्रकटीभवनं प्रतीक्षमाणौ संप्रत्यलङ्कृतगुर्जरनगराणां पण्डितवरज्येष्ठारामसुकुन्दशर्मणां सकाशे ग्रन्थमिमं [illegible] ते किल काश्यां सकलप्राचीनशास्त्र[illegible]पुतहरिदासगुप्ताऽभिधस्य सविधे संप्रेषितः । तेन च स्वकीयायां वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकमालायां मुद्रणेन पुस्तकमेतदधुनैकतां सद्य एव प्रापितमिति तेषामुपकारगौरवं विभाव्यः ।

अस्य ग्रन्थस्य लेखनाधारभूतानि पुस्तकानि त्वेतानि ।

(१) आवयोराचार्यजयपुरकृष्णमाचार्यस्य सव्याख्यानमतिशुद्धं पुस्तकमेकम् ।

(२) पुनर्देशीयं कलकत्तामुद्रितं सवृत्तिमात्रं पुस्तकं तस्यैव ।

(३) आवयोर्गोकुलकराचार्यस्य सव्याख्यानमतिशुद्धं पुस्तकमेकम् ।

(४) एतद्विट्ठलपुरनिवासिनां काव्यमालानवमगुच्छकान्त
गीतिशतकस्य प्रणेतॄणां श्रीवात्स्यसुन्दराचार्यकवीनां स्वहस्त
तमतिशुद्धं तालपत्रात्मकं सटीकव्याख्यानं पुस्तकमेकम् ।
आणि ॥ ८४ ॥

एवञ्च पुस्तकाधारेण लिखितस्यास्य ग्रन्थस्यावलोकनेना
सहृदयहृदयैरनुग्राह्यौ भवाव इति ।

पण्डितश्रीमदात्रेयजयपुरकृष्णमाचार्यः
पण्डितश्रीबाबूलालकराचार्यश्च

तिरुनेलवेलि-समीपवर्तिविट्ठुपुरनिवासिनौ सहृदयसमुदायवि

काव्यालङ्कारसूत्रविषयानुक्रमः ।

काव्यालंकारसूत्राणि ।

श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालविरचितकाव्यालङ्कार-कामधेन्वाख्यव्याख्यासहितानि ।

तत्र शारीरनाम्नि प्रथमेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

कल्याणानि तनोतु नः स भगवान् क्रीडावराहाकृति-
र्दंष्ट्राग्रेण नवप्ररोहपुलकां देवीं धरामुद्वहन् ॥
यस्याऽङ्गेषु वहन्ति रोमविवरालग्ना महाऽम्भोधयः
कान्तास्पर्शसुखादिव प्रकटितां स्वेदोदबिन्दुश्रियम् ॥ १ ॥
दरोन्मीलत्फालद्युतिमदऽमृतस्यान्दिशुभिकं
भ्रमन्मीनोष्णीषं पदसरणिपारीणवलयम् ॥
विराजद्दम्भावव्यतिकरितपुम्भावसुभगं
पुरस्ताद्गाविस्ताद् भुवनपितरौ तन्मम महः ॥ २ ॥
ॐकारमणिघण्टाऽनुरणन्निगमबृंहितम् ॥
चित्ते शृङ्खलितं भक्त्या चिन्तये चिन्मयं गजम् ॥ ३ ॥
करुणामसृणाऽऽलोकप्रवणा शरणार्थिषु ॥
प्रगुणाऽऽभरणावाणी स्मरणाऽनुगुणाऽस्तु नः ॥ ४ ॥
उन्मीलत्प्रतिभानकन्दमुदयत्संदर्भनालं लस-
च्छ्लेषव्याकुलशब्दपत्रमतुलं बन्धारविन्दं सदा ॥
अध्यासीनमऽलंक्रियापरिलसद्गन्धं वचोदैवतं
वन्दे रीतिविकासमाशुविगलन्माधुर्यपुष्पासवम् ॥ ५
नमस्कुर्वे सर्वेतरविविधविद्याविलसितान्
रवाचः प्राचोऽहं प्रथितयशसो भामहमुखान् ॥

कृता यैरर्थानां कृतिषु नयचर्चा सदसतां
प्रभेवाभिव्यक्तिं प्रजनयति भासामधिपतेः ॥ ६ ॥
पावनी वामनस्येयं पदोन्नतिपरिष्कृता ॥
गम्भीरा राजते वृत्तिर्गङ्गेव कविहर्षिणी ॥ ७ ॥
प्रबन्धं तालानां भवनुतिमिषेणाऽतनुत यः
शिवाक्लृप्ताकारा नटनकरणानामपि भिदाः ॥
स वृत्तेर्व्याख्यानं सरलरचनं वामनकृते-
र्विधत्ते गोपेन्द्रस्त्रिपुरहरभूपालतिलकः ॥ ८ ॥
पावनपदविन्यासा समग्ररसदोहशालिनी भजताम् ॥
घटयति कामितमर्थं काव्यालङ्कारकामधेनुरियम् ॥ ९ ॥
यत्रोपयुज्यते यावत् तावत् तत्र निरूप्यते ॥
प्रसङ्गानुप्रसङ्गेन नाऽत्र किञ्चित् प्रपञ्च्यते ॥ १० ॥
अभ्यर्थके मय्यनुकम्पया वा साहित्यसर्वस्वसमीहया वा ॥
मदीयमाऽऽर्या मनसा निबन्धममुं परीक्षध्वममत्सरेण ॥ ११ ॥
अध्याये प्रथमे काव्यप्रयोजनपरीक्षणम् ॥
अधिकारिविचारश्च द्वितीये रीतिनिश्चयः ॥ १२ ॥
काव्याऽङ्गकाव्यभेदानां तृतीये प्रतिपादनम् ॥
तुर्ये पदपदार्थानां दोषतत्त्वविवेचनम् ॥ १३ ॥
वाक्यवाक्यार्थदोषाणां पञ्चमे तु प्रपञ्चनम् ॥
गुणालङ्कारभेदस्तु षष्ठे भेदगुणास्तथा ॥ १४ ॥
सप्तमेऽर्थगुणाः शब्दाऽलङ्काराः पुनरष्टमे ॥
उपमा नवमे तस्याः प्रपञ्चा दशमे भवेत् ॥ १५ ॥
काव्यस्यैकादशे संविद् द्वादशे शब्दशोधनम् ॥
इत्येष द्वाशाध्यायीप्रमेयाणामनुक्रमः ॥ १६ ॥

अथ ग्रन्थकारः स्वकर्तृकाणि सूत्राणि व्याकर्तुकामः प्रारम्भ एव प्राचीनाऽऽचार्यपरम्परासमाचारपरिप्राप्तकर्तव्यताविशेषरूपमङ्गलानुष्ठानेन स्वयं प्रारिप्सितग्रन्थपरिसमाप्तिपारिपन्थिप्रत्यूहव्यूहप्रतिहननप्रगल्भसमग्रदेवताऽनुग्रहसंपन्नोऽपि व्याख्यातृश्रोतृणामाविघ्नव्याख्यानश्रवणलाभाय ग्रन्थाऽऽदौ तन्मङ्गलनिबन्धनपूर्वकं तत्प्रवृत्तिसिद्धये विषयप्रयोजनादि दर्शयन्नाद्येन पद्येन कर्तव्यं प्रतिजानाते ।

प्रणम्य परमं ज्योतिर्वामनेन कविप्रिया ॥
काव्यालङ्कारसूत्राणां स्वेषां वृत्तिर्विधीयते ॥ १ ॥

काव्यं ग्राह्यम् अलङ्कारात् ॥ १ ॥

काव्यं खलु ग्राह्यमुपादेयं भवति। अलङ्कारात् । काव्यशब्दोऽयं गुणाऽलङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते। भक्त्या तु शब्दार्थमात्रवचनोऽत्र गृह्यते ॥ १ ॥

प्रणम्येति ॥ भक्तिश्रद्धातिशयलक्षणः प्रकर्षः प्रशब्देनात्र प्रकाश्यते । तादृगेव हि मङ्गलमन्तरायसन्तानशान्तिं सन्तनोति । अन्यथा कृतायामपि कृतौ प्रारिप्सितग्रन्थः परिसमाप्तिं न संपादयेत् । किरणावल्यादौ तथा दर्शनात्।अथ कथमिह नमिस्सकर्मकः स्यात् । प्रह्वीभावप्रवृत्तेरस्याकर्मकत्वात्।“नमन्ति शाखा नवमञ्जरीभि”रित्यादिप्रयोगदर्शनाच्च । नचाऽयमुपसर्गवशात् सकर्मकः । प्रशब्दस्य प्रकर्षमात्रार्थत्वेन कर्मसम्बन्धोपपादकत्वायोगात् । “नमामि देव”-मित्यादावुपसर्गस्याप्यभावात् । नचायमन्तर्भावितण्यर्थः । अनौचित्यप्रसङ्गादिति । तदेतत् पाणिनिफणितिपरायणपरिणतान्तःकरणानामस्माकं चेतसि चोद्यं न चातुरीमाचरति । तथाहि । यथा जयतिरकर्मकः प्रकर्षेण वर्तने । पराजये तु सकर्मकः । तथा नमिधातुः क्वचित् प्रह्वीभावार्थः क्वचिन्नमस्कारार्थश्च भवति । तत्र यदा प्रह्वीभावार्थमात्रविवक्षया प्रयुज्यते तदानीमेषोऽकर्मकः । यदा नमस्कारार्थविवक्षया प्रयुज्यते तदा सकर्मक इति विवेकः । यद्येवं तर्हि, “देवं प्रणतः” इत्यत्र कर्तरि क्तप्रत्ययो न सिद्ध्येत् । “सकर्मकाऽकर्मकाद्धातोः क्तो भवेत् कर्मभावयो”रिति सकर्मकाद्धातोः कर्मणि क्तविधानात्। गत्यर्थाकर्मकादिषु नमेः परिगणनाभावाच्चेत्यपि न चोदनीयम् । “व्यवसितादिषु क्तः कर्तरि चकाराद्” इतीहैव वक्ष्यमाणसूत्रेण नमेरपि कर्तरि क्तप्रत्ययसंभवात् । व्यवसितः प्रतिपन्न इत्यादिषु गत्यर्थादिसूत्रेण चकारादनुक्तसमुच्चयार्थात् कर्तरि क्तप्रत्ययो भवतीति तस्य सूत्रस्याऽर्थः ॥ परमम् ॥ परिदृश्यमानज्योतिःपरिपाटीमतिवर्तमानम् ॥ ज्योतिश्चिन्मयम् । परमं ज्योतिः प्रणम्ये

त्यत्र वाक्यार्थसामर्थ्येन निखिलनिगमनीरजराजिराजहंसस्य परम-हंसभावनापदवीद्वीयसः परस्य ब्रह्मणो यत् पारमार्थिकं रूपं तदेव प्रणिधानबलेन प्रमुषितविषयान्तरप्रसङ्गे प्रहर्षतरङ्गितेऽन्तःकरणे प्रत्यक्षतोऽनुभवन् प्रणामप्रचयेन पर्यचरदिति प्रतीतेः परम-योगित्वमस्य प्रबन्धुः प्रत्याय्यते ॥ वामनेनेति निजनामनिर्देशो यशः-प्रकाशनाय । कवीन् प्रीणातीति कविप्रीः । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्विप्प्रत्ययः । तेन कविप्रिया इति तृतीयान्तं कर्तृविशेषणम् । कवीनां प्रियेति प्रथमान्तं कर्मविशेषणं वा ॥ काव्येति ॥ "कवनीयं काव्यम्" इति लोचनकारः । "कवयतीति कविः, तस्य कर्म काव्यम्" इति विद्याधरः । "कौति शब्दायते विमृशति रसभावानिति कविः । तस्य कर्म काव्यम्" इति भट्टगोपालः । "लोकोत्तरवर्णनानिपुण-कविकर्म काव्यम्" इति काव्यप्रकाशकारः। भामहोऽपि—"प्रज्ञा नव-नवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता । तदनुप्राणनाज्जीवेद् वर्णनानिपुणः कविः । तस्य कर्म स्मृतं काव्यम्" इति । तदेतत् काव्यशब्दव्युत्पत्ति-कथनम् । चारुताशालि शब्दार्थयुगलं काव्यमिति रूढोऽर्थः । तस्या-ऽलङ्कारोऽलंकृतिः।भावे घञ् । दोषहानगुणालङ्कारादानाभ्यामाधीय-मानं सौन्दर्यमिति यावत् । तत्प्रतिपादकानि सूत्राणि, तेषाम् । सूत्रलक्षणमुक्तं प्राचा भामहेन । "अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद् विश्व-तोमुखम् । सम्यक्संसूचितार्थं यत् तत् सूत्रमिति कथ्यते" इति ॥ स्वेषामिति ॥ सूत्रवृत्त्योरेककर्तृकत्वप्रतिपादनेन सूत्रकाराभिमतार्थ-प्रतिपादिनी वृत्तिः — वृत्तेरन्यकर्तृकत्वाशङ्काविरहश्चेत्युभयमपि उ-पक्षिप्यते । वर्ततेऽस्यां सूत्राणां यथावत् पदपदार्थविवेक इति वृत्तिः। अधिकरणार्थे क्तिन् प्रत्ययः । वृत्तिलक्षणमुक्तं भामहेन । "सूत्रमात्र-स्य या व्याख्या सा वृत्तिरभिधीयते" इति ॥ काव्यालङ्कारसूत्राणां वृत्तिरित्यनेन विषयसम्बन्धौ सूचितौ ॥ कविप्रियेत्यनेन अधिकारि-प्रयोजने सूचिते । तदेतदनुबन्धचतुष्टयमुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते वि-स्तरेण । काव्यस्य कः पुनरलङ्कारादुपकारो येन प्रतिज्ञायमानं तत्-सूत्रवृत्तिविधानं सफलं स्यादितिशङ्कामपनेतुमलङ्कारप्रयोजनप्रतिपा-दकमादिमं सूत्रमुपादत्ते ॥ काव्यमिति ॥ खलुशब्दो वाक्याऽलङ्कारे। काव्योपादाननिदानत्वादलङ्कारो भवत्युपयोगीति भावः।ननु काव्य-मेव तावदुपादातव्यं चेदलङ्कारस्यापि तदुपादानहेतुत्वमुपपद्येत ।

तत्सूत्रवृत्तिविधानं च सफलं स्यात्। तस्योपादेयत्वमेव कुत इति चे-दत्रवक्तव्यम्। यत् काव्यमुपादेयं न भवतीति कस्य हेतोः। न ता-वद् ऋषिप्रणीतत्वाभावादनुपादेयत्वम्। वाल्मीकिबोधायनप्रभृति-भिरपि महर्षिभिः काव्यस्य प्रणयनात्। नाऽपि पुरुषप्रणीतत्वात्। शास्त्रनिबन्धनानामपि तथात्वेनानुपादेयत्वप्रसङ्गात्। नच काव्य-त्वात्। रामायणादावनैकान्तिकत्वात्। तस्यापि पक्षसमत्वशङ्कायां मेकैकाक्षरोच्चारणेऽपि फलविशेषवचनविरोधः। नाऽपि दृष्टप्रयोजना-ऽभावात्। दृष्टप्रयोजनानां बहूनामुपदिष्टत्वात्। तथोक्तं काव्यप्रकाशे "काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यःपरनिर्वृ-तये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" इति। नाऽप्यदृष्टप्रयोजनाभावात्। स्वर्गापवर्गलक्षणस्यादृष्टप्रयोजनस्य शिष्टैरनुशिष्टत्वात्। यदाहुः। "धर्मार्थकाममोक्षेषु वैलक्षण्यं कलासु च। करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणम्" इति। काव्यादर्शेऽपि। "चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम्" इति। इहापि "काव्यं सद्" इति वक्ष्यमाणत्वात्। अथ मन्यसे "काव्यालापाँश्च वर्जयेद्" इति निषेधवचनादनुपादेय-त्वं काव्यस्येति। तदप्यनालोचितचतुरम्। काव्यालापनिषेधवचन-स्याऽसत्काव्यविषयत्वेन व्यवस्थापनात्। यदाह विद्यानाथः। "यत्र पुनरुत्तमपुरुषचरितं न निबध्यते तत् काव्यं परित्याज्यमेव। तद्विषया च स्मृतिः- काव्यालापाँश्च वर्जयेदिति" इति। न केवलं विषय-वैगुण्येन काव्यस्यासाधुत्वम्। किन्तु प्रबन्धुः प्रतिभादौर्बल्यकुलवै-कल्याभ्यामपि भवति। तदुक्तं काव्यादर्शे। "तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन। स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम्" इ-ति। कविगजाङ्कुशे "शुनीदुग्धमिव त्याज्यं पद्यं शूद्रकृतं बुधैः। गवा-मिव पयोग्राह्यं काव्यं विप्रविनिर्मितम्" इति। उत्तमपुरुषकथा-कथनं तु काव्यं ग्राह्यमेव। तदुक्तं भामहेन। "उपश्लोकयस्य माहा-त्म्यादुज्ज्वलाः काव्यसंपद" इति। भट्टोद्भटेनापि कथितम्। "गुणा-ऽलङ्कारचारुत्वयुक्तमप्यधिकोज्ज्वलम्। काव्यमाश्रयसंपत्त्या मेरुणे-वाऽमरद्रुम" इति। भोजराजेनापि कथितम्। "कवेरल्पापि वाग्वृत्ति-र्विद्वत्कर्णावतंसति। नायको यदि वर्ण्येत लोकोत्तरगुणोत्तर" इ-ति। किं बहुना। प्रतिपाद्यमहिम्ना प्रबन्धप्रशस्तिरिति शास्त्राणाम-पि समानमेतद्। तथाहि। न्यायवैशेषिकशास्त्रयोरीश्वरप्रतिष्ठापक-

तथा पूर्वोत्तरमीमांसयोर्धर्मब्रह्मप्रतिपादकतया बहुमानीयत्वम् । तत्र चिन्तायां तु शास्त्राणामपि काव्यमुखप्रेक्षितया कार्यकारित्वमित्युपनिषत् । यदाहुः "स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुञ्जते । प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटुभेषजम्" इति । शास्त्रकाव्ययोरियान् विशेषो यत् प्रभुसंमिततया दुर्लभोऽनुप्रवेशः शास्त्रे, कान्तासंमिततया सुलभोऽनुप्रवेशः काव्ये इति । यदाहुः "कटुकौषधवच्छास्त्रमविद्याव्याधिनाशनम् । आह्लाद्यमृतवत् काव्यमविवेकगदापहम्" इति । साहित्यचूडामणावप्युक्तम् । "तदिदं पुण्ड्रेक्षुभक्षणाद्धेतैनवित्तलाभो यत् काव्यश्रवणाद् व्युत्पत्तिसिद्धि"रिति । तस्माद् दृष्टाऽदृष्टाऽनेकोपकारकारितया काव्यमुपादातव्यम् । ततश्च सफलोऽयमलंकारसूत्रवृत्तिविधानयत्न इति स्थितम् ॥

अथ काव्यशब्दस्याऽनेकार्थत्वेन विप्रतिपत्तौ स्वसिद्धान्तसिद्धं मुख्यार्थं तावत् प्रख्यापयति ॥ काव्यशब्दोऽऽयमिति ॥ लिलक्षयिषितगुणालङ्कारसंस्कृतशब्दार्थयुगलवाची नपुंसकलिङ्गः काव्यशब्द इत्यर्थः ॥ गुणाऽलङ्कारसंस्कृतयोरिति ॥ गुणैरोजः प्रमुखैः *अलङ्कारैर्यमकोपमादिभिश्च संस्कृतयोरलङ्कृतयोरित्यर्थः।* अत्र शब्दाऽर्थौ द्वौ सहितावेव काव्यमिति काव्यपदार्थकथनात्कमनीयताशालिशब्द एव काव्यमथवाऽर्थ एवेति पृथक्पक्षद्वयं प्रत्यक्षेऽपि । यतो द्वयोः संभूयाह्लादनिबन्धनत्वामिति । तदुक्तं वक्रोक्तिजीवित । "न शब्दस्य रमणीयताविशिष्टस्य केवलस्य काव्यत्वं, नाप्यर्थस्य" इति। यद्यपि काव्यपदं गुणालङ्कारसंस्कृतशब्दार्थयुगलं व्याचष्टे, तथाप्यस्मिन् सूत्रे मुख्यार्थस्यानुपयोगलक्षणं बाधं पश्यन् शब्दार्थयुगलमात्रे तदुपचर्यत इत्याह ॥ भक्त्येति ॥ भक्त्या उपचारेण।गुणालङ्कारसंस्कृतत्वस्य पृथक्करणं मात्रचोऽर्थः । ननु"मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् । अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया" इत्युक्तरीत्या मुख्यार्थबाधादौ सत्येवोपचारो वक्तव्यः । तथाच । गुरुरभिवाद्यो, गुरुत्वादित्यत्र यथा गुरुशब्दपरिगृहीतस्यैव गुरुत्वस्य तदभिवादहेतुत्वं दृष्टम् । तथैवात्राप्यलङ्कारस्य काव्यग्रहणहेतुत्वमुपपद्यत इति कथं मुख्यार्थबाधः । चारुताशालिशब्दार्थयोः शब्दाऽर्थमात्रस्य वस्तुत एकत्वाद् भेदनिबन्धनो दुर्घटः । "काव्यं ग्राह्यमऽलङ्कारात्"इतिभेदनिर्देशेनैव गुणालङ्कारवैशिष्ट्यतद्-

व्युत्पत्तिरूपं प्रयोजनं च सम्भवतीति, कथमुपचारः । अत्रोच्यते । यथा, गुरुत्वादभिवाद्य इत्युक्ते गम्यत एव गुरुरिति । तथापि गुरुरित्युच्यमानमतिरिच्यते । एवमिहापि अलङ्कारात् ग्राह्यमित्युक्ते काव्यमिति गम्यत एव । तथापि काव्यमित्युच्यमानमतिरिच्यते इति पुनरुक्तप्रायत्वात्, अनुपयुक्तमिति मुख्यार्थभङ्गः । नचानुपयुक्तत्वेऽप्यनुपपत्तेरभावात् कथं मुख्यार्थभङ्ग इति चोदनीयम् । यतो योग्यताविरहवदाकाङ्क्षाविरहोऽपि मुख्यार्थभङ्गहेतुः । अन्वयविघटनाऽविशेषात् । ततश्चानुपयुक्तावाकाङ्क्षावैकल्यमनुपपत्तौ तु योग्यतावैकल्यमित्यवगन्तव्यम् । चारुताशालिशब्दार्थयोः शब्दमात्रस्य च गुणभेदात् । भेदे सति सादृश्यलक्षणः सम्बन्धः । गुरुपदोपलक्षिते पुंसि हितानुशासनकौशल्यादिप्रतिपत्तिवच्छब्दार्थयोर्गुणालङ्कारवैशिष्ट्यप्रतिपत्तिः प्रयोजनं च सम्भवतीत्युपपन्न एवोपचार इत्यलं विस्तरेण ॥ १ ॥

अलङ्कारशब्दोऽयं किं भावसाधन, उत करणसाधन इति सन्देहात् पृच्छति—

कोऽसावलंकार इत्यत आह—

सौन्दर्यमलङ्कारः ॥ २ ॥

अलंकृतिरलङ्कारः । करणव्युत्पत्त्या पुनरलङ्कारशब्दोऽयम् उपमादिषु वर्तते ॥ २ ॥

कोऽसाविति ॥ तत्रोत्तरं वक्तुमुत्तरसूत्रमवतारयति ॥ अत आहेति ॥ वृत्तिकारदशातः सूत्रकारदशा अन्यैवेति कर्तृभेदमाश्रित्योक्तम्– आहेति । अत्र भावव्युत्पत्तेर्विवक्षितत्वात् अलङ्कारशब्दो भावार्थमाचष्ट इत्याह ॥ अलङ्कृतिरलङ्कार इति ॥ अलङ्कारशब्दस्य करणव्युत्पत्तिपक्षे तु न गुणानां काव्यग्रहणहेतुत्वमिति "युवतेरिव रूपमङ्गकाव्यं स्वदते शुद्धगुणम्" इत्यादि वक्ष्यमाणं नोपपद्यते इत्यर्थोऽसङ्गतिः । "न कल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिरिष्यते" इति करणे ल्युट एव प्राप्तेः शब्दासङ्गतिश्चेत्याशयः । नन्वलङ्कारशब्दस्य कटकमुकुटादाविव यमकोपमादिषु अविगीतशिष्टप्रयोगदर्शनात्

"अध्यायन्याये"त्यादिसूत्रे चकारादनुक्तसमुच्चयार्थाद् वा, "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति बहुलग्रहणाद् वा करणसाधनोऽप्यलङ्कारशब्दः सङ्गच्छत इतिचेन्मतम् । तन्नु नानिष्टमित्यभ्युपगम्यानुवदति ॥ करणव्युत्पत्त्या पुनरिति ॥ कथञ्चित् कल्पितायामपि करणव्युत्पत्तौ न गुणानां काव्यग्रहणहेतुत्वमिति स दोषस्तदवस्थ इत्याशयः । ननु करणसाधनोऽयमऽलङ्कारशब्दो यमकोपमादिषु वर्तमानो गुणानपि गृह्णाति, सौन्दर्यहेतुत्वाविशेषादुभयेषामिति । तदेतदविचारितरमणीयम् । न हि व्युत्पत्तिरस्तीति शब्दः सर्वत्र वक्तुं शक्यते । किन्तु शिष्टप्रयोगे दृष्टे व्युत्पत्तिरन्विष्यते । अन्यथा पङ्कजादयः शब्दाः कुमुदादिषु पद्मादिष्विव प्रयुज्येरन् । पङ्कजत्वेनाविशेषादिति स्यादतिप्रसङ्गः । तस्मात् पद्मे पङ्कजशब्दवदलङ्कारशब्दः कटकमुकुटादिष्विव यमकोपमादिषु योगरूढ इत्यवगन्तव्यम् । एवञ्च सति यमकोपमादेरलङ्कारस्य काव्यग्रहणहेतुत्वाभ्युपगमे, साऽलङ्कारमेव ग्राह्यं काव्यं, न तु निरलङ्कारमित्यापद्येत । नचैवं वक्तुं शक्यम् । अलङ्कारविरहेऽपि शुद्धगुणमेव काव्यमास्वाद्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् । न केवलमियमऽस्य ग्रन्थकृतः प्रक्रिया । किन्त्वन्यैरप्यालङ्कारिकैरनलङ्कारस्य शब्दार्थयुगलस्य सगुणस्य काव्यत्वे लक्षणोदाहरणयोर्दर्शितत्वात् । तथाचोक्तं काव्यप्रकाशे— "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि" इति । तत्र व्याचष्ट भट्टगोपालः— निर्दोषौ सगुणौ सालङ्कारौ शब्दार्थौ काव्यम् इति घण्टापथः, किन्तु "सर्वं वाक्यं सावधारणम्" इत्युक्त्या यथा दोषशून्यावेव गुणवन्तावेव शब्दार्थौ काव्यमित्यवधारणं, तथा साऽलङ्कारावेवेति न पार्यते नियन्तुम् । किन्तु वयं हि काव्यशोभासम्भावनया स्वैरम् अलङ्कारान् सहामहे । अलङ्कारनैयत्यं तु न सहामहे । उक्तं हि—"दोषहानं गुणादानं कर्तव्यं नियमात् कृतौ । कामचारः पुनः प्रोक्तोऽलङ्कारेषु मनीषिभिः" इति । उदाहरणं तु— यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः * सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते * इत्यत्र स्फुटो न कश्चिदलङ्कारः । काशकुशावलम्बनाद्विशेषोक्तिविभावनयोरन्यतरालङ्कारोद्भावनायामलङ्कारनैयत्यपक्षनिर्वाह इत्यलं दुराभिनिवेशाया दु-

राशया । कविसंरम्भगोचराणामलङ्काराणाञ्च कस्यचिदुपलम्भ इति । तथापि न काव्यत्वभङ्गः । विशेषोक्तिविभावनयोः स्वस्वविरोधमुखेन कथंञ्चिदुद्भावनेऽपि न स्फुटत्वम् । कण्ठोक्त्या निषेध्ययोः कार्यकारणयोर्भावान्तरमुखेन भावाभिधानात् । अथवा साधकबाधकप्रमाणाभावाद् द्वयोः सन्देहरूपः सङ्कर एवेति । तत्रापि, अस्फुटप्रतीतिर्दुष्परिहरैवेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तार्थप्रपञ्चनेन । यद्यपि, काव्यं ग्राह्यं सौन्दर्यात्, तद्दोषगुणाऽलङ्कारहानादानाभ्याम् इति विन्यासान्तरे लाघवं भवति । तथापि योऽयमलङ्कारः काव्यग्रहणहेतुत्वेनोपन्यस्यते तद्व्युत्पादकत्वाच्छास्त्रमप्यलङ्कारनाम्ना व्यपदिश्यत इति शास्त्रस्यालङ्कारत्वेन प्रसिद्धिः प्रतिष्ठिता स्यादिति सूचयितुं विन्यासः कृतः— काव्यं ग्राह्यम्, अलङ्कारादिति ॥ २ ॥

इत्थमलङ्कारपदार्थं समर्थ्य तस्य कारणं वक्तुमुत्तरसूत्रमुपक्षिपति ॥

स दोषगुणालङ्कारहानादानाभ्याम् ॥ ३ ॥

स खल्वऽलङ्कारो दोषहानाद् गुणालङ्कारादानाच्च सम्पाद्यः कवेः ॥ २ ॥

स दोषेति ॥ प्रक्रान्तप्रसिद्धाऽनुभूताद्यनेकार्थत्वात् तच्छब्दोऽत्र प्रकान्तार्थपरामर्शीत्याह ॥ स खल्विति ॥ गुणाश्च, अलङ्काराश्च गुणालङ्कारा इति प्रथमं समस्य पश्चाद् दोषाश्च गुणालङ्काराश्चेति द्वन्द्वः कर्तव्यः । हानं चादानं च हानादाने दोषगुणालङ्काराणां हानादाने इति विग्रहः । ततश्च दोषाणां हानं, गुणालङ्काराणां चादानमिति यथासंख्यं सम्बन्धः सम्पत्स्यते । इष्टानुवर्तनात् कुर्याद् प्रागनिष्टनिवर्तनम् * इति नीत्या गुणालङ्कारादानात् पूर्वं दोषहानमेव कर्तव्यमिति सूचयितुं प्रथमतो दोषहानस्य निर्देशः कृतः । गुणालङ्कारादानाच्चेत्यत्रेदमनुसन्धेयम् । गुणविवेचनाधिकरणप्रमेयपर्यालोचनायां नित्यत्वानित्यत्वभेदेन गुणालङ्कारव्यवस्थामास्थास्यमानेन ग्रन्थकृताऽत्र सूत्रे दोषहानवद् गुणादानवच्च नालङ्कारादानं नियतम् । किन्तु गुणकृतशोभाऽतिशयाऽऽधायकत्वसम्भावनयैवेति

विवक्षितमिति । एवञ्च सति "सौन्दर्यमलङ्कारः" इत्यत्रापि या गुणैराधीयते शोभा, यश्चाऽलङ्कारैस्तदतिशयस्तदुभयमपि सौन्दर्य-पर्यायेणालङ्कारपदेन सङ्गृहीतमिति व्याख्येयम् । अतो न पूर्वापर-प्रमेयविरोध इति सर्वमनवद्यम् ॥ कवेरिति ॥ कृत्यानां कर्तरि वा इति षष्ठी ॥ ३ ॥

शास्त्रतस्ते ॥ ४ ॥

ते दोषगुणालङ्कारहानादाने । शास्त्रादस्मात् । शास्त्रतो हि ज्ञात्वा दोषाञ्जह्याद्, गुणालङ्कारांश्चाददीत ॥ ४ ॥

ननु दोषहानगुणालङ्कारादाने किंनिबन्धने इति जिज्ञासमानं प्रत्याह ॥ शास्त्रत इति ॥ ४ ॥

ननु सालङ्कारं काव्यं फलवच्चेदलङ्कारस्य निरूपणाय शास्त्रा-रम्भ उपपद्यते । अतस्तदुपपत्तये फलं वक्तव्यम् । किं पुनस्तत्फलमिति प्रश्नपूर्वकमुत्तरसूत्रमुपन्यस्यति ।

किं पुनः फलम् अलङ्कारवता काव्येन? येनैतदर्थोऽयमित्याह ।

काव्यं सद् दृष्टाऽदृष्टार्थं प्रीतिकीर्तिहेतुत्वात् ॥ ५ ॥

काव्यं सत् = चारु दृष्टप्रयोजनं, प्रीतिहेतुत्वात् । अदृष्टप्रयोजनं कीर्तिहेतुत्वात् । अत्र श्लोकाः । "प्रतिष्ठां काव्यबन्धस्य यशसः सरणिं विदुः ❋ अकीर्तिवर्तिनीं त्वेवं कुकवित्वविडम्बनाम् ❋ कीर्तिं स्वर्गफलामाहुरासंसारं विपश्चितः ❋ अकीर्तिं तु निरालोक-नरकोद्देशदूतिकाम् ❋ तस्मात् कीर्तिमुपादातुमकीर्तिं च निब-र्हितुम् ❋ काव्यालङ्कारसूत्रार्थः प्रसाद्यः कविपुङ्गवैः" ॥ ५ ॥ इति श्रीपण्डितवरवामनविरचितकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे प्रथमे-ऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ इति प्रयोजनस्थापना ॥

किं पुनरिति ॥ सच्छब्दस्य विवक्षितमर्थमाह ॥ चार्विति ॥ साऽलङ्कारतया सुन्दरमित्यर्थः ।

दृष्टादृष्टावैहिकामुष्मिकावर्थौ यस्येति विग्रहः । अत्र यथासंख्यं सम्बन्धं दर्शयति ॥ दृष्टाऽदृष्टप्रयोजनमिति ॥ अत्र प्रीतिशब्देन श्रवणसमनन्तरमेव सहृदयहृदयेषु जायमाना या रसास्वादलक्षणा, या च पुनरिष्टप्राप्तिरनिष्टपरिहारनिबन्धना सेयमुभयविधा प्रीतिर्विवक्षिता । तथाच सति साक्षात् परंपरया चैहिकप्रीतेः साधनत्वात् काव्यं दृष्टाऽर्थमित्यर्थः । ननु कीर्तिरपिस्वर्गसाधनतयाप्रयोजनमिति वक्तव्यम् । स्वर्गपदार्थोऽपि प्रीतिरेव । तथा सति प्रीतिहेतुत्वादित्युक्ते विवक्षितार्थसिद्धेः, किं हेत्वन्तरोपदानगौरवेणेति चेत् । सत्यम् । "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम्" इत्युक्तलक्षणाया दृष्टप्रीतिविलक्षणाया अदृष्टप्रीतेः पृथङ्निरूपणीयत्वात् काव्यस्य तन्मूलतया लोकातिशयत्वं प्रकटितमितिहेत्वन्तरमुपात्तमिति द्रष्टव्यम् । अमुमेवार्थमभियुक्तोक्तिसंवादेन समर्थयते ॥ अत्र श्लोका इति ॥ प्रतिष्ठा सहृदयहृदयानुरञ्जकतया लोकोत्कर्षेण स्थितिः । सरणिः पद्धतिः । अकीर्तिवर्तिनीत्यत्र नञ् तद्विरोधिनमर्थमाचष्टे इति । यथा त्वनृताधर्माविद्यादय ऋतधर्मविद्यादीनां विपक्षास्तथा कीर्तिरप्यकीर्तेर्विरोधिनी । तस्या वर्तिनी एकपदी । "सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तिन्येकपदीति च" इत्यमरः । आ संसारं, यावन्न मोक्षः । कीर्तेर्यावत्प्रसरणं वा । निरालोकस्तेजोमात्रशून्यः । तमोमय इति यावत् ॥ नरको दुर्गतिः । "स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्" इत्यमरः । तस्योद्देशः प्रदेशस्तस्य, दूतिका प्रापयित्रीतियावत् ॥ प्रसाद्यः ॥ विशेषतो विमर्शेन विशदीकर्तव्यः । अस्यालंकारशास्त्रस्य सौन्दर्यापरपर्यायेऽलंकारे परमप्रतिपाद्यत्वेन दोषगुणालंकारविषयहेयोपादेयतया तद्व्युत्पादनं प्रयोजनम् । तस्य च प्रयोजनं सत्काव्यकरणम् । तस्य च कीर्त्यादयः कवीनां प्रीतिः । शास्त्रस्य विषयस्य च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । काव्यस्य कीर्त्यादेश्च कार्यकारणभाव इति प्रथमाध्यायप्रमेयसंग्रहः । शारीर इति ॥ प्रथमं काव्यशरीरम् । तदनु दोषाः । ततो गुणाः । तदनन्तरमलङ्काराः । ततः शब्दप्रयोगशैलीति क्रमेणपञ्चाधिकरणानि । तत्र काव्यशरीरमधिकृत्य कृतमिति शारीरमधिकरणम् । अधिक्रिय-

न्तेऽवान्तरप्रमेयरूपाणि प्रकरणान्यस्मिन् महाप्रमेयात्मनीत्यधिकरणम् । अध्यायोऽवान्तरप्रमेयविरतिस्थानम् । "प्रमेयविरतिस्थानमध्यायश्च प्रपाठक" इति वैजयन्ती ॥ ५ ॥

इति श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालविनिर्मितायां काव्यालंकारसूत्रवृत्तिव्याख्यायां काव्यालंकारकामधेनौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥ १ ॥

कवीन्द्रकैरवानन्दसुधास्यन्दपटीयसीम् ॥
विभिन्दानां तमस्स्पन्दं वन्दे वाङ्मयचन्द्रिकाम् ॥ १ ॥

अधिकारिनिरूपणार्थमाह ।

अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्च कवयः ॥ १ ॥

इह खलु द्वये कवयः संभवन्ति । अरोचिकिनः, सतृणाभ्यवहारिणश्चेति । अरोचकिसतृणाभ्यवहारिशब्दौ गौणार्थौ। कोऽसावर्थः । विवेकित्वमविवेकित्वं चेति ॥ १ ॥

प्रयोजने काव्यस्य प्रतिष्ठापिते तदर्थितयाऽधिकारिणो निरूप्या इत्यध्यायद्वयसंगतिमधिगमयति ॥ प्रयोजनेति ॥ काव्यप्रयोजनस्य स्थापना कृतेति शेषः(१)।तिष्ठतेर्ण्यन्ताद् "ण्यासश्रन्थो युच्" इति युच्प्रत्ययः ॥ अधिकारीति ॥ अधिकारः प्रयोजनस्वाम्यम् । तद्वानधिकारी । "अधिकारः फले स्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः" इति दशरूपकम् ॥ अरोचकिन इति ॥ कृष्णसर्पवद्न्यायेन अरोचकशब्दस्तत्पुरुषमेवावगमयति । कृष्णसर्पवदरण्यामितिवदरोचकिन इति प्रयुक्तम् । न त्वरोचका इति । अतो "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः" इति निषेधस्यानवकाशः । अरोचको नामव्याधिविशेषः। यथाह वाग्भटः । "अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रितैः" इति ॥ सतृणमिति॥"अव्ययं विभक्ती"त्यादिना साकल्यार्थेऽव्ययीभावः । सतृणमभ्यवहरन्तीति सतृणाभ्यवहारिणः ॥ द्वये इति ॥ प्रथमचरमादिसूत्रे तयपः परिगणनात् "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा" इति तत्स्थानिकायजन्तोऽपि स्थानिवद्भावात् सर्वनामसंज्ञां लभते । अतः प्रथमाबहुवचनान्तं द्वये इति रूपम् । ननु किमनेन प्रकृतानुपयोगिना रोचकित्वादिविचारेणेति चेदाह॥अरोचकीति ॥ गौणार्थाविति॥सादृश्यमूललक्षणाव्यापारेण लक्षितावर्थावित्यर्थः । गौणार्थस्वरूपजिज्ञासुं पृच्छति ॥ कोऽसाविति ॥ पृष्टमर्थं स्पष्टमाचष्टे ॥ विवेकित्वमिति ॥ १ ॥

यदाह—

(१) "इति प्रयोजनस्थापना" इत्यस्य विवरणमेतत् ।

पूर्वे शिष्याः, विवेकित्वात् ॥ २ ॥

पूर्वे खल्वरोचकिनः शिष्याः। शासनीयाः । विवेकित्वात्। विवेचनशीलत्वात् ॥ २ ॥

उक्तस्य गौणार्थस्योपपादकमधिकारिनिश्चायकं सूत्रमवतारयति ॥ यद्याहेति ॥ २ ॥

नेतरे तद्विपर्ययात् ॥ ३ ॥

इतरे सतृणाभ्यवहारिणो न शिष्याः । तद्विपर्ययात् । अविवेचनशीलत्वात् । न च शीलमपाकर्तुं शक्यम् ॥ ३ ॥

अथ "नेतर" इति सूत्रारम्भः किमर्थः । विवेकिनः शिष्या इत्युक्ते अविवेकिनः पुनरशिष्या इति गम्यत एव। तथाप्यासूत्र्यमाणं पुनरुक्तिं पुष्णाति । "अर्थादापन्नस्य पुनर्वचनं पुनरुक्तिः" इति न्यायाद् इति सत्यम् । यथा धूमध्वजाभावे धूमाभाव इति यावद् व्यतिरेको न दर्शितस्तावत् स इति । धूमध्वजे धूम इति साहचर्यमात्रदर्शनान्न कार्यकारणभावनिश्चयः । तथैवात्रापि व्यतिरेकदर्शनमन्वयदार्ढ्यायेति भाव इति युज्यते एव सूत्रारम्भः । वृत्तिःस्पष्टार्था । ननु शीलितं शास्त्रमविवेकमपाकरोति । तत्त्वविवेकस्य तज्जन्यत्वात् । अतः कथमविवेकिनो न शिष्या इति शङ्कां शकलयति ॥ नचेति ॥ ३ ॥

यद्येवं विरलस्तर्हि विद्योपयोग इति शङ्कते ।

नन्वेवं न शास्त्रं सर्वत्रानुग्राहि स्यात्। को वा मन्यते। तदाह

न शास्त्रमद्रव्येष्वर्थवत् ॥ ४ ॥

न खलु शास्त्रमद्रव्येष्वविवेकिष्वर्थवत् ॥ ४ ॥

नन्विति ॥ अभ्युपगमेन परिहरति ॥ को वा मन्यते इति ॥ शास्त्रं सर्वानुग्राहीत्यनुषज्ज्यते ।न कश्चिदपि तथा मनुत इति फलितोऽर्थः । विधीयमानोऽपि विवेकविधुरेषु शास्त्रोपदेशो विपिनविला-

पवद् विफल इत्याह ॥ न शास्त्रमिति ॥ शास्त्रोपदेशद्वारा यत्र सद्भिराधीयमाना गुणाः संक्रामन्ति तद् द्रव्यमिह विवक्षितम् । तद्विपरीतान्यऽद्रव्याणि, गुणहीना अविवेकिन इति यावत् । अत्र गाथा । "अयं भस्मनि होमःस्यादियं वृष्टिर्मरुस्थले । इदमश्रवणे गानं यज्जडे शास्त्रशिक्षणम्" इति ॥ ४ ॥

प्रतिपादितं प्रमेयं प्रसिद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयितुमाह ।

निदर्शनमाह ।

न कतकं पङ्कप्रसादनाय ॥ ५ ॥

न हि कतकं पयस इव पङ्कप्रसादनाय भवति ॥ ५ ॥

निदर्शनमिति ॥ कतकमम्भःप्रसादनबीजम् । "कतकं मेदनीयश्च श्लक्ष्णं वारिप्रसादनम्" इति वैद्यनिघण्टुः ॥ ५ ॥

प्रकरणोचितां सङ्गतिं प्रकटयन्नुत्तरसूत्रमवतारयति ।

अधिकारिणो निरूप्य रीतिनिश्चयार्थमाह ।

रीतिरात्मा काव्यस्य ॥ ६ ॥

रीतिर्नामेयमात्मा काव्यस्य । शरीरस्येवेति वाक्यशेषः ॥ ६ ॥

अधिकारिण इति ॥ कर्तृनिरूपणानन्तरं कर्मनिरूपणमुचितमिति व्याचष्टे ॥ रीतिर्नामेति ॥ रीणन्ति गच्छन्त्यस्यां गुणा इति, रीयते क्षरत्यस्यां वाङ्मधुधारेति वा रीतिः । अधिकरणार्थे क्तिन् प्रत्ययः । करकङ्गात्रकल्पकर्कशतर्कवाक्यवैलक्षण्यप्रकटनप्रगल्भः कश्चन स्फुरत्ताहेतुस्वभावोऽत्रात्मेत्युच्यते । ननु काव्यस्यात्मेत्येतत् कथमुपपद्यते । अशरीरभूतस्यात्मावच्छेदकत्वासम्भवादित्याशङ्क्य शब्दार्थयुगलं शरीरं, तस्याधिष्ठाता रीतिर्नामात्मेत्युपपत्तिमुन्मीलयितुमाकाङ्क्षितपदमापूरयति ॥ शरीरस्येवेति वाक्यशेष इति ॥ अत्र रीतेरात्मत्वमित्र शब्दार्थयुगलस्य शरीरत्वमौपचारिकमित्यवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

रीतेः काव्यशरीरं प्रत्यात्मत्वेनोक्तमुत्कर्षमुपश्रुत्य कौतुकोत्कलिकाकरम्बितान्तःकरणस्तां प्रतिपित्सुः पृच्छति ।

किं पुनरियं रीतिरित्याह ।

विशिष्टा पदरचना रीतिः ॥ ७ ॥

विशेषवती पदानां रचना रीतिः ॥ ७ ॥

किं पुनरिति ॥ किमित्यव्ययं प्रश्नार्थे । "किमव्ययं च कुत्सायां विकल्पप्रश्नयोरपि" इति नानार्थरत्नमाला । इयं रीतिर्नाम किं पुनः ? किंलक्षणेत्यर्थः । प्रतिपित्सितमर्थं प्रतिपादयितुमनन्तरं सूत्रमवतारयति ॥ आहेति ॥ विशिष्टेति पदं व्याचष्टे ॥ विशेषवतीति ॥ पदानामिति ॥ अर्थेष्वौपचारिकी रीतिरङ्गीकर्तव्या । अन्यथाऽर्थानामात्मभूतरीतिवैधुर्ये काव्यशरीरान्तःपातो दुष्करः । यद्वक्ष्यति "तस्यामर्थसम्पदास्वाद्या, साऽपि वैदर्भी तात्स्थ्याद्" इति ॥
किमयं वैशेषिकपरिभाषितः पञ्चमः पदार्थो विशेषोऽन्य एवेति सन्दिहानः पृच्छति ॥ ७ ॥

कोऽसौ विशेष इत्याह ।

विशेषो गुणात्मा ॥ ८ ॥

वक्ष्यमाणगुणरूपो विशेषः ॥ ८ ॥

कोऽसाविति ॥ विवक्षितं विशेषं विवरीतुमुत्तरसूत्रमवतारयति ॥ आहेति ॥ गुणात्मा ओजःप्रसादादिगुणस्वभाव इत्यर्थः ॥८॥
रीतिं विवक्तुमाह ।

सा त्रेधा वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली चेति ॥ ९ ॥

सा चेयं रीतिस्त्रेधा भिद्यते । वैदर्भी, गौडीया, पाञ्चाली चेति ॥ ९ ॥

सा श्रेधेति ॥ सकलगुणसध्रीचीनत्वेनाभ्यर्हितत्वाद् वैदर्भ्याः प्रथमं निर्देशः । अनन्तरयोरुभयोः स्तोकगुणत्वेऽपि प्रशस्तगुणसंस्कृतत्वाद् अनन्तरं गौडीयाया, अवशिष्टाया अन्ते निवेशः ॥ ९ ॥

किं पुनर्देशवशाद् द्रव्यगुणोत्पत्तिः काव्यानां, येनाऽयं देशविशेषव्यपदेशः । नैवं, यदाह ।

विदर्भादिषु दृष्टत्वात् तत्समाख्या ॥ १० ॥

विदर्भगौडपाञ्चालेषु तत्रत्यैः कविभिर्यथास्वरूपमुपलब्धत्वात् तत्समाख्या । न पुनर्देशैः किञ्चिदुपक्रियते काव्यानाम् ॥ १० ॥

किं पुनरिति ॥ यथा लवणादयः पदार्थाः सिन्ध्वादिदेशवशाद् विशिष्टगुणा भवन्ति, तथा किं देशवशाद्विशिष्टानि काव्यानीति शङ्कार्थः । समाधत्ते ॥ नैवमिति ॥ विदर्भादिपदैरुपचाराद्विदर्भादिदेशस्थाः कवयो लक्ष्यन्ते । अन्यथा विदर्भादिपदानां क्षत्रियत्वेऽर्थासङ्गतिः । जनपदवृत्तित्वे "जनपदतदवध्योश्च" इति, गौडशब्दाद्, "अवृद्धादपि बहुवचनविषयाद्" इति विदर्भपाञ्चालशब्दाभ्यां च वुञ्प्रत्ययप्राप्तौ शब्दासङ्गतिश्चेत्यनुसन्धेयम् । विदर्भपाञ्चालशब्दाभ्यां "शेषे" इत्यण् प्रत्ययः । गौडशब्दाद् "वृद्धाच्छः" इति छप्रत्ययः । स्पष्टमवशिष्टम् ॥ १० ॥

तासां गुणभेदाद् भेदमाह ।

समग्रगुणा वैदर्भी ॥ ११ ॥

समग्रैरोजःप्रसादप्रमुखैर्गुणैरुपेता वैदर्भी नाम रीतिः । अत्र श्लोकौ ॥

अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता ।
विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥
तामेतामेवं कवयः स्तुवन्ति—
सति वक्तरि सत्यर्थे सति शब्दानुशासने ।

अस्ति तन्न विना येन परिस्रवति वाङ्मधु ॥

उदाहरणम्—

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितम्

छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ॥

विस्रब्धं कुरुतां वराहविततिर्मुस्ताक्षतिं पल्वले

विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥ ॥ ११ ॥

प्रतिपादितेऽर्थे प्रावादुकपद्यं प्रमाणयति ॥ अत्र श्लोकाविति ॥ दोषमात्राभिः ॥ असाधुत्वादिदोषलेशैरपि ॥ अस्पृष्टा ॥ असम्बद्धा । अनुपगतदोषमात्रसम्बन्धेति यावत् । "मात्रा परिच्छदे वर्णमाने कर्णादिभूषणे । सैवाल्पपरिमाणे च" इति नानार्थरत्नमाला। समग्रैरन्यूनैर्गुणैरोजःप्रसादादिभिर्गुम्फिता सङ्घटिता।विपञ्ची वीणा "वीणा तु वल्लकी । विपञ्ची" इत्यमरः ।तस्याः स्वराः श्रोतृमनोरञ्जकाः षड्जादयोऽत्र विवक्षिताः । न तु क्वणनमात्रम् । तस्य मनोरञ्जकत्वाभावात् । तदुक्तं सङ्गीतरत्नाकरे "श्रुत्यनन्तरभावी यः शब्दोऽनुरणनात्मकः । स्वतो रञ्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर उच्यते इति । षड्जादिषु रूढश्चायम् । तथाचाजनेय "स्वरशब्दो मयूरादिसमुत्पन्नेषु सप्तसु । षड्जादिष्वेव रूढोऽयम्" इति । तेषां सौभाग्यमिव सौभाग्यं यस्या इति विग्रहः । किञ्च । अस्याश्च वर्णनीयरसचमत्कारकारितया समग्रसौन्दर्यशालितया च कविकुलोपलालनीयतामाकलयति ॥ तामेतामिति ॥ सतीति ॥ सच्छब्दोऽत्र साध्वर्थः । "सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्" इत्यमरः ॥ वक्ता कविः ॥ अर्थोऽपूर्वतयोल्लिखितः ॥ शब्दानुशासनमनुशिष्टशब्दः । आकाङ्क्षायोग्यतादिविशिष्टश्च । वक्तरि शब्दे चार्थे च साधौ सत्यपि येन विना, वाङ्मधु वाचां मधु, न परिस्रवति न स्पन्दते तद् वैदर्भीनामकं वस्त्वस्तीति योजना । इह मधुशब्देन मुख्यार्थासम्भवात् सहृदयहृदयैरास्वाद्यः समग्रसौन्दर्यसमुन्मिषितो रसो लक्ष्यते । उक्ताया रीतेरुदाहरणमुपदर्शयितुमाह ॥ उदाहरणमिति ॥ उच्यते इति शेषः । "वैदर्भीरीतिसंदर्भे कालिदासः प्रगल्भते" इति तदीयं पद्यमुदाहरति ॥ गाहन्तामिति ॥ एषा हि शकुन्तलाविलोकनोत्कलिकावशं-

बद्धहृदयस्य मृगयाविहाराद्विरिरंसतो दुष्यन्तस्योक्तिः । महिष्य-
श्च महिषाश्च महिषाः । "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः । एवं मृगकुल-
मित्यत्राप्येकशेषो वेदितव्यः ॥ निपानानि कूपसमीपकल्पिता ज-
लाधाराः । "आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये" इत्यमरः । ते-
षु सलिलम् । तदेव विशिनष्टि ॥ शृङ्गैर्मुहुस्ताडितमिति ॥ महिषा
हि जलमवगाह्य दशतः शिरसि दंशानपवारयितुं शृङ्गैर्मुहुस्ताडय-
न्तीति स्वभावोक्तिः । गाहन्तामित्यादिषु सर्वत्राऽऽमन्त्रणे लोट् । छा-
यास्वऽनातपेषु बद्धानि कदम्बकानि येनेति विग्रहः । "निकुरम्बं कद-
म्बकम्" इत्यमरः । कदम्बकानां बहुत्वविवक्षायां मृगकुलस्यान्यपदा-
ऽर्थत्वमुपपद्यते । अतो न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । उद्गीर्णस्य वाऽव-
गीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थः । चर्वितचर्वणामत्यर्थः । "विस्रब्धं कुरुतां
वराहविततिर्मुस्ताक्षतिं पल्वले" इति प्राचीनः पाठ इति संप्रदायवि-
दः । "विस्रब्धैः क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले" इति पाठा-
ऽन्तरं तु प्रक्रमभङ्गशङ्काकलङ्कम् अङ्कुरयेत् । अस्मादिति पञ्चमीबहुव-
चनान्तं पृथक्पदम् । विश्रान्तेर्व्यापारावरामार्थत्वात् पञ्चमी । ष-
ष्ठीसमासो वा । अत्रौजःप्रसादादयो गुणाः परां प्रतिष्ठां लभन्ते ।
तथाहि । "छायाबद्धकदम्बकम्" "शिथिलज्याबन्धम्" इत्यत्र बन्ध-
स्य गाढत्वादोजः । छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलम्" इत्यत्र बन्धस्य
गाढत्वशैथिल्ययोः संप्लवात् प्रसादः । "महिषा निपानसलिलम्"
इत्यत्र मसृणत्वाच्छ्लेषः । "गाहन्ताम्" इत्यारभ्य येनैव मार्गेण प्रक्र-
मस्तेनैव मार्गेणोपसंहार इति मार्गाभेदात् समता । "गाहन्ताम्" इत्य-
त्रारोहः । "महिषाः" इत्यत्रावरोहः । एवमन्यत्राप्यारोहावरोहक्र-
मस्फुरणात् समाधिः । शृङ्गैर्मुहुस्ताडितम्" इति पृथक्पदत्वान्माधु-
र्यम् । "रोमन्थमभ्यस्यतु" इत्यादौ बन्धस्याऽजरठत्वात् सौकुमार्यम् ।
"शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः" इत्यत्र बन्धस्य विकटत्वादुदारता ।
पदानामुज्ज्वलत्वात् कान्तिः । अर्थाभिव्यक्तिहेतुत्वादर्थव्यक्तिरिति
दिङ्मात्रप्रदर्शनम् । गुणस्वरूपनिरूपणं तु गुणविवेचनेऽधिकरणे
करिष्यते ॥ ११ ॥

क्रमप्राप्तां गौडीयामाह ।

ओजःकान्तिमती गौडीया ॥ १२ ॥

ओजः कान्तिश्च विद्येते यस्यां सा ओजःकान्तिमती । गौडीया नाम रीतिः । माधुर्यसौकुमार्ययोरभावाद् समासबहुला अत्युल्बणपदा च । अत्र श्लोकः—

समस्तात्युद्भटपदामोजःकान्तिगुणान्विताम् ।
गौडीयामिति गायन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥

उदाहरणम्—

दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत-
ष्टङ्कारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ॥
द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमितब्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाऽद्यापि विश्राम्यति ॥ ॥१२॥

ओजः कान्तिमतीति ॥ प्रत्ययार्थं प्रत्याययति ॥ ओजः कान्तिश्च विद्येते इति ॥ अत्र भूमार्थेन मतुपा ओजःकान्त्योः प्राचुर्यप्रतिपादनानुकूलानामनुल्बणानामन्येषां गुणानामनिराकरणम् । प्रतिकूलयोस्तु माधुर्यसौकुमार्ययोरपवारणम् । अत एव दीर्घसमासत्वमत्युद्भटपदत्वं च सूचितम् । तदिदमभिसन्धायाह ॥ माधुर्यसौकुमार्ययोरभावादिति ॥ प्रतिपादितेऽर्थे प्राचामाभाणकं प्रमाणयति ॥ समस्तेति ॥ समस्तानि समासवृत्तिमापन्नानि, अत्युद्भटानि पदानि यस्या इति विग्रहः । लक्षिताया रीतेर्लक्ष्यमुपक्षिपति ॥ उदाहरणमिति ॥ एषा खलु, धनुर्धरधुरन्धरेण रघुनन्दनेन गाढाकर्षणात् खण्डिते खण्डपरशोः कोदण्डे तद्भङ्गसंघटितनिराघातघोषवर्णनोपोद्घातेन तस्यैव भुजबलभूमानमभिलक्षयतो लक्ष्मणस्योक्तिः। दोर्दण्डेन अञ्चितमाकृष्टम् । औचित्यादञ्चतिरत्र आकर्षणे वर्तते । ननु यद्याकर्षणमञ्चतेरर्थस्तर्हि, अपूजनार्थस्य तस्य "नाञ्चेः पूजायाम्" इति नलोपप्रतिषेधो न सिद्ध्येत् । "अञ्चेः पूजायाम्" इति इडागमश्च न स्यादिति न चोदनीयम् । अत्र कवेः कार्यकारणयोरभेदोपचाराद् दुराधर्षधनुराकर्षणमेव पूजनं विवक्षितमित्यविरोधः । आर्योऽग्रजः । तदुक्तं भामहेन "भगवन्तोऽवरैर्वाच्या विद्वद्देवर्षिलिङ्गिनः । विप्रामात्याग्रजास्त्वार्या नटीसूत्रभृतौ मिथः" इति ।

तस्य यद् बालचरितं ताडकावधादि धनुर्भङ्गान्तं तदेव प्रस्तावना । तत्र डिण्डिमः । अत्र बालचरितस्य प्रस्तावनात्वनिरूपणेन रावणवधान्तस्य तस्य कुमारचरितस्यापि नाटकत्वमासूत्र्यते । तथाच कुमारचरितनाटकस्य बालचरितं प्रस्तावना प्राथमिकमङ्गलमिति परम्परितरूपकौचित्यमपि परिगृहीतं भवति । प्रस्तावनास्वरूपं दशरूपके प्रदर्शितम् । "सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् । स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् । प्रस्तावना वा यत्र स्याद्" इति । अन्यच्च "वस्तुनः प्रतिपाद्यस्य तीर्थं प्रस्तावनोच्यते" इति । द्राक्पर्यस्ते झटिति चलिते कपाले शकले तयोः- संपुटः समुद्गकस्तेन मितं परिमितं परिच्छिन्नं यद् ब्रह्माण्डं तदेव भाण्डम् । तस्योदरे भ्राम्यन् समन्तात् पर्यटन् पिण्डितः संकोचितडिण्डिमा यस्येति विग्रहः । तथाच पुराणम् । "अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरान् । स्वयमेवात्मनो ध्यानात् तदण्डमकरोद् द्विधा । ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे" इति । अद्यापि चिरातीतेऽपि टङ्कारे, ध्वनिः प्रतिश्रुतं, न विश्राम्यति न विरमति। अत्र बन्धस्य गाढौज्ज्वल्ययोरुत्कटत्वाद् उल्वणावोजःकान्तिगुणौ । समासभूयस्त्वोल्वणपदत्वे चातिस्फुटे ॥ १२ ॥

अथ पाञ्चालीं प्रपञ्चयति ।

माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली ॥ १३ ॥

माधुर्येण सौकुमार्येण च गुणेनोपपन्ना पाञ्चाली नाम रीतिः। ओजःकान्त्यभावादनुल्वणपदा विच्छाया च । तथाच श्लोकः—

अश्लिष्टश्लथभावां तां पूरणच्छायया श्रिताम् ।
मधुरां सुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥

यथा—

ग्रामेऽस्मिन् पथिकाय नैव वसतिः पान्थाऽधुना दीयते
रात्रावत्र विहारमण्डपतले पान्थः प्रसुप्तो युवा ॥

तेनोत्थाय खलेन गर्जति घने स्मृत्वा प्रियां तद् कृतं
येनाऽद्यापि करङ्कदण्डपतनाशङ्की जनस्तिष्ठति ॥

एतासु तिसृषु रीतिषु रेखास्विव चित्रं काव्यं प्रतिष्ठित-मिति ॥ १३ ॥

माधुर्येति ॥ माधुर्यसौकुमार्यप्रतिपक्षयोरोजःकान्त्योरभावाद् बन्धस्य शैथिल्यमनुल्वणपदत्वं चेत्याह ॥ ओज इति ॥ अश्लिष्टेति ॥ श्लोकः स्पष्टार्थः । उदाहरति ॥ ग्राम इति ॥ इयं हि कस्यचिद् ग्रामीणस्य गृहे निद्रातुं भद्रवेदिमधिशय्य पर्जन्यगर्जितैस्तर्जिते निजनिदेशाऽपचारनिष्कृपकुपितकुसुमशरशरव्रातपातक्लिष्टतया निर्विष्टवति कष्टां दशां वैदेशिके तद्दण्डपातभीतिसमाकुलायाः कुलवृद्धायाः पुनरन्यमध्वन्यं प्रत्युक्तिः । "पथः ष्कन्" "पन्थो ण नित्यम्" इति नित्यं गच्छतः पान्थत्वम् । अन्यस्य पथिकत्वमिति वृत्तिकारवचनादर्थभेदमाश्रित्य पथिकाय यदि वसतिर्न दीयेत तत् पान्थेन किमपराद्धमिति न चोदनीयम् । पान्थपथिकशब्दयोः पर्यायतयाभिधानदर्शनात् कविभिरविशेषेण प्रयुज्यमानत्वात् । "अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि" इत्यमरः ॥ तदिति ॥ अमङ्गलतयोच्चारयितुमनुचितत्वान्मरणं तच्छब्देन व्यपदिश्यते । करङ्कः शवः । रीतिस्वरूपं निरूप्य तदुपयोगं सदृष्टान्तमाचष्टे ॥ एतास्विति ॥१३॥

नन्वेतास्तिस्रो वृत्तयः समशीर्षकतया किं कविभिरुपादेयाः? । नेत्याह ।

तासां पूर्वा ग्राह्या गुणसाकल्यात् ॥ १४ ॥

तासां तिसृणां रीतीनां पूर्वा वैदर्भी ग्राह्या । गुणानां साकल्यात् ॥ १४ ॥

तासामिति ॥ वृत्तिः स्पष्टार्था ॥ १४ ॥

न पुनरितरे स्तोकगुणत्वात् ॥ १५ ॥

इतरे गौडीयपाञ्चाल्यौ न ग्राह्ये । स्तोकगुणत्वात् ॥ १५ ॥

प्रयोजकत्वाभावादन्ययोर्न ग्राह्यत्वमित्याह । नेति ॥ १५ ॥

तदारोहणार्थमितराभ्यास इत्येके ॥ १६ ॥

तस्या वैदर्भ्या एवारोहणार्थमितरयोरपि रीत्योरभ्यास इत्येके मन्यन्ते ॥ १६ ॥

वाह्यारोहपालस्य मेषारोहानुशीलनवद् वैदर्भीसन्दर्भलाभाय तदितराभ्यास इति केचिदाचक्षते । तत्पक्षं प्रतिक्षेप्तुमुपक्षिपति ॥ तदारोहणार्थमिति ॥ १६ ॥

तेषां मतं दूषयति ।

तच्च न, अतत्त्वशीलस्य तत्त्वानिष्पत्तेः ॥ १७ ॥

न ह्यतत्त्वं शीलयतस्तत्त्वं निष्पद्यते ॥ १७ ॥

तच्च नेति ॥ न ह्येतादृशं कर्म परिशीलयतस्तादृशकर्मकौशलं सिद्ध्यति ॥ १७ ॥

निदर्शनार्थमाह ।

न शणसूत्रवानाभ्यासे त्रसरसूत्रवान-
वैचित्र्यलाभः ॥ १८ ॥

न हि शणसूत्रवानमभ्यस्यन् कुविन्दस्त्रसरसूत्रवानवैचित्र्यं लभते ॥ १८ ॥

यथा लोके वाजिनमरुरुक्षतो राजपुत्रादेस्तदुपयोगिजान्ववष्टम्भजवगतिमण्डलीक्रियादिसिद्धये मेषारोहाभ्यासो दृश्यते । न तथा कस्यचिदपि कुविन्दस्य सूक्ष्मतन्तुवानकौशलसिद्धये गोणीवानाभ्यासो दृष्टः । तयोर्वैसादृश्येनोपयोगाभावात् । अतो वैदर्भीसन्दर्भलाभाय गौडीयपाञ्चालरीत्योरभ्यास इति मतमनादरणीयम् । शणसूत्रं गोण्याद्युपादानम् । त्रसरसूत्रं श्लक्ष्णवस्त्राद्युपादानम् ॥ वानमिति वयतेर्ल्युटिरूपम् ॥ १८ ॥

सा ऽपि समासाभावे शुद्धवैदर्भी ॥ १९ ॥

साऽपि वैदर्भी शुद्धवैदर्भी भण्यते । यदि समासवत् पदं न भवति ॥ १९ ॥

साऽपीति । स्पष्टम् ॥ १९ ॥

तस्यामर्थगुणसम्पदास्वाद्या ॥ २० ॥

तस्यां वैदर्भ्यामर्थगुणसम्पदास्वाद्या भवति ॥ २० ॥

शब्दभाग इवार्थभागेऽपि गुणसम्पत्तिर्वैदर्भ्युपरागादास्वादनीयेत्याह ॥ तस्यामिति ॥ वैदर्भरीत्यवष्टम्भादर्थेऽध्यारोपिता गुणसम्पदास्वादनीयेत्यर्थः ॥ २० ॥

अमुमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन समर्थयते ।

तदुपारोहादर्थगुणलेशोऽपि ॥ २१ ॥

तदुपधानतः खल्वर्थलेशोऽपि स्वदते । किमङ्ग ! पुनरर्थगुणसम्पत् । तथाचाहुः । किन्त्वस्ति काचिदपरैव पदानुपूर्वी यस्यां न किञ्चिदपि किञ्चिदिवावभाति । आनन्दयत्यथ च कर्णपथं प्रयाता चेतः सतामऽमृतवृष्टिरिव प्रविष्टा । "वचसि यमधिगम्य स्पन्दते वाचकश्रीर्वितथमवितथत्वं यत्र वस्तु प्रयाति । उदयति हि स तादृक् क्वापि वैदर्भरीतौ सहृदयहृदयानां रञ्जकः कोऽपि पाकः" ॥ २१ ॥

तदुपधानत इति ॥ उपधानमुपरञ्जनम् । "अङ्गेत्यामन्त्रणेऽव्ययम्" इत्यमरः । उक्तार्थेऽभियुक्तोक्तिमभिव्यनक्ति । तथाचाहुरिति ॥ किन्त्वस्तीति ॥ अत्र "जीवन् पदार्थपरिरम्भणमन्तरेण शब्दाऽवधिर्भवति न स्फुरणेन सत्यम्" इति पूर्वार्धं पठन्ति ।
ननु पदपदार्थयोर्गुणचमत्कारो वैदर्भीप्रसादलभ्य इति यदुक्तं, तदयुक्तम् । पदार्थपरिरम्भणमन्तरेण वैदर्भीस्फुरणमात्रेण जीवन्त्या वाक्यविश्रान्तेरसम्भवादिति शङ्कामनुभाषते ॥ जीवन्निति ॥

जीवन् = तर्कवाक्यवैलक्षण्येण सहृदयहृदयाह्लादकारीत्यर्थः । शब्दावधिर्वाक्यविश्रान्तिः । यदुक्तं शङ्कावादिना तत् सत्यमस्त्येव । किन्तु पदार्थव्यतिरिक्ता तत उत्कृष्टा पदसंघटनापरिपाटी काचिदस्ति । सा च पदपदार्थयोः सञ्जीवत्वायावश्यमङ्गीकरणीयेत्याह ॥ किन्त्विति ॥ यस्यां पदानुपूर्व्यां, न किञ्चिदपि = असदपिवस्तु, किञ्चिदिव सदिवावभाति । प्रबन्धप्रौढिप्रकटितपदकल्पनापरिपाटीवशात् कल्प्यं वस्तु प्रत्यक्षायमाणं प्रतिभासत इत्यर्थः । यदाहुः "अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः । यथाऽस्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते" इति ॥ वचसीति ॥ काव्यात्मके वाक्य इत्यर्थः । वाचकश्रीः शब्दसम्पत् ॥ यमधिगम्याधिशय्येत्यर्थः । स्पन्दते रसवर्षिणी भवति ॥ यत्र यस्मिन् वैदर्भीपाके ॥ वितथं नीरसं वस्तु ॥ अवितथत्वं सरसत्वं, प्रयाति । तदुक्तं लोचने । "जगद् ग्रावप्रख्यं निजरसभरात् पूरयति च" इति । अन्यच्च । "भावानचेतनानपि चेतनवच्चेतनानचेतनवत् । व्यवहारयति यथेच्छं सुकविः काव्ये स्वतन्त्रतया" इति ॥ शिष्टं स्पष्टम् ॥ २१ ॥

वैदर्भीनिष्ठत्वादर्थगुणसम्पदि वैदर्भीति व्यवहारोऽप्युपचर्यत इत्याह ।

साऽपि वै[illegible]तात्स्थ्यात् ॥ २२ ॥

साऽपीयमर्थगुणसम्प[illegible]त्युक्ता । तात्स्थ्यादित्युपचारतो व्यवहारं दर्शयति ॥ २[illegible] श्रीपण्डितवरवामनविरचितकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे [illegible]ऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ अधिकारिचिन्ता, रीतिनिश्चयश्च ॥ १ ॥ २ ॥

साऽपीयमिति ॥ तस्मिन् तिष्ठतीति तत्स्थः । तस्य भावस्तात्स्थ्यम् । तस्माद् इत्युपचारे सम्बन्ध उक्तः ॥ २२ ॥

इति श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालविरचितायां वामनालङ्कारसूत्रवृत्तिव्याख्यायां काव्यालंकारकामधेनौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥ २ ॥

प्रथमेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ।

वरिवस्यामि मनसा वचसामधिदैवतम् ।
लीलालास्यगृहं यस्य चतुर्मुखचतुर्मुखी ॥ १ ॥

अध्यायान्तरमारभमाणः प्रागध्यायप्रपञ्चितमर्थं सङ्क्षिप्य दर्शयन्नध्यायद्वयमैत्रीमासूत्रयति ।

अधिकारिचिन्तां रीतितत्त्वं च निरूप्य काव्याङ्गान्युपदर्शयितुमाह ।

लोको विद्या प्रकीर्णञ्च काव्याङ्गानि ॥ १ ॥

अधिकारिचिन्तामिति ॥ अङ्गिनि निरूपितेऽङ्गानां निरूपणमुचितमिति सङ्गतिः । अङ्गान्युद्दिशति ॥ लोक इति ॥ वर्णनीयमन्तरेण किं वर्ण्यत इति लोकः प्रथममुद्दिष्टः । ततश्च संस्कृताः शब्दाः । तदनु तदर्थाः । अथ वृत्तम् । अनन्तरमितिवृत्तवैचित्र्यहेतुः शृङ्गाराङ्गं कलाकौशलम् । ततो रसोपयोगिकामव्यवहारः । ततश्चार्थानर्थविवेकहेतुर्दण्डनीतिः । पश्चाल्लक्ष्यज्ञत्वादय इत्युद्देशक्रमः । अत्र "नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलम् । अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः" इति । "शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणम् । काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे" इति उक्तनीत्या कवित्वबीजं प्रथमं परिगणनीयम् । यत्तु पश्चात् परिगणितमिति तच्चिन्त्यम् ॥ १ ॥

उद्देशक्रमेणैतद् व्याचष्टे ।

लोकवृत्तं लोकः ॥ २ ॥

लोकः स्थावरजङ्गमात्मा । तस्य वर्तनं वृत्तमिति ॥ २ ॥

लोकशब्दोऽयमुपचाराल्लोकवर्तने वर्तत इत्याह ॥ लोकवृत्तमिति ॥ २ ॥

अथ विद्या उद्दिशति ।

शब्दस्मृत्यभिधानकोशच्छन्दोविचितिकला-

कामशास्त्रदण्डनीतिपूर्वा विद्याः ॥ ३ ॥

शब्दस्मृत्यादीनां तत्पूर्वकत्वं पूर्वं काव्यबन्धेषु अपेक्षणीयत्वात् ॥ ३ ॥

शब्दस्मृतीति ॥ "शास्त्रतस्ते" इत्यत्र सूत्रे अलङ्कारविद्योपयोगस्य प्रागेव दर्शितत्वान्नात्र विद्यामध्ये परिगणितमित्यवगन्तव्यम् । शास्त्रशब्दः कलाकामशब्दाभ्यामभिसम्बन्धनीयः । तत्सम्बन्धं विनाऽपि अन्यत्र शास्त्रत्वप्रतिपत्तेः । पूर्वा इत्यनेन गणितविद्यादिपरिग्रहः । प्रधानस्योपकारकमङ्गमिति न्यायेन क्रमादङ्गानामङ्गिन्युपयोगं दर्शयिष्यन्ननन्तरसूत्रावताराय पीठिकां प्रतिष्ठापयति ॥ शब्दस्मृत्यादीनामिति ॥ ३ ॥

तासां काव्याङ्गत्वं योजयितुमाह ।

शब्दस्मृतेः शब्दशुद्धिः ॥ ४ ॥

शब्दस्मृतेर्व्याकरणात् । शब्दानां शुद्धिः साधुत्वनिश्चयः कर्तव्यः । शुद्धानि हि पदानि निष्कम्पैः कविभिः प्रयुज्यन्ते ॥४॥

व्याकरणं हि मूलं सर्वविद्यानामिति युक्त्या प्रथमोद्दिष्टायाः शब्दविद्याया उपयोगं दर्शयति ॥ शब्दस्मृतेरिति ॥ व्याचष्टे ॥ शब्दस्मृतेर्व्याकरणादिति ॥ साधुत्वनिश्चयः । अस्मिन्नर्थे शब्दः साधुरिति निश्चयः । निष्कम्पैर्निर्भयैरित्यर्थः । अपशब्दप्रयोगे तु कविकाव्ययोरनादरणीयत्वप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् । तदुक्तम् । "यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले । सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः" इति । दण्डिनाऽप्युक्तम् । "गौर्गौः कामदुघा सम्यक्प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः । दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति" इति ॥ ४ ॥

अभिधानकोशतः पदार्थनिश्चयः ॥ ५ ॥

पदं हि रचनाप्रवेशयोग्यं भावयन् सन्दिग्धार्थत्वेन शङ्कीयात्

वा जह्यादिति काव्यबन्धविघ्नः । तस्मादभिधानकोशतः पदार्थ-निश्चयः कर्तव्य इति । अपूर्वाभिधानलाभार्थत्वं त्वयुक्तमभिधान-कोशस्य । अप्रयुक्तस्याप्रयोज्यत्वात् । यदि तर्हि प्रयुक्तं प्रयुज्यते किमितिसन्दिग्धार्थत्वमाशङ्कितं पदस्य । तन्न । तत्र सामान्येना-र्थावगतिः सम्भवति । यथा नीवीशब्देन जघनवस्त्रग्रन्थिरुच्यत इति कस्यचिन्निश्चयः । स्त्रिया वा पुरुषस्य वेति संशयो "नीवी संग्रथनं नार्या जघनस्थस्य वाससः" इति नाममालाप्रतीकमपश्यत इति । अथ कथम् "विचित्रभोजनाभोगवर्धमानोदरास्थिना । केन-चित् पूर्वमुक्तोऽपि नीवीबन्धः श्लथीकृतः" इति प्रयोगः । भ्रा-न्तेरुपचाराद्वा ॥ ९ ॥

पदं हीति । "आधानोद्धरणे तावद् यावद्दोलायते मनः" इत्यु-क्तनीत्या किमपि पदं काव्यबन्धे प्रयोगयोग्यं पुनः पुनश्चेतसि विनि-वेशयन् कविरभिधानकोशपरिशीलनमन्तरेण सान्दिग्धार्थतया प्र-योक्तुं परित्यक्तुं वा नोत्सहते । अतो बन्धविघ्नो जायेत । तस्माद-भिधानकोशतः पदस्यार्थं निश्चित्य निर्विचिकित्सं प्रयुञ्जीतेति । नन्वभिधानकोशस्येदमेव प्रयोजनमिति कोऽयं नियमः । अपूर्वपद-प्रयोगलाभोऽपि किन्न स्यादिति चोद्यमनूद्यावद्यति ॥ अपूर्वेति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ अप्रयुक्तस्येति ॥ कविभिरिति शेषः । "यदप्रयुक्तं कविभिरप्रयुक्तं तदुच्यते" इत्यप्रयुक्तस्य दोषस्य पददोषेषु लक्षित-त्वात् । अप्रयोज्यत्वं चार्थाभिव्यक्तेरविलम्बेन समर्पकत्वाभावादिति द्रष्टव्यम् । यदि प्रयुक्तमेव पदं कविना प्रयुज्येत तर्हि कुतः सन्देहः स्यादिति शङ्कते ॥ यदि तर्हीति ॥ समाधत्ते ॥ सामान्येनेति ॥ "एषा हि मे रणगतस्य दृढप्रतिज्ञा द्रक्ष्यन्ति यन्न रिपवो जघनं हयानाम् ।" इति प्रयोगदर्शनात् । जघनशब्दः पृष्ठवंशाधरत्रिकमात्रमभिधत्त इत्यभिमन्यमानस्य कस्यचिन्नीवीशब्दो जघनवस्त्रग्रन्थिमेवाभिधत्त इति प्रतिपत्तिर्जायते । तच्च स्त्रिया वा पुरुषस्य वेति संशय उप-पद्यत इत्यर्थः । नाममाला अभिधानकोशः । तस्यां प्रतीकमवयवम् । "अङ्गं प्रतीकोऽवयवः" इत्यमरः । अपश्यतोऽपरिशीलयत इति या-

वत् । यद्येवं तर्हि प्रयोगविरोधः किं न स्यादिति शङ्कते ॥ अथ कथमिति ॥ विचित्रभोजनाभोगेत्यस्मिन् पद्ये पुंसि विषय नीवीशब्दप्रयोगः कथमिति शङ्कितुरभिप्रायः । परिहरति ॥ भ्रान्तेरिति ॥ भ्रान्तिप्रयुक्तोऽयं प्रयोगः । अथवा नीवीशब्दः पुरुषविषये लक्षणया प्रयुक्तः । पौरुषराहित्यप्रतिपत्तिः प्रयोजनमिति भावः ॥ ५ ॥

वृत्तविद्यायाः प्रयोजनं प्रस्तौति ।

छन्दोविचितेर्वृत्तसंशयच्छेदः ॥ ६ ॥

काव्याभ्यासाद् वृत्तसंक्रान्तिर्भवत्येव । किन्तु मात्रावृत्तादिषु क्वचित् संशयः स्यात् । अतो वृत्तसंशयच्छेदश्छन्दोविचितेर्विधेय इति ॥ ६ ॥

छन्दोविचितेरिति ॥ काव्येति ॥ नानावृत्तात्मकत्वात् काव्यस्य तत्परिशीलनाद् वृत्तस्वरूपप्रतिफलनमस्त्येव । तथापि मात्रावृत्तादिषु मात्राकलव्येषु वैतालीयादिषु छन्दश्शास्त्रं विना निर्णयो दुष्कर इत्यर्थः । वैतालीयलक्षणं तु वृत्तरत्नाकरे । "षड् विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नोऽनिरन्तराः । न समाऽत्र पराश्रिताः कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः" इति ॥ ६ ॥

कलाशास्त्रेभ्यः कलातत्त्वस्य संवित् ॥ ७ ॥

कला गीतनृत्यचित्रादिकास्तासामभिधायकानि शास्त्राणि विशाखिलादिप्रणीतानि कलाशास्त्राणि तेभ्यः कलातत्त्वस्य संवित् संवेदनम् । न हि कलातत्त्वानुपलब्धौ कलावस्तु सम्यग् निबद्धुं शक्यमिति ॥ ७ ॥

कला इति ॥ दिङ्मात्रं तु लोकतो विज्ञायते । तत्त्वज्ञानं तु तच्छास्त्रत एव संपद्यते इत्यर्थः । कला नृत्यगीतादयश्चतुःषष्टिः । उपकलाश्चतुश्शतम् । अत्र कलानामुद्देशः कृतो भामहेन । "नृत्तं गीतं तथा वाद्यमालेख्यं मणिभूमिकाः । दशनाद्यङ्गरागश्च माल्यगुम्फविचित्रता । वेणुवीणादिकालापपाटवं शेखरक्रिया । नेपथ्यं गन्धयुक्तिश्च कर्णपत्रक्रियाभिधा । विशेषभेद्यक्लृप्तिश्च नानाभू-

षणयोजनम् । इन्द्रजालं कौचिमारं सामुद्रं हस्तलाघवम् । सूचीवानक्रिया सूत्रक्रिया सलिलवाद्यकम् । सूपशास्त्रपरिज्ञानं शारिकाशुकवादनम् । रसबादो वास्तुविद्या तक्षणं मेचिकोत्करः । संजीवनिर्जीवद्यूतशास्त्रं संपाद्यपाटवम् । धोरणामातृकायन्त्रं मातृकाकाव्यलक्षणम् । आकर्षकक्रीडितं च निमित्तागमवेदनम् । अग्न्यम्बुसेनादिस्तम्भो विषप्रतिविषागमः । पाञ्चालीनृत्तकरणं तण्डुलादिर्बलिक्रिया । प्रहेलिकाबुर्वचकप्रतिमायादियोजनम् । मन्त्रवादपरिज्ञानं विशीर्णाक्षरमुष्टिका । सर्वाभिधानकोशोक्तिः परकायप्रवेशनम्।जयव्यायामचित्राप्तिः पत्रिकाचित्रकर्तनम् । रत्नोत्पत्तिस्थानशास्त्रं दर्पणादिलिपिक्रिया । तिरस्करिण्याद्यावाप्तिः पुष्पशाटकिकागमः । हस्त्यश्वलक्षणज्ञानं तिर्यग्हृदयवेदनम् । परेङ्गितपरिज्ञानं जलयानागमज्ञता । परचेतःप्रवेशश्च चतुष्षष्टिरिमाः कलाः । अन्या उपकलाः प्रोक्तास्तासां संख्याश्चतुश्शतम् । आभिरेव प्रपञ्चोऽयं वर्तते विजयी स्फुटम्" । अत्र ग्रन्थविस्तरभयादुपकलानामुद्देशो न कृतः । कलातत्त्वसंवित्तेरुपयोगं दर्शयति ॥ न हीति ॥ ७ ॥

कामशास्त्रतः कामोपचारस्य ॥ ८ ॥

संविदित्यनुवर्तते । कामोपचारस्य संवित् कामशास्त्रत इति। कामोपचारबहुलं हि वस्तु काव्यस्येति ॥ ८ ॥

कामोपचारबहुलमिति ॥ वस्तु काव्यप्रतिपाद्यमितिवृत्तम् । काव्यस्य रसवत्त्वावश्यम्भावाद्रसस्य च शृङ्गारप्रमुखत्वात् । तस्य च कामोपचारप्रचुरत्वात् । काव्यवस्त्वपि कामोपचारबहुलमिति भावः ॥ ८ ॥

दण्डनीतेर्नयापनययोः ॥ ९ ॥

दण्डनीतेरर्थशास्त्रान्नयस्यापनयस्य च संविदिति । तत्र षाड्गुण्यस्य यथावत् प्रयोगो नयः । तद्विपरीतोऽपनयः । न तावदविज्ञाय नायकप्रतिनायकयोर्वृत्तं शक्यं काव्ये निबद्धुमिति॥ ९ ॥

दण्डनीतेरुपयोगं दर्शयति ॥ दण्डनीतेरिति ॥ षाड्गुण्यस्येति ॥ संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः षड् गुणाः । षड्गुणा

एव षाड्गुण्यम् । स्वार्थकः ष्यञ् ॥ ९ ॥

इतिवृत्तकुटिलत्वं च ततः ॥ १० ॥

इतिहासादिरितिवृत्तम् । काव्यशरीरम् । तस्य कुटिलत्वम् । ततो दण्डनीतेराबलीयसप्रभृतिप्रयोगव्युत्पत्तौ व्युत्पत्तिमूलत्वात्तस्याः । एवमन्यासामपि विद्यानां यथास्वमुपयोगो वर्णनीय इति ॥ १० ॥

कुटिलत्वमिति ॥ यथा तापसवत्सराजादौ ॥ आबलीयसेति ॥ आबलीयांसमधिकृत्य कृतमधिकरणमाबलीयसम् । तत्प्रभृतौ । प्रयोगा मित्रभेदसुहृल्लाभादयः । तेषां व्युत्पत्तौ । सा दण्डनीतिर्मूलमिति ॥ एवमन्यासामिति ॥ गणितादिविद्यानामित्यर्थः । एवमष्टादशभेदभिन्नानामशेषाणामपि विद्यानां काव्याङ्गत्वमुक्तं भवति । तासामुपयोगश्च यथास्वं लब्धवर्णैर्द्रष्टव्यः । यदाहुः । "न स शब्दो न तद्वाच्यं न सा विद्या न सा कला । जायते यन्न काव्याङ्गं महाभारो गुरुः कवेः" इति ॥ १० ॥

लक्ष्यज्ञत्वमभियोगो वृद्धसेवाऽवेक्षणं प्रतिभानमवधानं च प्रकीर्णम् ॥ ११ ॥

प्रकीर्णं वर्णयति ॥ लक्ष्यज्ञत्वमिति ॥ ११ ॥

तत्र काव्यपरिचयो लक्ष्यज्ञत्वम् ॥ १२ ॥

अन्येषां काव्येषु परिचयो लक्ष्यज्ञत्वम् । ततो हि काव्यबन्धस्य व्युत्पत्तिर्भवति ॥ १२ ॥

अन्येषामिति ॥ कवीनामिति शेषः ॥ १२ ॥

काव्यबन्धोद्यमोऽभियोगः ॥ १३ ॥

बन्धनं बन्धः । काव्यस्य बन्धो रचना काव्यबन्धः । तत्रोद्यमोऽभियोगः । स हि कवित्वप्रकर्षमादधाति ॥ १३ ॥

बन्धशब्दो भावसाधन इत्याह ॥ बन्धनं बन्ध इति ॥ पूर्वं कथापरीक्षा। तत्रार्ऽधिकावापोद्धापौ फलपर्यन्ततानयनम्। रसं प्रतिजागरूकता। रसोचितविभावादिवर्णनायाम् अलङ्कारौचित्यम् इत्याद्युल्लेखपूर्वकं गुम्फनं काव्यबन्धः। तत्रोद्यमोऽभियोगः ॥ १३ ॥

काव्योपदेशगुरुशुश्रूषणं वृद्धसेवा ॥ १४ ॥

काव्योपदेशे गुरव उपदेष्टारः। तेषां शुश्रूषणं वृद्धसेवा। ततः काव्यविद्यायाः संक्रान्तिर्भवति ॥ १४ ॥

काव्योपदेश इति ॥ यद्यपि श्रोतुमिच्छा शुश्रूषेति शब्दव्युत्पत्तिः। तथापि "वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासनम्" इति निरूढत्वेनाभिधानात् सामानाधिकरण्यं घटते ॥ १४ ॥

पदाधानोद्धरणमवेक्षणम् ॥ १५ ॥

पदस्याधानं न्यासः। उद्धरणमपसारणम्। तयोः खल्ववेक्षणम्। अत्र श्लोकौ।

आधानोद्धरणे तावद् यावद्दोलायते मनः।
पदस्य स्थापिते स्थैर्ये हन्त सिद्धा सरस्वती ॥
यत् पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम्।
तं शब्दन्यासनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते ॥ ॥ १५ ॥

अवेक्षणमाह ॥ पदाधानेति ॥ अत्र भामहेन भणितं प्रमाणयति ॥ आधानोद्धरणे इति ॥ श्लोकद्वयेन क्रमादन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदानां स्थैर्यं सम्पादनीयमित्युक्तम्। इत्थमर्थपाकोऽपि समर्थनीयः ॥ १५ ॥

कवित्वबीजं प्रतिभानम् ॥ १६ ॥

कवित्वस्य बीजं कवित्वबीजम्। जन्मान्तरागतसंस्कारविशेषः कश्चित्। यस्माद्विना काव्यं न निष्पद्यते। निष्पन्नं वा हास्याऽऽयतनं स्यात् ॥ १६ ॥

कवित्वस्येति ॥ बीजमभिनवपदार्थस्फुरणहेतुः । संस्कारो वासनात्मा । यदाह भट्टगोपालः । "कवित्वस्य लोकोत्तरवर्णनानैपुणलक्षणस्य बीजमुपादानस्थानीयः संस्कारविशेषः । कार्यकल्पनीया काचिद्वासनाशक्तिः" इति । काव्यादर्शेऽपि । "न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम्" इति ॥ यस्माद्विनेति ॥ पृथग्विनादिसूत्रे विकल्पेन तृतीयाविधानात् पक्षे पञ्चमी । हास्यायतनं परिहासास्पदम् । तादृशं हि काव्यमनर्थाय भवति कवेः । तदुक्तम् । "नाऽकवित्वमधर्माय मृतये दण्डनाय वा । कुकवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः" इति ॥ १६ ॥

चित्तैकाग्र्यमवधानम् ॥ १७ ॥

चित्तस्यैकाग्र्यं बाह्यार्थनिवृत्तिस्तदवधानम् । अवहितं हि चित्तमर्थान् पश्यति ॥ १७ ॥

चित्तस्येति ॥ बहिरिन्द्रियव्यापारविरामान्मनसो बाह्यार्थाऽपरक्तिरवधानम् । अवधानस्य प्रयोजनमभिधत्ते ॥ अवहितमिति ॥ अर्थान् पश्यति ॥ अभिनवपदार्थानप्रतिबन्धमुल्लिखतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तद्देशकालाभ्याम् ॥ १८ ॥

तदवधानं देशात् कालाच्च समुत्पद्यते ॥ १८ ॥

तद्देशकालाभ्यामिति ॥ अर्थाद्विशिष्टाभ्यां समुचिताभ्यामित्यवगन्तव्यम् ॥ १८ ॥

कौ पुनर्देशकालावित्याह ।

विविक्तो देशः ॥ १९ ॥

विविक्तो निर्जनः ॥ १९ ॥

विविक्तो निर्जनप्रदेशः । "विविक्तौ पूतविजनौ" इत्यमरः ॥ १९ ॥

रात्रियामस्तुरीयः कालः ॥ २० ॥

रात्रेर्यामो रात्रियामः प्रहरस्तुरीयश्चतुर्थः काल इति । तद्व-

शाद्विषयोपरतं चित्तं प्रसन्नमवधत्ते ॥ २० ॥

तुरीय इति ॥ प्रथमादिषु त्रिषु प्रहरेष्वाहारविहारनिद्रासु सांमुख्यं मनसः । पश्चिमे तु प्रहरे प्रसादः सम्भवतीति तुरीय इत्युक्तम् । यद्वा, यद्यपि प्रथमादीनामपि चतुःसंख्यापूरकत्वं तथाऽप्युपादानसामार्थ्यादिह पश्चिमो यामस्तुरीय इति गम्यते । तथाच कालिदासः । "पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना" इति । माघोऽपि । "गहनमपररात्रप्राप्तबुद्धिप्रसादाः कवय इव महीपाश्चिन्तयन्त्यर्थजातम्" इति ॥ २० ॥

एवं काव्याङ्गान्युपदिश्य काव्यविशेषकथनार्थमाह ।

काव्यं गद्यं पद्यं च ॥ २१ ॥

गद्यस्य पूर्वनिर्देशो दुर्लक्ष्यविशेषत्वेन दुर्बन्धत्वात् । तथाहुः— "गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति" ॥ २१ ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणयोः सङ्गतिमुल्लिङ्गयन् काव्यभेदान् कथयितुमाह ॥ एवमिति ॥ गद्यमिति । "गद व्यक्तायां वाचि" इति धातोः "गदमदचरयमश्चानुपसर्गे" इति कर्मणि यत्प्रत्यये सति गद्यमिति रूपम् । यद्वा "स्तनगदी देवशब्दे" इति चौरादिकणिजन्ताद् "अचो यत्" इति यत्प्रत्यये सति गद्यमिति रूपम् । पादेषु भवं पद्यम् । शरीरमिति विवक्षायां "शरीरावयवाच्च" इति भवार्थे यत्प्रत्यये भसंज्ञायां पद्भावे च सति पद्यमिति रूपम् । अनेन पद्यसामान्यलक्षणं सूचितं भवति । तदुक्तं काव्यादर्शे । "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा" इति । गद्यस्य पूर्वनिर्देशे हेतुमाह ॥ गद्यस्येति ॥ दुर्लक्ष्याः कृच्छ्रेण लक्ष्या विशेषा गुरुलघुनियमादयो यस्य तस्य भावः । तेन हेतुना दुर्बन्धं कृच्छ्रेण बन्धुमशक्यम् । तस्य भावस्तस्मात् पूर्वनिर्देशः कृत इति शेषः । अत्राभाणकमपि दर्शयति ॥ तथाहुरिति ॥ निकषो हेमादिकषणोपलः । "निकषस्तु घृषिर्घृष्यो हेमादिनिकषोपलः" इति वैजयन्ती । कनकानामिव कवीनां प्रकर्षापकर्षपरीक्षास्थानमिति यावत् ॥ २१ ॥

गद्यभेदान् गणयितुमाह ।

तच्च त्रिधाभिन्नमिति दर्शयितुमाह ।

गद्यं वृत्तगन्धि चूर्णमुत्कलिकाप्रायं च ॥ २२ ॥

तच्चेति ॥ वृत्तगन्धि क्वचिद्भागे वृत्तच्छायानुकारि । चूर्णपदेनोपचाराद् व्यस्तपदसमाहारो लक्ष्यते । तेन व्यस्तपदबहुलं चूर्णम् ॥ उत्कलिकाप्रायमिति ॥ उत्कलिकोत्कण्ठा । "उत्कण्ठोत्कलिके समे" इत्यमरः । उत्कलिकायाः प्रयोगबाहुल्यं यस्मिंस्तद् उत्कलिकाप्रायं गद्यम् । यस्मिञ्छ्रूयमाणे श्रोतॄणामुत्कण्ठा बहुला भवतीत्यर्थः । कलिकाशब्दोऽत्र लक्षणया रुहर्हिकायां वर्तते । उल्लसन्तीं कलिकां रुहर्हिकां प्रति प्राप्नोतीत्युत्कलिकाप्रायम् । यत्र पदसन्दर्भपरिपाटी काण्डोपकाण्डसंरोहशालिनी कलिकेवोल्लसति तदुत्कलिकाप्रायमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तल्लक्षणान्याह ।

पद्यभागवद् वृत्तगन्धि ॥ २३ ॥

पद्यस्य भागाः पद्यभागाः । तद्वद् वृत्तगन्धि । यथा "पातालतालुतलवासिषु दानवेषु" इति । अत्र हि वसन्ततिलकाख्यवृत्तस्य भागः प्रत्यभिज्ञायते ॥ २३ ॥

विशेषलक्षणानि विवरीतुमाह ॥ तल्लक्षणानीति ॥ वसन्ततिलकेति ॥ "उक्तं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः" इति ॥ २३ ॥

अनाविद्धललितपदं चूर्णम् ॥ २४ ॥

अनाविद्धान्यदीर्घसमासानि ललितान्यनुद्धतानि पदानि यस्मिंस्तदनाविद्धललितपदं चूर्णमिति । यथा "अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति । न हि सकृन्निपातमात्रेणोदबिन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधाति" ॥ २४ ॥

अनाविद्धेति ॥ वृत्तिः स्पष्टार्था । उदाहरति ॥ अभ्यास इति ॥ न हि सकृदिति ॥ न हीति निपातसमुदायः प्रतिषेधवाचकः सकृदि-

त्यनेन सम्बद्ध्यते । तथाचासकृदित्यर्थः सम्पद्यते । मात्रशब्देन सहकारिमात्रादिर्व्यावर्त्यते । तेनोदबिन्दुरप्यसकृन्निपातमात्रेण ग्रावणि पाषाणे निम्नतामादधातीत्यन्वयमुखेन पूर्ववाक्यार्थः समर्थितो भवति ॥ २४ ॥

विपरीतमुत्कलिकाप्रायम् ॥ २५ ॥

विपरीतमाविद्धोद्धतपदमुत्कलिकाप्रायम् । यथा "कुलिशशिखरखरनखरप्रचयप्रचण्डचपेटापाटितमत्तमातङ्गकुम्भस्थलगलन्मदच्छटाच्छुरितचारुकेसरभारभासुरमुखे केसरिणि" ॥ २५ ॥

विपरीतमिति ॥ सुगमम् । चपेटा करतलाघातः । "चपेटः प्रतले पाणौ तदाघाते स्त्रियाम्" इत्यमरशेषः ॥ २५ ॥

पद्यं विभजते ॥

पद्यमनेकभेदम् ॥ २६ ॥

पद्यं खल्वनेकेन समार्धसमविषमादिना भेदेन भिन्नं भवति॥२६

समेति ॥ समवृत्तमर्धसमवृत्तं विषमवृत्तम् । आदिशब्देनार्यावैतालीयादिमात्रावृत्तानां परिग्रहः । समवृत्तादिलक्षणमुक्तं भामहेन । "सममर्धसमं वृत्तं विषमं च त्रिधा मतम् । अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः । तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते । प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् । द्वितीयस्तुर्यवद् वृत्तं तदर्धसममुच्यते । यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम् । तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दश्शास्त्रविशारदाः" ॥ २६ ॥

गद्यपद्ययोरप्यवान्तरभेदावाह ।

तदनिबद्धं निबद्धं च ॥ २७ ॥

तदिदं गद्यपद्यरूपं काव्यमनिबद्धं निबद्धं च । अनयोः प्रसिद्धत्वाल्लक्षणं नोक्तम् ॥ २७ ॥

तदिति ॥ गद्यपद्यात्मकं काव्यं प्रकृतं तच्छब्देन परामृश्यत इति व्याचष्टे ॥ तदिदं गद्यपद्यरूपमिति ॥ व्याख्याने जाड्यमव्या-

ख्याने मौख्यमित्यत आह ॥ अनयोः प्रसिद्धत्वादिति ॥ अनिबद्धं मुक्तकं निबद्धं प्रबन्धरूपमिति प्रसिद्धिः । मुक्तकलक्षणमुक्तं भामहेन । "प्रथमं मुक्तकादीनामृजुलक्षणमुच्यते । यदेव गाम्भीर्यौदार्यशौर्यनीतिमतिस्पृशा । भवेन्मुक्तकमेकेन छिकं द्वाभ्यां त्रिकं त्रिभिः" इति । निबद्धानि सर्गबन्धादीनि । तल्लक्षणं काव्यादर्शे । "सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम्" इत्यादिना द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

अनयोरभ्यासक्रममाह ।

क्रमसिद्धिस्तयोः स्रगुत्तंसवत् ॥ २८ ॥

तयोरित्यनिबद्धं निबद्धं च परामृश्यते । क्रमेण सिद्धिः क्रमसिद्धिः । अनिबद्धसिद्धौ निबद्धसिद्धिः स्रगुत्तंसवत् । यथा स्रजि मालायां सिद्धायामुत्तंसः शेखरः सिद्ध्यतीति ॥ २८ ॥

क्रमसिद्धिरिति ॥ अनिबद्धमभ्यस्य निबद्धरचनायां यतितव्यमित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः ॥ स्रगुत्तंसवदिति ॥ २८ ॥

अनिबद्धसिद्धिमात्रेण कविम्मन्यमानानपवदितुमाह ।

केचिदनिबद्ध एव पर्यवसितास्तद्दूषणार्थमाह ।

नानिबद्धं चकास्त्येकतेजःपरमाणुवत् ॥ २९ ॥

न खल्वनिबद्धं काव्यं चकास्ति दीप्यते । यथैकतेजःपरमाणुरिति । अत्र श्लोकः—

असङ्कलितरूपाणां काव्यानां नास्ति चारुता ।
न प्रत्येकं प्रकाशन्ते तैजसाः परमाणवः ॥ २९ ॥

केचिदिति ॥ प्रावादुकसम्मतिं दर्शयति ॥ अत्र श्लोक इति ॥ असङ्कलितरूपाणामनिबद्धरूपाणामित्यर्थः ॥ २९ ॥

निबद्धेषु तरतमभावं निरूपयति ।

सन्दर्भेषु दशरूपकं श्रेयः ॥ ३० ॥

सन्दर्भेषु प्रबन्धेषु दशरूपकं नाटकादि श्रेयः ॥ ३० ॥

सन्दर्भेष्विति ॥ रूपकस्वरूपं निरूपितं दशरूपके । "अवस्थाऽनुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते । रूपकं तत्समारोपाद्दशधैव रसाऽऽश्रयम्" इति । भावप्रकाशनेऽपि "रूपकं तद्भवेद्रूपं दृश्यत्वात् प्रेक्षकैरिदम् । रूपकत्वं तदारोपात् कमलारोपवन्मुखे" इति । दशरूपकाणि— "नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः । व्यायोगसमवाकारौ वीथ्यङ्केहामृगा दश" इति । दशानां रूपकाणां समाहारो दशरूपकम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधे नपुंसकत्वम् । श्रेयः = अतिशयेन प्रशस्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रेयस्त्वे हेतुं पृच्छति ।

कस्मात् तदाह ।

तद्धि चित्रं चित्रपटवद्विशेषसाकल्यात् ॥ ३१ ॥

तद्दशरूपकं हि यस्माच्चित्रं चित्रपटवत् । विशेषाणां साकल्यात् ॥ ३१ ॥

कस्मादिति ॥ हेतुमुपन्यस्यति ॥ तदिति ॥ ३१ ॥

विशेषाणां भाषाभेदादिरूपाणां कथाख्यायिकादीनां महाकाव्यभेदानामस्मादेव वस्तुविन्यासकल्पनमिति प्रकारान्तरेणाऽपि श्रेयस्त्वमस्य प्रतिपादयितुमाह ।

ततोऽन्यभेदक्लृप्तिः ॥ ३२ ॥

ततो दशरूपकादन्येषां भेदानां क्लृप्तिः कल्पनमिति । दशरूपकस्यैव हीदं सर्वं विलसितम् । यच्च कथाख्यायिके महाकाव्यमिति, तल्लक्षणं च नातीव हृदयङ्गममित्युपेक्षितमस्माभिः । तदन्यतो ग्राह्यम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीकाव्याऽलङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥ ३ ॥ ॥ काव्याङ्गानि काव्यविशेषाश्च ॥ समाप्तं चेदं शारीरं प्रथममधिकरणम् ॥

तत इति ॥ इदं सर्वमिति ॥ कथाख्यायिकादिमहाकाव्यस्वरूपं विलसितमित्यस्य व्याख्यानं खण्डशः कृतमिति । कथा चाख्या-

यिका च महाकाव्यमिति व्यपदिश्यते ॥ तदिदं सर्वमिति व्याकृत्य योजनीयम् । यदि कथाख्यायिके महाकाव्ये तर्हि तल्लक्षणं किमिति न प्रदर्शितमिति तत्राह ॥ तल्लक्षणमिति ॥ यदि केनचित्तल्लक्षणमपेक्षितं तद् भामहालङ्कारादौ द्रष्टव्यमित्यत आह ॥ तदन्यत इति ॥ नाटकादिलक्षणं तु ग्रन्थविस्तरभयादस्माभिर्न लिखितम् ॥ ३२ ॥

इति कृतरचनायामिन्दुवंशोद्वहेन
त्रिपुरहरधरित्रीमण्डलाखण्डलेन ॥
ललितवचसि काव्यालंक्रियाकामधेना-
वधिकरणमयासीदादिमं पूर्तिमेतत् ॥ १ ॥

इति श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालविरचितायां वामनालङ्कारसूत्र-
वृत्तिव्याख्यायां काव्यालङ्कारकामधेनौ शारीरे प्रथमे-
ऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयाधिकरणम् । तत्र प्रथमोऽध्यायः ।

निष्कलङ्कनिशाकान्तगर्वसर्वङ्कषप्रभाम् ।
कविकामगवीं वन्दे कमलासनकामिनीम् ॥ १ ॥

दोषदर्शनं द्वितीयमधिकरणमारभ्यते। अधिकरणद्वयसंबन्ध-मेव बोधयति ।

काव्यशरीरे स्थापिते काव्यसौन्दर्याक्षेपहेतवस्त्यागाय दोषा विज्ञातव्या इति दोषदर्शनं नामाधिकरणमारभ्यते । दोषस्वरूप-कथनार्थमाह ।

गुणविपर्ययात्मानो दोषाः ॥ १ ॥

गुणानां वक्ष्यमाणानां ये विपर्ययास्तदात्मानो दोषाः ॥ १ ॥

काव्यशरीर इति ॥ सौन्दर्यस्य गुणलङ्कारघटितचारुत्वस्या-ऽऽक्षेपः स्वस्थानात् प्रच्यावनं तस्य हेतवस्तथाविधा दोषाः कविना ज्ञातव्या इत्यनेन दोषज्ञानस्यावश्यकर्तव्यतोक्ता । तेषामज्ञाने परि-त्यागात्मनः फलस्य दुर्लभत्वादिति भावः । दृश्यन्तेऽस्मिन् दोषा इति दोषदर्शनम् । अधिकरणार्थे ल्युट् । दोषसमान्यलक्षणं वक्तुं सूत्र-मवतारयति ॥ दोषस्वरूपेति ॥ गुणानामिति ॥ विपरीयन्त इति विपर्यया, विपरीताः । कर्मार्थेऽच् प्रत्ययः । त एवात्मानो येषां ते विपर्ययात्मानो विपरीतस्वरूपाः, न त्वभावरूपा इत्यर्थः । अनेन गुणविपरीतस्वरूपत्वं दोषसामान्यलक्षणमुक्तं भवति ॥ १ ॥

अर्थतस्तदवगमः ॥ २ ॥

गुणस्वरूपनिरूपणात्तेषां दोषाणामर्थादवगमोऽर्थसिद्धिः॥२॥

ननु गुणेष्ववगतेषु तद्विपर्ययस्वरूपा दोषा विनापि लक्षणो-दाहरणाभ्यां सामर्थ्यात् प्रेक्षावद्भिरुत्प्रेक्षितुं शक्यन्ते । किं लक्ष-णादिप्रपञ्चनेनेत्याशङ्क्य सूत्रमनुभाषते ॥ अर्थत इति ॥ २ ॥

आशङ्कामिमामपाकर्तुमनन्तरसूत्रं व्याचष्टे ।

किमर्थं ते पृथक् प्रपञ्च्यन्त इत्याह ।

सौकर्याय प्रपञ्चः ॥ ३ ॥

सौकर्यार्थं प्रपञ्चो विस्तरो दोषाणाम् । उद्दिष्टा लक्षिता हि दोषाः सुज्ञाना भवन्ति ॥ ३ ॥

सौकर्यायेति ॥ दोषस्वरूपे हि प्रेक्षावतामुत्प्रेक्षितुं शक्येऽपि व्युत्पित्सूनधिकृत्य प्रवृत्तत्वाच्छास्त्रस्य । तैस्तु पदपदार्थवाक्यवाक्यार्थदोषाणां स्थूलसूक्ष्माणामुद्देशलक्षणपरीक्षाभिर्विना दुरवगमत्वात् तेषां दोषविवेकस्य सौकर्याय प्रपञ्च इत्यर्थः ॥ उद्दिष्टा इति ॥ उद्दिष्टा नामतः परिगणिताः । लक्षिताः परस्परव्यावृत्त्या दर्शिताः । दोषाः ॥ सुज्ञानाः ॥ सुखेन ज्ञातव्या भवन्ति । "आतो युच्" इति खलर्थे युच् प्रत्ययः । अस्मिन्नधिकरणे लक्षणीया दोषाः काव्यस्याऽसाधुत्वापादकाः स्थूला इत्यवगन्तव्यम् । यद् वक्ष्यति "ये त्वन्ये शब्दार्थदोषाः सूक्ष्मास्ते गुणविवेचने वक्ष्यन्त" इति ॥ ३ ॥

पददोषान् दर्शयितुमाह ।

दुष्टं पदमसाधु कष्टं ग्राम्यमप्रतीतमनर्थकं च ॥ ४ ॥

शब्दार्थशरीरं हि काव्यम् । अत्र शब्दः पदवाक्यात्मकः । अर्थश्च पदार्थवाक्यार्थरूपः । तत्र पदपदार्थप्रतिपत्तिपूर्विका वाक्यवाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति क्रममभिसन्धाय प्रथमं पददोषान् प्रतिपादयितुमाह ॥ पददोषानिति ॥ दुष्टं पदमिति प्रत्येकं सम्बन्धनीयम् ॥ ४ ॥

यथोद्देशं लक्षणं वक्तुमाह ।

क्रमेण व्याख्यातुमाह ।

शब्दस्मृतिविरुद्धमसाधु ॥ ५ ॥

शब्दस्मृत्या व्याकरणेन विरुद्धपदमसाधु । यथा "अन्यकारकवैयर्थ्यम्" इति । अत्र हि "अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याऽन्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेष्वि" ति दुका भवितव्यमिति ॥ ५ ॥

क्रमेणेति ॥ शब्दस्मृतीति ॥ शब्दशास्त्रमर्यादामुल्लङ्घ्य प्रयुक्तं शब्दस्मृतिविरुद्धम् । तदुदाहरति ॥ अन्यकारकेति॥ "अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु" इति आशीरादिषु परतोऽन्यपदस्य दुगागमेन भवितव्यम् । स तु न कृतः । दुगागमो विशेषेण वक्तव्यः । कारकस्थयोः षष्ठीतृतीययोर्नेष्ट, आशीरादिषु सप्तस्विति कारकपदे परतो दुगागमो नियत इत्यन्यकारकपदमसाधु ॥ ५ ॥

श्रुतिविरसं कष्टम् ॥ ६ ॥

श्रुतिविरसं श्रोत्रकटु पदं कष्टम् । तद्धि रचनागुम्फितमप्युद्वेजयति । यथा "अचूचुरच्चण्डकपोलयोस्ते कान्तिद्रवं द्राग्विशदः शशाङ्कः ॥ ६ ॥

श्रुतिविरसं कष्टमिति ॥ कर्णोद्वेगकरमित्यर्थः । यदुक्तं भामहेन । "सन्निवेशविशेषात् तु तदुक्तमभिशोभत" इति । तन्निराचष्टे ॥ तद्धीति ॥ विशिष्टसन्दर्भगर्भगतमपि सहृदयहृदयोद्वेगमाविर्भावयतीत्यर्थः ॥ अचूचुरदिति ॥ अत्र, द्रागिति पदं कष्टम् ॥ ६ ॥

लोकमात्रप्रयुक्तं ग्राम्यम् ॥ ७ ॥

लोक एव यत् प्रयुक्तं पदं न शास्त्रे तद् ग्राम्यम् । यथा "कष्टं कथं रोदिति फूत्कृतेयम्" । अन्यदपि तल्लगल्लादिकं द्रष्टव्यम् ॥७॥

ग्रामे भवं ग्राम्यमिति व्युत्पत्तिः । लोकमात्रसिद्धमित्यर्थः । ग्राम्यं— कथमिति ॥ अत्र, फूत्कृतेति पदं ग्राम्यम् । तस्य काव्ये प्राचुर्येण प्रयोगादर्शनात् । "ताम्बूलभृतगल्लोऽयं तल्लं जल्पति मानवः" इत्यादौ यत्तल्लगल्लादिपदं प्रयुज्यते तदपि ग्राम्यं द्रष्टव्यम् ॥७॥

शास्त्रमात्रप्रयुक्तमप्रतीतम् ॥ ८ ॥

शास्त्र एव प्रयुक्तं यन्न लोके, तदप्रतीतं पदम् । यथा—

किं भाषितेन बहुना रूपस्कन्धस्य सन्ति मे न गुणाः ।
गुणनान्तरीयकं च प्रेमेति न तेऽस्त्युपालम्भः ॥

अत्र रूपस्कन्धनान्तरीयकपदे न लोक इत्यप्रतीतम् ॥ ८ ॥

किम्भाषितेन बहुना रूपस्कन्धस्येति ॥ इयं हि कस्याश्चिद्विप्रलब्धायाः शठनायकं प्रत्युक्तिः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारलक्षणाः पञ्चस्कन्धा सौगतमते प्रसिद्धाः । अत्र विषयेन्द्रियलक्षणस्य रूपस्कन्धस्य गुणा मे न सन्ति ॥ गुणनान्तरीयकम् ॥ अन्तरशब्दोऽत्र विनार्थः । "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च" इत्यमरः । न अन्तरं नान्तरम् । ततो भवार्थे छप्रत्यये स्वार्थे च कप्रत्यये सति नान्तरीयकमिति रूपं सिद्धम् । अविनाभूतमित्यर्थः । प्रेम च गुणनान्तरीयकमिति हेतोरुपालम्भो निन्दावचनम् । ते तव नास्ति । व्यापकपर्यावृत्तौ व्याप्यपरावृत्तिरुचितेति भावः । अत्र रूपस्कन्धनान्तरीयकपदे अप्रतीते ॥ ८ ॥

पूरणार्थमनर्थकम् ॥ ९ ॥

पूरणमात्रप्रयोजनमव्ययपदमनर्थकम् । दण्डापूपन्यायेन पदमन्यदप्यनर्थकमेव । यथा "उदितस्तु हास्तिकविनीलमयं तिमिरं निपीय किरणैः सविता" । अत्र तुशब्दस्य पादपूरणार्थमेव प्रयोगः । न वाक्यालङ्कारार्थम् । वाक्यालङ्कारप्रयोजनं तु नानर्थकम् । अपवादार्थमिदम् । यथा "न खल्विह गतागता नयनगोचरं मे गता" इति तथा हि खलु हन्तेति ॥ ९ ॥

पूरणार्थमिति ॥ पूरणं पादपूरणमर्थः प्रयोजनं यस्येति विग्रहः । दण्डापूपेति ॥ दण्डप्रोता अपूपा दण्डापूपाः । तथाच दण्डानयनप्रेरणायां दण्डानयनेनैवापूपानयने सिद्धे पुनरपूपानयनप्रेरणं व्यर्थमिति दण्डापूपन्यायः । अथवा, दण्डो मूषकैर्भक्षित इत्युक्ते पुनरपूपभक्षणप्रश्नवचनं व्यर्थमिति दण्डापूपन्यायः । तन्न्यायेन चादीनामऽसत्त्ववचनानामसत्यपि योगे तदर्थस्यान्यतोऽवगतत्वान्नैराकाङ्क्ष्येण वाक्यार्थविश्रान्तिसिद्धाविह प्रयुज्यमानानां तेषामव्ययानां द्योत्यराहित्येनानर्थकत्वं भवति । किमु वक्तव्यमात्मोपजीव्यवाच्यार्थवि-

रहे वाचकानां पदानामनर्थकत्वमिति भावः ॥ उदित इति ॥ हास्तिकम् । "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" इति ठक् प्रत्ययः । हास्तिकं गजता वृन्दे" इत्यमरः । तद्वद्विनीलम् ॥ अत्र तुशब्दस्येति ॥ भेदावधारणादेर्द्योत्यस्यानाकाङ्क्षितत्वादित्यर्थः ॥ वाक्येति ॥ पूरणं तु प्रतिभादौर्बल्यसूचकतया काव्यविद्भिः प्रयोजकत्वेन माङ्गीकृतम् ॥ ९ ॥

सम्प्रति पदार्थदोषानाह ।

अन्यार्थनेयगूढार्थाश्लीलक्लिष्टानि च ॥ १० ॥

दुष्टं पदमित्यनुवर्तते । अर्थश्च वचनविपरिणामः । अन्यार्थादीनि पदानि दुष्टानीति सूत्रार्थः ॥ १० ॥

पदार्थदोषान् प्रपञ्चयितुमाह ॥ सम्प्रतीति ॥ अन्यादिभिस्त्रिभिरर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धनीयः । तेषामश्लीलक्लिष्टशब्दयोरिवार्थपदप्रयोगमन्तरेण न हठादर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वमित्यर्थपदं प्रयुक्तम् ॥ अन्यार्थादीनीति ॥ अर्थदौष्ट्यात् पदान्यपि दुष्टानीत्यर्थः ॥ १० ॥

एषां क्रमेण लक्षणान्याह ।

रूढिच्युतमन्यार्थम् ॥ ११ ॥

रूढिच्युतम् ॥ रूढिमनपेक्ष्य यौगिकार्थमात्रोपादानात् । अन्यार्थं पदम् । स्थूलत्वात् सामान्येन घटशब्दः पटशब्दार्थ इत्यादिकमन्यार्थं नोक्तम् । यथा "ते दुःखमुच्चावचमावहन्ति ये प्रस्मरन्ति प्रियसङ्गमानाम्" । अत्राऽऽवहतिः करोत्यर्थो धारणार्थे प्रयुक्तः । प्रस्मरतिर्विस्मरणार्थः प्रकृष्टस्मरण इति ॥ ११ ॥

रूढिः प्रसिद्धिः । ततश्च्युतं रूढिच्युतम् । रूढेषु पदेषु रूढिमनादृत्य यौगिकार्थे यत् प्रयुज्यते तदन्यार्थं पदम् । ननु यद् घटादिपदं पटादिषु प्रयुज्यते तदन्यार्थं पदं दुष्टमिति किमिति नोच्यत इत्याशङ्क्याह ॥ स्थूलत्वादिति ॥ पटादिषु प्रयुज्यमानं घटादिपदमिति सामान्येन नोक्तम् । कुतः ? स्थूलत्वात् । उत्तानबुद्धिभिरुपलब्धुं शक्यत्वात् । ये केचित् स्थूलमपि दोषमविज्ञाय तथा प्रयुञ्जते

ते पुनरविवेकिनः शासनयोग्या न भवन्तीति प्राक् प्रतिपादितम् । उदाहरणमुपदर्शयितुमाह ॥ यथेति ॥ ये प्रियसङ्गमानां प्रणयप्रयुक्तसम्बन्धानां प्रस्मरन्ति प्रकर्षेण स्मरन्ति ॥ "अधीगर्थदयेशां कर्मणी" इति कर्मणि षष्ठी । ते जना उच्चावचमनेकभेदम् । "उच्चावचं नैकभेदम्" इत्यमरः । दुःखमावहन्ति धारयन्तीति कवेर्विवक्षितोऽर्थः । अन्यार्थमुपपादयति ॥ अत्रेति ॥ आङ्पूर्वो वहिधातुः करोत्यर्थे रूढः । तथाच प्रयोगः "व्रीडमावहति मे स सम्प्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि" इति । स च रूढिमनादृत्य धारणे यौगिकार्थे प्रयुक्त इत्यन्यार्थत्वम् । प्रपूर्वः स्मरतिरपि विस्मरणार्थे रूढः । तथाच प्रयोगः "नाक्षराणि पठता किमपाठि प्रस्मृतः किमथवा पठितोऽपि" इति । स च रूढिमगणयित्वा प्रकृष्टस्मरणे यौगिकार्थे प्रयुक्त इत्यन्यार्थत्वम् । किञ्च रूढिच्युतमित्यत्र रूढीति सामान्येनोपात्तत्वाद्योगरूढिरपि परिगृह्यते । तेन पङ्कजादयः शब्दाः कुमुदादिषु न प्रयोज्याः ।११।

कल्पितार्थं नेयार्थम् ॥ १२ ॥

अश्रौतस्याप्युन्नेयस्य पदार्थस्य कल्पनात् कल्पितार्थं नेयार्थम् । यथा ।

सपदि पङ्क्तिविहङ्गमनामभृ-
त्तनयसंवलितं बलशालिना ॥
विपुलपर्वतवर्षिशितैः शरैः
प्लवगसैन्यमुलूकजिता जितम् ॥

अत्र विहङ्गमश्चक्रवाकोऽभिप्रेतः । तन्नामानि चक्राणि । तानि बिभ्रतीति विहङ्गमनामभृतो रथाः । पङ्क्तिरिति दशसंख्या लक्ष्यते । पङ्क्तिर्दश विहङ्गमनामभृतो रथा यस्य स पङ्क्तिविहङ्गमनामभृद् दशरथः । तत्तनयाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां संवलितं प्लवगसैन्यं जितम् । उलूकजिता इन्द्रजिता । कौशिकशब्देनेन्द्रोलूकयोरभिधानमिति कौशिकशब्दवाच्यत्वेनेन्द्र उलूक उ-

क्तः । ननु चैवं रथाङ्गनामादीनामपि प्रयोगोऽनुपपन्नः । न । तेषां निरूढलक्षणत्वात् ॥ १२ ॥

नेयार्थं लक्षयति ॥ कल्पितार्थमिति ॥ अश्रौतस्येति ॥ सङ्केतसहायः शब्दव्यापारस्तद्विशिष्टः शब्दव्यापारो वा श्रुतिः । तत आगतोऽर्थः श्रौतः । स न भवतीति अश्रौतः । अनभिधेय इत्यर्थः । नन्विदमश्रौतत्वमर्थस्य किं लाक्षणिकत्वम्? नेत्याह ॥ उन्नेयस्य॥"अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते" इत्येवं लक्षणलक्षणाकक्ष्यामधिक्षिप्य कस्यचिदर्थस्य कल्पने कल्पितार्थं, न तु लाक्षणिकार्थमित्यर्थः। उदाहरणमाह ॥ यथेति ॥ उदाहरणवाक्यार्थं विवृणोति ॥ अत्रेति ॥ पक्षिसामान्यवाचिना विहङ्गमपदेन तद्विशेषश्चक्रपरनामा चक्रवाको लक्ष्यते । "कोकश्चक्रश्चक्रवाक" इत्यमरः । तस्य नामेव नाम येषां तानि तन्नामानि चक्राणीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिरिति ॥ पङ्क्तिच्छन्दसः पादस्य दशाक्षरात्मकत्वात् पङ्क्तिपदेन दशसंख्या लक्ष्यते ॥ विपुलपर्वतवर्षीति । प्लवगसैन्यविशेषणम् ॥ कौशिकशब्देनेति ॥ महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिक" इत्यमरः । कौशिकशब्देनेन्द्रोलूकयोरभिधानादित्यर्थः । उलूकशब्देन कौशिकशब्द उन्नीयते । तेनेन्द्रोऽभिधीयत इति, उलूकजित्पदेन इन्द्रजिदुन्नीयत इत्यभिप्रायः। एवं तर्हि प्राचीनकविप्रयोगः पर्याकुलः स्यादिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ रथाङ्गनामादीनामित्यादिपदेन रथाङ्गपाणिप्रभृतीनां परिग्रहः । रथाङ्गनामादिपदानां चक्रवाकादौ निरूढत्वेन रूढ्या योगस्य निगीर्णत्वान्न काचिदनुपपत्तिरिति परिहरति ॥ नेति ॥ निरूढा लक्षणा येषामिति बहुव्रीहिः । लक्षणा हि रूढिप्रयोजनवशाद् द्विविधा भवति ॥ तत्र रूढलक्षणाः कुशलादयः शब्दाः प्रयोगप्राचुर्यबलेन वाचकशब्दवत् प्रयुज्यन्ते । प्रयोजनलक्षणास्तु "मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिमप्रेक्षणम्" इत्यादौ विकसितादयः शब्दाः स्मितविलासादिलक्षकतयाऽद्यापि प्रयुज्यन्ते । तदुक्तं "निरूढा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत्। क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तित" इति ॥ १२ ॥

गूढार्थं लक्षयितुमाह ।

अप्रसिद्धार्थप्रयुक्तं गूढार्थम् ॥ १३ ॥

यस्य पदस्य लोकेऽर्थः प्रसिद्धश्चाप्रसिद्धश्च तदप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तं गूढार्थम् । यथा "सहस्रगोरिवानीकं दुस्सहं भवतः परैः" इति । सहस्रं गावोऽक्षीणि यस्य स सहस्रगुरिन्द्रः । तस्येवेति गोशब्दस्याऽक्षिवाचित्वं कविष्वप्रसिद्धमिति ॥ १३ ॥

अप्रसिद्धेति ॥ अभिमतमनेकत्वमर्थस्य दर्शयति ॥ प्रसिद्ध- श्चेति ॥ उदाहरणमुपदर्शयितुमाह ॥ यथेति ॥ गोशब्दस्येति ॥ "गौ- र्नाके वृषभे चन्द्रे वाग्भूदिग्धेनुषु स्त्रियाम् । द्वयोस्तुरश्मिदृग्बाण- स्वर्गवज्राम्बुलोमसु" इत्यभिधाने सत्यपि गोशब्दस्य प्राचुर्येणाऽक्षिण प्रयोगाऽदर्शनादक्षिवाचकत्वमप्रसिद्धमित्यर्थः । एतेन "तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्पथः । सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति सम्प्रति सादर- म्" इत्यादिषु हन्तीत्यादीनां गमनाद्यर्थेषु प्रयोगाः प्रत्युक्ताः ॥ १३ ॥

अश्लीलं लक्षयितुमाह ।

असभ्यार्थान्तरमसभ्यस्मृतिहेतुश्चाश्लीलम् ॥ १४ ॥

यस्य पदस्यानेकार्थस्यैकोऽर्थोऽसभ्यः स्यात् तदसभ्यार्था- न्तरम् । यथा "वर्चः" इति पदं तेजसि विष्ठायां च । यत्तु पदं सभ्यार्थवाचकमप्येकदेशद्वारेणासभ्यार्थं स्मारयति तदसभ्यस्मृति- हेतुः । यथा "कृकाटिका" इति ॥ १४ ॥

असभ्येति ॥ सूत्रार्थं विवृण्वन् क्रमेण लक्षणोदाहरणे लक्षय- ति ॥ यस्येति ॥ यस्यानेकार्थवाचकस्य पदस्यैकोऽर्थोऽसभ्यः स्यात् तदसभ्यार्थान्तरं पदमश्लीलम् ॥ वर्च इति ॥ "वर्चांसि ज्वालविड्- भाराः" इत्यभिधानाज्ज्वालप्रभावाचकत्वेऽपि विड्वाचितया वर्च इति पदमसभ्यार्थान्तरम् ॥ यत्त्विति ॥ सभायां साधुः सभ्यः । "सभाया यः" इति यप्रत्ययः । यत्तु पदं सभ्यार्थवाचकमप्येकदेशेन यद्यऽसभ्यार्थस्मृतिं जनयेत् तदप्यश्लीलम् ॥ कृकाटिकेति ॥ "प्रेत- यानं खटिः काटीरि"ति वैजयन्त्यां शवयानपर्यायत्वेनाभिधानात् कर्णापरभागवाचकमपि कृकाटिकापदं काटीत्येकदेशेनासभ्यार्थस्मृ- तिहेतुरित्यश्लीलमित्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

न गुप्तलक्षितसंवृतानि ॥ १५ ॥

अपवादार्थमिदम् । गुप्तं लक्षितं संवृतं च नाश्लीलम् ॥१५॥

अश्लीलस्य क्वचिदपवादं वक्तुमाह ॥ न गुप्तेति ॥ १५ ॥

एषां लक्षणान्याह ।

अप्रसिद्धासभ्यं गुप्तम् ॥ १६ ॥

अप्रसिद्धासभ्यार्थान्तरं पदमप्रसिद्धासभ्यं तद् गुप्तम् । यथा "सम्बाधः" इति पदम् । तद्धि सङ्कटार्थं प्रसिद्धं, न गुह्यार्थमिति ॥ १६ ॥

अप्रसिद्धेति ॥ यस्यानेकार्थस्य पदस्यैकोऽर्थोऽसभ्योऽपि यद्यप्रसिद्धो भवति तदप्रसिद्धासभ्यं गुप्तमित्यर्थः । तदिदमभिसन्धायाह ॥ असभ्यार्थान्तरमिति ॥ सम्बाध इति ॥ "वेशोऽपि गन्धः सम्बाधो गुह्यसङ्कटयोर्द्वयोः" इत्यभिधाने सत्यपि "सम्बाधे सुरभीणाम्" "आसने मित्रसम्बाधे" इत्यादिषु प्रयोगप्रचुर्यात् सम्बाधशब्दः सङ्कटार्थः प्रसिद्धः । तदभावाद् गुह्यार्थोऽप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ १६ ॥

लाक्षणिकासभ्यं लक्षितम् ॥ १७ ॥

तदेवासभ्यार्थान्तरं लाक्षणिकेनासभ्येनार्थेनान्वितं पदं लक्षितम् । यथा "जन्मभूमिः" इति । तद्धि लक्षणया गुह्यार्थं न स्वशक्त्येति ॥ १७ ॥

लाक्षणिकासभ्यमिति ॥ लक्षणया सान्तरार्थनिष्ठशब्दव्यापारेण प्रतिपाद्यं लाक्षणिकम् । अध्यात्मादित्वाद् भवार्थे ठञ् । तथाविधमसभ्यमर्थान्तरं यस्य तल्लक्षितमिति सूत्रार्थः । अमुमर्थमभिसन्धायाह ॥ तदेवेति ॥ लाक्षणिकं च तदसभ्यं चेति कर्मधारयः । अर्थविशेषणम् । तेनार्थेनान्वितं तादृगर्थप्रतिपादकमित्यर्थः । जन्मभूमिशब्देन जननस्थानसामान्यमभिधया प्रतिपाद्यते । तद्विशेषस्तु

लक्षणयेति व्याचष्टे ॥ तद्धीति ॥ न स्वशक्त्येति ॥ मुख्यव्यापारेणेत्यर्थः ॥ १७ ॥

लोकसंवीतं संवृतम् ॥ १८ ॥

लोकेन संवीतं लोकसंवीतम् । यत्तत् संवृतम् । यथा "सुभगा, भगिनी, उपस्थानम्, अभिप्रेतम्, कुमारी, दोहदम्" इति । अत्र हि श्लोकः—

संवीतस्य हि लोकेन न दोषान्वेषणं क्षमम् ॥
शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासभ्यत्वभावना ॥ १८ ॥

लोकेन संवीतमावृतं परिगृहीतमिति यावत् । सुभगादिपदान्येकदेशेनासभ्यार्थस्मृतिहेतुत्वेऽपि लोकपरिगृहीतत्वात् प्रयोज्यानि । तदुक्तं दण्डिना "भगिनी-भगवत्यादिसर्वत्रैवानुमन्यते" इत्यादि ॥ दोहद इति ॥ "हद पुरीषोत्सर्गे" इति धातुं स्मारयन्नेकदेशेन असभ्यार्थस्मृतिहेतुः । अत्र प्राचीनाचार्यसंवादं प्रकटयति ॥ अत्र हि श्लोक इति ॥ १८ ॥

तत्त्रैविध्यं व्रीडाजुगुप्सामङ्गलातङ्कदायिभेदात् ॥ १९ ॥

तस्याश्लीलस्य त्रैविध्यं भवति । व्रीडाजुगुप्सामङ्गलातङ्कदायिनां भेदात् । किञ्चिद् व्रीडादायि । यथा "वाक्काटवम्, हिरण्यरेता" इति । किञ्चिज्जुगुप्सादायि । यथा "कपर्दकः" इति । किञ्चिदमङ्गलातङ्कदायि । यथा "संस्थितः" इति ॥ १९ ॥

त्रिविधमश्लीलं त्रेधा विभजते ॥ तत्त्रैविध्यमिति ॥ तिस्रो विधा यस्य तत् त्रिविधं, त्रिप्रकारमिति यावत् । "विधा विधौ प्रकारे च" इत्यमरः । तस्य भावस्त्रैविध्यम् । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् । तस्याश्लीलस्य त्रैविध्यम् । अमङ्गलस्यातङ्कः शङ्का । "रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः" इत्यमरः । दायि—शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तत्राद्यमुदाहर्तुमाह ॥ किञ्चिदिति ॥ वाक्काटवमिति कटोर्भावः काटवम् । वाचः काटवं = वचस्तैक्ष्ण्यमित्यर्थः । अत्र काटव इत्येकदेशेन

स्त्रिकृम गैतैर्व्रीडादायि “[illegible]” इत्यत्र मन्त्रभाष्ये तथाद-र्शनात् । द्वितीयं दर्शयितुमाह ॥ किञ्चिदिति ॥ पर्दः पायवीयपवन-ध्वनिः “पर्दस्तु गुदजे शब्दे कुर्दः कुक्षिजनिःस्वने” इति वैजयन्ती । अर्थांशाप्यमश्लीलं दर्शयति ॥ किञ्चिदिति ॥ संस्थितो मृत इत्यर्थः ॥१९॥

क्लिष्टमाचष्टे ।

व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टम् ॥ २० ॥

अर्थस्य प्रतीतिरर्थप्रत्ययः । स व्यवहितो यस्माद् भवति तद् व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टम् । यथा “दक्षात्मजादयितवल्लभ-वेदिकानां ज्योत्स्नाजुषां जललवास्तरलं पतन्ति” । दक्षात्मजा-स्ताराः । तासां दयितो दक्षात्मजादयितश्चन्द्रः । तस्य वल्लभा-श्चन्द्रकान्ताः । तद्वेदिकानामिति ॥ अत्र हि व्यवधानेनार्थ-प्रत्ययः ॥ २० ॥

व्यवहितेति ॥ समासार्थं विग्रहेण दर्शयति ॥ अर्थस्य प्रती-तिरिति ॥ प्रत्ययोऽत्र ज्ञानम् “प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु” इत्यमरः । उदाहरति ॥ दक्षात्मजेति ॥ ननु नेयार्थे क्लिष्टमिदं कि-मिति नान्तर्भवति । व्यवहितार्थप्रत्ययहेतुत्वाविशेषादित्याशङ्क्य ततो वैधर्म्यं दर्शयँल्लक्ष्ये लक्षणमनुगमयति ॥ अत्र हि व्यवधानेनेति ॥ व्य-वधानमर्थप्रतिपत्तेर्विलम्बः । विलम्बेनार्थाभिधायकं क्लिष्टम् । नेया-र्थं तु कल्पनार्थमिति ततो भेदः ॥ २० ॥

अन्यार्थेऽपि चक्षान्तर्भवतीत्याह ।

अरूढार्थत्वात् ॥ २१ ॥

अरूढार्थत्वेऽपि यतोऽर्थप्रत्ययो झटिति न, तत् क्लिष्टम् । यथा “काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः” इति ॥ २१ ॥

अरूढार्थत्वादिति ॥ प्रकृतादर्थादर्थान्तरे क्वचिदप्यरूढत्वा-दप्रसिद्धत्वाद् विलम्बेनापि योगवशात् प्रकृतमर्थमभिधत्त इत्यर्थः । अप्रसिद्धमप्यविलम्बेनार्थमभिधायकं चेन्न तत् क्लिष्टमित्याह ॥ अ-रूढार्थत्वेऽपीति ॥ उदाहरति ॥ यथेति ॥ २१ ॥

अथाऽश्लीलक्लिष्टाख्यदुष्टपदद्वयलक्षणसाम्याद् अश्लीले क्लिष्ट-वाक्यद्वयमपि लक्षितप्रायमेवेत्युपपादयितुं सूत्रमुपादत्ते ।

अन्त्याभ्यां वाक्यं व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

अश्लीलं क्लिष्टं चेत्यन्त्ये पदे । ताभ्यां वाक्यं व्याख्यातम् । तदप्यऽश्लीलं क्लिष्टं च भवति । अश्लीलं यथा ।

न सा धनोन्नतिर्या स्यात् कलत्ररतिदायिनी ।
परार्थबद्धकक्ष्याणां यत् सत्यं पेलवं धनम् ॥
सोपानपथमुत्सृज्य वायुवेगः समुद्यतः ।
महापथेन गतवान् कीर्त्यमानगुणो जनैः क्लिष्टं यथा "ध-म्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः * रज्यत्य-पूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम्" । एतान् पदपदार्थदोषान् ज्ञात्वा कविस्त्यजेदिति तात्पर्यार्थः ॥ २२ ॥ ॥ इति श्रीकाव्यालङ्कार-सूत्रवृत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः पदपदार्थ-दोषविभागः ॥

अन्त्याभ्यामिति ॥ प्रतिपत्तिलाघवार्थमप्रकरणेऽप्यभिधान-मित्यवगन्तव्यम् । अश्लीलं वाक्यमपि त्रिविधम् । तत्र व्रीडादा-य्यऽश्लीलमुदाहरति ॥ यथेति ॥ सा तादृशी धनोन्नतिः = अर्थसंपत्तिः न भवति । या कलत्ररतिदायिनी । कलत्रस्य रतिं प्रीतिं दातुं शील-मस्या इति कलत्ररतिदायिनी । न तु परप्रीतिदायिनी यस्मात्, त-स्मात्, परार्थबद्धकक्ष्याणां, परेषामर्थे प्रयोजने बद्धा कक्ष्या कच्छो यैस्तेषां परोपकारबद्धप्रतिज्ञानामित्यर्थः । "कक्ष्या कच्छे वरत्रायाम्" इति वैजयन्ती । धनमर्थो यत् सत्यं परमार्थतः पेलवं मनोज्ञमिति प्रकृतार्थः । अर्थान्तरस्तु साधनस्य शेफस उन्नतिः । "साधनमुप-गमनत्योः शेफसि सिद्धौ निवृत्तिदापनयोः" इति नानार्थमाला । यस्मात् कलत्रस्य रतिं सुरतं दातुं शीलमस्या इति तादृशी न भव-ति । तस्मात् परासामर्थे बद्धकक्ष्याणां परस्त्रीवशंवदचित्तानामि-त्यर्थः । धनं पेलवं विरलं भवति । "पेलवं विरलं तनु" इत्यमरः ।

अत्र व्रीडादायित्वमतिरोहितम् । अवशिष्टमश्लीलद्वयमुदाहरति ॥ सोपानेति ॥ सोपानपथमुत्सृज्य, वायुवेगः = वायोर्वेग इव वेगो यस्य स तादृशः, समुद्यतः सन् जनैः स्तूयमानगुणः सन्, महापथेन राजमार्गेण गतवानिति प्रकृतार्थः । वायुवेगोऽपानपथमुत्सृज्य समुद्यत इति जुगुप्सादायि । महापथेन परलोकमार्गेण गतवानित्यमङ्गलातङ्कदायि । क्लिष्टमुदाहरति ॥ धम्मिल्लस्येति ॥ कुरङ्गशावाक्ष्या धम्मिल्लस्य संयतकचनिचयस्याऽपूर्वोऽदृष्टचरो बन्धो ग्रथनं तस्य व्युत्पत्तेश्चातुर्यस्य शोभां वीक्ष्य कस्य मानसं निकामं न रज्यति । सर्वस्याऽपि मानसं रज्यतीत्यर्थः । रज्यतीति कर्मकर्तरि रूपम् "कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च" इति परस्मैपदम् । अपूर्वबन्धव्युत्पत्तेरिति धम्मिल्लविशेषणं वा । अत्रान्वयव्यवधानाच्च हार्दिकी वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति स्पष्टमेव क्लिष्टत्वम् । ननु किं फलममीषां दोषाणामवबोधनेनेत्याशङ्क्य, परित्यागमेव फलमित्याह ॥ एतानिति ॥२२॥

इति श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालविरचितायां वामनालङ्कारसूत्रवृत्तिव्याख्यायां काव्यालंकारकामधेनौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः संपूर्णः ॥ २ ॥ १ ॥ (४) ॥

चिन्तयामि चिदाकाशचन्द्रलेखां सरस्वतीम् ॥
शिरसा श्लाघनाद् यस्याः सार्वज्ञ्यं समवाप्यते ॥ १ ॥
अध्यायद्वयसौहार्दमुन्मुद्रयति ।

पदपदार्थदोषान् प्रतिपाद्य वाक्यदोषान् दर्शयितुमाह—

भिन्नवृत्तयतिभ्रष्टविसंधीनि वाक्यानि ॥ १ ॥

दुष्टानीत्यभिसम्बन्धः ॥ १ ॥

पदपदार्थेति ॥ पदपदार्थदोषनिरूपणानन्तरं वाक्यवाक्यार्थदोषनिरूपणं लब्धावसरमिति सङ्गतिः । वाक्यदोषानुद्दिशति ॥ भिन्नवृत्तेति ॥ दुष्टं पदमित्यादिसूत्राद् दुष्टमित्येतद् वचनविपरिणामेन वाक्यविशेषणतयाऽनुवर्तत इत्याह ॥ दुष्टानीति ॥ १ ॥

क्रमेण व्याचष्टे—

स्वलक्षणच्युतवृत्तं भिन्नवृत्तम् ॥ २ ॥

स्वस्माल्लक्षणाच्च्युतं वृत्तं यस्मिंस्तत् स्वलक्षणच्युतं वृत्तं वाक्यं भिन्नवृत्तम् । यथा "अयि पश्यसि सौधमाश्रितामविरलसुमनोमालभारिणीम्" । वैतालीययुग्मपादे लघ्वक्षराणां षण्णां नैरन्तर्यं निषिद्धम् । तच्च कृतमिति भिन्नवृत्तत्वम् ॥ २ ॥

यथोद्देशमेषां लक्षणानि दर्शयिष्यन्ननन्तरसूत्रमवतारयति ॥ क्रमेणेति । स्वलक्षणच्युतवृत्तमिति स्वलक्षणच्युतवृत्तानुबन्धि वाक्यमित्यर्थः । उदाहरति ॥ यथेति ॥ अयि पश्यसीति ॥ सुमनोमालभारिणीमित्यत्र "इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिष्वि" ति, मालाशब्दस्य ह्रस्वः । वैतालीयलक्षणं प्रागुक्तम् । तत्र, ताश्च समे स्युर्नो निरन्तरा इति समपादे लघ्वक्षरषट्कस्य नैरन्तर्यं निषिद्धम् । अत्राविरलसुमेति समपादे षडपि लघ्वक्षराणि प्रयुक्तानीति लक्षणच्युतत्वम् ॥ २ ॥

विरसविरामं यतिभ्रष्टम् ॥ ३ ॥

विरसः श्रुतिकटुर्विरामो यस्मिंस्तद् विरसविरामं यतिभ्रष्टम् ॥ ३ ॥

द्वितीयं व्याख्यातुं सूत्रमुपादत्ते ।

विरसविराममिति ॥ विरामो विच्छेदनियमः । शेषं सुगमम् ॥ ३ ॥

तद्धातुनामभागभेदे स्वरसंध्यकृते प्रायेण ॥ ४ ॥

तद् यतिभ्रष्टं धातुभागभेदे नामभागभेदे च सति भवति । स्वरसंधिना कृते प्रायेण बाहुल्येन । धातुभागभेदे मन्दाक्रान्तायां यथा "एतासां राजति सुमनसां दामकण्ठावलम्बि । नामभागभेदे शिखरिण्यां यथा । कुरङ्गाक्षीणां गण्डतलफलके स्वेदविसरः । मन्दाक्रान्तायां यथा "दुर्दशश्चक्रशिखिकपिशः शार्ङ्गिणो बाहुदण्डः" । धातु–नामभागपदग्रहणात् तद्भागातिरिक्तभेदे न भवति यतिभ्रष्टत्वम् । यथा मन्दाक्रान्तायाम् । शोभां पुष्यत्ययमभिनवः सुन्दरीणां प्रबोधः । शिखरिण्यां यथा "विनिद्रः श्यामान्तेष्वधरपुटसीत्कारविरुतैः" । स्वरसंध्यकृत इति वचनात् स्वरसन्धिकृते भेदे न दोषः । यथा "किञ्चिद्भावालसमसरलं प्रेक्षितं सुन्दरीणाम्" ॥ ४ ॥

तद्विभागं दर्शयितुमाह ॥ तदिति ॥ धातुर्भूवादिः । नाम प्रातिपदिकम् । धातोः प्रातिपदिकस्य वा भागतो भेदेऽशतो विच्छेदे । भागभेदमेव विशिनष्टि ॥ स्वरसन्ध्यकृत इति ॥ स च भागभेदो यदि स्वरसन्धिना कृतो न स्यात् तस्मिन् भागभेदे सति यतिभ्रष्टंनाम दुष्टं भवति । स्वरसन्धिकृते तु भागभेदे न दुष्टमिति सूचितम् । तत्र प्रथममुदाहर्तुमाह ॥ धातुभागभेद इति ॥ एतासामिति ॥ मन्दाक्रान्ताख्यमिदं वृत्तम् । "मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैम्भौं नतौ तौ गुरू चेत्" इति तल्लक्षणादादितश्चतुर्भिस्ततः षड्भिस्ततः सप्तभिर्वर्णैर्विरामः कर्तव्यः । तथा सति, एतासां रा, इत्यत्र धातुभागभेदे प्राप्तस्य तस्य वैरस्यादिदं वाक्यं यतिभ्रष्टं नाम दुष्टं भवति । द्वितीयमुदाहरति ॥ नामभागभेद इति ॥ कुरङ्गाक्षीणामिति ॥ शिखरिणीवृत्तमिदम् । "रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" इति लक्षणादादितः षड्भिस्तत एकादशभिर्यतिः कर्तव्या । ततश्च कुरङ्गाक्षी-

र्णां गण् — इत्यत्र प्रातिपदिकभागभेदे प्राप्तायास्तस्या वैरस्याद् यतिभ्रष्टं भवति । उदाहरणान्तरमाह ॥ दुर्दर्श इति ॥ मन्दाक्रान्तालक्षणमुक्तम् । दुर्दर्शश्च, इत्यत्र विरामो विरसः । ननु, पदभागभेद इति सूत्रकरणे धातुनाम्नोरुभयोरपि संग्रहाल्लाघवं भवति, किं धातुनामग्रहणगौरवेणेत्याशङ्क्य, पदग्रहणे प्रकृतिप्रत्ययमध्यविरामेऽपि यतिभ्रंशः स्यात् । स मा भूदिति धातुनामग्रहणं कृतमित्याशयवानाह ॥ धातुनामेति ॥ तयोर्धातुनाम्नोर्भागास्तद्भागाः । तेभ्योऽतिरिक्तभेदे धातुनामभागभेदव्यतिरिक्त भागच्छेद इत्यर्थः । उदाहरति ॥ यथेति ॥ शोभां पुष्येत्यत्र विरामो न वैरस्यमावहतीति भावः । धातुप्रत्ययमध्यविरामे दोषाभावं निरूप्य प्रातिपदिकप्रत्ययमध्यभेदेऽप्युदाहरति ॥ विनिद्र इति ॥ श्यामा रात्रिः । श्यामान्त इत्यत्र प्रातिपदिकप्रत्ययमध्यविरामो न दुष्यति । विशेषणव्यावर्त्यं कीर्तयति ॥ स्वरसन्धीति ॥ उदाहरति ॥ किञ्चिद्भावालसमिति । अत्र चतुर्थाक्षराऽवसाने यतिर्विहिता । तथाचालसामित्यत्र, अकारस्य सवर्णदीर्घेणाकारादेशेन कवलितत्वात् स्वरसन्धिकृतोऽयं नामभागभेद इति न यतिभ्रष्टत्वम् ॥ ४ ॥

न वृत्तदोषात् पृथग् यतिदोषो वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात् ॥ ५ ॥

वृत्तदोषात् पृथग् यतिदोषो न वक्तव्यः । वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात् ॥ ५ ॥

ननु भिन्नवृत्तयतिभ्रष्टयोरर्थतो भेदाभावाद्, न पृथक् कथनमर्थवदिति शङ्कामङ्कुरयितुमुपरितनं सूत्रमुपन्यस्यति ॥ न वृत्तेति ॥ गुरुलघुनियमवद् यतिनियमस्यापि वृत्तलक्षणवाक्येनैवावगन्तव्यत्वाद् यतिविशिष्टं च वृत्तमिति वृत्तदोष एव यतिदोषोऽन्तर्भवतीति शङ्कितुरभिप्रायः ॥ ५ ॥

यत्यात्मकं हि वृत्तमिति भिन्नवृत्त एव यतिभ्रष्टस्यान्तर्भावान्न पृथग्ग्रहणं कार्यमत आह ।

न लक्ष्मणः पृथक्त्वात् ॥ ६ ॥

नाऽयं दोषः । लक्ष्मणो लक्षणस्य पृथक्त्वात् । अन्यद्धि लक्षणं वृत्तस्यान्यद् यतेः । गुरुलघुनियमात्मकं वृत्तम् । विरामात्मिका च यतिरिति ॥ ६ ॥

शङ्कामिमां शकलयितुमुत्तरसूत्रमुपादत्ते ॥ न लक्ष्मणः पृथक्त्वादिति ॥ यतिवृत्तयोर्लक्षणभेदात् स्वरूपभेदोऽङ्गीकर्तव्यः । तथाच वृत्तदोषे यतिदोषस्यान्तर्भावो दुर्भण इति भावः । लक्षणभेदमेवाह ॥ गुरुलघ्विति ॥ स्थानविरामेऽपि गुरुलघुविपर्यासे भवति वृत्तभङ्गः । अस्थानविरामात्मके यतिभङ्गेऽपि यथोक्तगुरुलघुनियमे सति न वृत्तभङ्ग इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां भिन्नवृत्तयतिभ्रष्टयोर्भिन्नत्वात् पृथक्कथनमर्थवदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ विसन्धिवाक्यं विवरीतुमाह ।

विरूपपदसन्धिर्विसन्धिः ॥ ७ ॥

पदानां सन्धिः पदसन्धिः । स च स्वरसमवायरूपः प्रत्यासत्तिमात्ररूपो वा । स विरूपो यस्मिन्निति विग्रहः ॥ ७ ॥

विरूपपदसन्धिरिति ॥ स चेति । "किञ्चिन्नु भावालसमि" त्यत्र स्वरसमवायरूपः । "ते गच्छन्ति प्रभुपरिवृढमित्यत्र प्रत्यासत्तिरूपः ॥ ७ ॥

विसन्धिनस्त्रैविध्यं वक्तुमाह ।

पदसन्धिवैरूप्यं विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वञ्च ॥ ८ ॥

विश्लेषो विभागेन पदानां संस्थितिरिति ॥ अश्लीलत्वमसभ्यस्मृतिहेतुत्वम् ॥ कष्टत्वं पारुष्यमिति ॥ विश्लेषो यथा "मेघाऽनिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने। कमले इव लोचने इमे अनुबध्नाति विलासपद्धतिः। लोलालकानुबद्धानि आननानि चकासति । अश्लीलत्वं यथा "विरेचकमिदं नृत्तमाचार्याभासयोजितम्।

चकासे पनसप्रायैः पुरी षण्डमहाद्रुमैः । विना शपथदानाभ्यां पदवादसमुत्सुकम्" । कष्टत्वं यथा । "मञ्जर्युद्गमगर्भाऽऽस्ते गुर्वाभोगा द्रुमा बभुः" ॥ ८ ॥

पदसन्धीति ॥ विश्लेषोऽवग्रह इत्यत्र पदकालप्रसिद्धोऽवग्रहो न विवक्षितः, किन्तु मात्राकालव्यवधानसाम्यादसंहिताप्रगृह्यलक्षण इत्यभिसन्धायाह ॥ विभागेनेति ॥ स च विश्लेषो द्विविधः–प्रगृह्यनिबन्धनः, सन्ध्यविवक्षानिबन्धनश्च । तत्राद्यमुदाहरति ॥ कमले इति ॥ यदवादि दण्डिना "न संहितां विवक्षामीत्यसन्धानं पदेषु यत् । तद्विसन्धीति निर्दिष्टं, न प्रगृह्यादिहेतुकम्" इति । अत्र प्रगृह्यादिहेतुकं विसन्धि न भवतीति सकृत्प्रयोगविषयमिदं द्रष्टव्यम् । असकृत्प्रयोगे तु दुष्टमेव । तदुक्तं साहित्यचूडामणौ । "प्रगृह्यादिनिबन्धनत्वे पुनरसकृद्दोषः । यथा "धीदोर्बले अति तते उचिताऽर्थवृत्ती" इत्यादि । सकृत्तु न दोष इति । तथाच प्रयोगः । "लीलयैव धनुषी अधिज्यताम्" । "सहंसपाते इव लक्ष्यमाणे" इति च । द्वितीयमुदाहरति ॥ लोलालकेत्यादि ॥ अत्र, न संहितां विवक्षामि इति कामचारप्रयुक्तः सकृदपि दोष एव । "नित्यं संहितैकपदवत् पादेष्वर्धान्तवर्जम्" इति काव्यसमयाऽध्याये वक्ष्यमाणत्वात् । त्रिविधमश्लीलं क्रमेणोदाहरति ॥ अश्लीलं यथेति ॥ रेचका नाम नृत्ते पाणिपादादिभ्रमणरूपाश्चत्वारो भरतशास्त्रे प्रसिद्धाः । तदुक्तं सङ्गीतरत्नाकरे । "रेचकानथ वक्ष्यामश्चतुरो भरतोदितान् । पदयोः करयोः कट्या ग्रीवायाश्च भवन्ति ते" इति । आचार्येण सता नृत्तं सरेचकं योजनीयम् । इदं तु नृत्तं विरेचकं रेचकविहीनम् । अत एवाचार्याभासयोजितम् । यः स्वयमनाचार्य आचार्यवदवभासते सोऽयमाचार्याभासः । तेन योजितम् । अत्र विरेचक–याभ—पुरीष–विनाश–पदविन्यासैः, विरेचन–मिथुनीभाव—पुरीष–विनाश–प्रतीतेस्त्रिविधान्यश्लीलानि द्रष्टव्यानि । कष्टत्वमुदाहर्तुमाह ॥ कष्टत्वं यथेति ॥ ८ ॥

उक्तवक्तव्यसङ्गतिपूर्वकमुत्तरसूत्रमवतारयति ।

एवं वाक्यदोषानभिधाय वाक्यार्थदोषान् प्रतिपादयितुमाह ।

व्यर्थैकार्थसन्दिग्धाप्रयुक्तापक्रमलोकविद्या-

विरुद्धानि च ॥ ९ ॥

वाक्यानि दुष्टानीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

एवमिति ॥ चकारेण समुच्चयमाह ॥ वाक्यानि दुष्टानीति सम्बन्ध इति ॥ ९ ॥

क्रमेण व्याख्यातुमाह ।

व्याहतपूर्वोत्तरार्थं व्यर्थम् ॥ १० ॥

व्याहतौ पूर्वोत्तरावर्थौ यस्मिंस्तद् व्याहतपूर्वोत्तरार्थं वाक्यं व्यर्थम् । यथा । "अद्यापि स्मरति रसालसं मनो मे मुग्धायाः स्मरचतुराणि चेष्टितानि" । मुग्धायाः कथं स्मरचतुराणि चेष्टितानि । तानि चेत् कथं मुग्धा । अत्र पूर्वोत्तरयोरर्थयोर्विरोधाद् व्यर्थमिति ॥ १० ॥

व्याहतौ परस्परविरुद्धावित्यर्थः ॥ मुग्धायाः कथं स्मरचतुराणि चेष्टितानीति ॥ न कथञ्चित् सम्भवन्ति, व्याहतत्वादित्यर्थः । व्याहतिमेव व्याहरति ॥ स्मरचतुराणीति ॥ १० ॥

एकार्थं समर्थयितुमाह ।

उक्तार्थपदमेकार्थम् ॥ ११ ॥

उक्तार्थानि पदानि यस्मिँस्तदुक्तार्थपदमेकार्थम् । यथा । "चिन्तामोहमनङ्गमङ्ग! तनुते विप्रेक्षितं सुभ्रुवः" । अनङ्गः शृङ्गारः । तस्य चिन्तामोहात्मकत्वाच्चिन्तामोहशब्दौ प्रयुक्तावुक्तार्थौ भवतः । एकार्थपदत्वाद् वाक्यमेकार्थमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

उक्तार्थपदमिति ॥ उक्ताः पदान्तरैः प्रतिपादिता अर्था येषां तान्युक्तार्थानि । तथाविधानि पदानि यस्मिन् वाक्ये तदुक्तार्थपदं वाक्यमेकार्थं नाम दुष्टं भवतीति वाक्यार्थः ॥ चिन्तामोहमिति ॥

कामिनीकटाक्षपातकलुषितान्तःकरणस्य विरहवेदनामसहमानस्य कस्यचित् कामुकस्येयमुक्तिः अनङ्गशब्देनात्र विप्रलम्भश्रृङ्गारो विवक्षितः । तस्य चिन्तामोहाद्युपचितात्मकस्यैव श्रृङ्गारपदार्थत्वात् । तत्कथनेनैव चिन्तामोहयोरवगतत्वाच्चिन्तामोहशब्दौ गतार्थावित्येकार्थौ । नन्वेकार्थलक्षणपरीक्षायामेकार्थत्वं पदस्य प्रतीयते, न तु वाक्यस्य । तत् कथमयं वाक्यदोषः स्यादित्याशङ्क्य छत्रिन्यायेनैकदेशधर्मः समुदाये पर्यवस्यतीत्याशयवानाह ॥ एकार्थपदत्वादिति ॥ ११ ॥

क्वचिदपवादं वक्तुमाह ।

न विशेषश्चेत् ॥ १२ ॥

न गतार्थं दुष्टं, विशेषश्चेत् प्रतिपाद्यः स्यात् ॥ १२ ॥

न विशेषश्चेदिति ॥ यदि विशेषः प्रतिपाद्यस्तदानीमेकार्थं दुष्टं न भवतीति सूत्रार्थः ॥ १२ ॥

तं विशेषं प्रतिपादयितुमाह ।

धनुर्ज्याध्वनौ धनुःश्रुतिरारूढेः प्रतिपत्त्यै ॥ १३ ॥

धनुर्ज्याध्वनावित्यत्र ज्याशब्देनोक्तार्थत्वेऽपि धनुःश्रुतिः प्रयुज्यते । आरूढेः प्रतिपत्त्यै । आरोहणस्य प्रतिपत्त्यर्थम् । न हि धनुःश्रुतिमन्तरेण धनुष्यारूढा ज्या धनुर्ज्येति शक्यं प्रतिपत्तुम् । यथा । "धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव" इति ॥ १३ ॥

धनुर्ज्याध्वनाविति ॥ श्रुतिरत्रवाचकः शब्दः । स्पष्टमवशिष्टम् ॥ धनुर्ज्याकिणेति ॥ ज्याशब्दमात्रप्रयोगे ज्याबन्धनेनापि किणसम्भवाद् भवेदनौचित्यम् । तथाच प्रयोगः । "ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य" इति ॥ १३ ॥

उक्तन्यायमन्यत्रापि सञ्चारयितुमाह ।

कर्णावतंसश्रवणकुण्डलशिरःशेखरेषु कर्णादिनिर्देशः सन्निधेः ॥ १४ ॥

कर्णावतंसादिशब्देषु कर्णादीनामवतंसादिपदैरुक्तार्थानामपि निर्देशः सन्निधेः प्रतिपत्त्यर्थमिति सम्बन्धः । न हि कर्णादिशब्द-निर्देशमन्तरेण कर्णादिसन्निहितानामवतंसादीनां शक्या प्रतिपत्तिः कर्तुमिति । यथा । "दोलाविलासेषु विलासिनीनां कर्णावतंसाः कलयन्ति कम्पम् । लीलाचलच्छ्रवणकुण्डलमापतन्ति । आययुर्भृङ्ग-मुखराः शेखरशालिनः" ॥ १४ ॥

कर्णावतंसेत्यादि ॥ उक्तार्थानामपीति ॥ अवतंसादिभिः कर्णाभरणादीन्येवोच्यन्त इति अवतंसादिप्रयोगे कर्णादीनां गतार्थत्व-मित्यभिप्रायः । अन्वयं द्रढयितुं व्यतिरेकमाह ॥ न हीति ॥ कर्णावतंसाः कलयन्ति कम्पम् । लीलाचलच्छ्रवणकुण्डलमापतन्तीत्यत्र लीलाचलनक्रियायोगादारूढप्रतिप्रत्तिर्भवत्येव । अतः, "अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् । तथैव शोभतेऽत्यन्तमस्याः श्रवणकुण्डलम्" इत्याद्युदाहर्तव्यम् ॥ आययुरिति ॥ स्पष्टार्थम् । धनुर्ज्यादिसूत्र एवैकत्र कर्णावतंसादीनामपि परिगणने कर्तुं शक्येऽपि प्रयोजनभेदं प्रतिपादयितुं सूत्रभेदः कृत इति द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

मुक्ताहारशब्दे मुक्ताशब्दः शुद्धेः ॥ १५ ॥

मुक्ताहारशब्दे मुक्ताशब्दो हारशब्देनैव गतार्थः प्रयुज्यते, शुद्धेः प्रतिपत्त्यर्थमिति संबन्धः । शुद्धानामन्यरत्नैरमिश्रितानां हारो मुक्तहारः । यथा—

प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।
मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥ ॥ १५ ॥

मुक्ताहारेत्यादि सुबोधम् । ननु हसतीव स्तनद्वयमिति हासोत्प्रेक्षणसामर्थ्यादेव हारस्य रत्नान्तरासंवलनलक्षणा शुद्धिः प्रतीयते, न मुक्ताशब्दसंनिधानात् । अन्यथा हासोत्प्रेक्षैव नोदयमासादयेत् । अतो नेदमुदाहरणमिति चेन्मैवम् । हारशुद्धिप्रतिपत्त्या हासोत्प्रेक्षा हासोत्प्रेक्षया च हारशुद्धिप्रतिपत्तिरिति परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । अतो मुक्ताशब्दसन्निधानादेव हारशुद्धिप्रतिपत्तिरिति भवत्युदाहरणमिद-

म।"हारो मुक्तावली"त्यभिधानादत्र हारशब्दो मुख्यया वृत्त्या रत्नान्तरासंवलितमुक्तागुणमभिधत्ते । अतः शुद्धेः प्रतिपत्तिः शब्दत एव सिद्धेति यदि पक्षस्तदा पुष्पमालाशब्दे पुष्पपदवन्मुक्ताहारशब्देऽपि मुक्तापदं कस्यचिदुत्कर्षस्य प्रतिपत्त्यै प्रयुज्यते ।, स चोत्कर्षस्त्रासादिदोषशून्यत्वं, स्थूलवृत्तत्वं, स्वच्छतातिशयश्चेति व्याख्येयम् ॥१५॥

पुष्पमालाशब्दे पुष्पपदमुत्कर्षस्य ॥ १६ ॥

पुष्पमालाशब्दे मालाशब्देनैव गतार्थं पुष्पपदं प्रयुज्यते ॥ उत्कर्षस्य प्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ उत्कृष्टानां पुष्पाणां माला पुष्पमालेति । यथा । " प्रायशः पुष्पमालेव कन्या सा कं न लोभयेत्" । ननु मालाशब्दोऽन्यत्राऽपि दृश्यते । यथा, रत्नमाला, शब्दमालेति । सत्यम् । स तावदुपचरितस्य प्रयोगः । निरुपपदो हि मालाशब्दः पुष्परचनाविशेषमेवाभिधत्त इति ॥ १६ ॥

पुष्पमालेत्यादि ॥ स्पष्टार्थम् । ननु मालाशब्दस्य रूपहंसमेघादिमालासु प्रयोगदर्शनात् तद्व्यावृत्तिः प्रयोजनं पुष्पपदस्य, न पुनरुक्त इति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ मालाशब्दः पुष्परचनायां मुख्यो, लाक्षणिकः पुनरन्यत्रेति, वृत्तिभेदान्नायं दोष इति परिहरति ॥ स तावदिति ॥ १६ ॥

करिकलभशब्दे करिशब्दस्ताद्रूप्यस्य ॥ १७ ॥

करिकलभशब्दे करिशब्दः कलभेनैव गतार्थः प्रयुज्यते ॥ ताद्रूप्यस्य प्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ करी प्रौढकुञ्जरः । तद्रूपः कलभः करिकलभ इति । यथा "सज करिकलभ त्वं प्रीतिबन्धं करिण्याः" ॥ १७

करिकलभेत्यादिव्यक्तार्थम् ॥ १७ ॥

विशेषणस्य च ॥ १८ ॥

विशेषणस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुक्तार्थस्य पदस्य प्रयोगः ।

यथा "जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम् ॥ १८ ॥

विशेषणस्येति ॥ शब्दान्तरस्य सन्निधानादुक्तार्थोऽपि विशेष्यशब्दः प्रयुज्यते । स च विशेषणस्य प्रतिपत्त्यै भवति । जगादेत्यनेन गतार्थस्य वाक्शब्दस्य माधुर्यवर्णवैशद्यलक्षणविशेषणप्रतिपत्त्यै प्रयोग इष्यत इति वाक्यार्थः । "जगाद मधुरोदारविशदाक्षरमीश्वरः" इति विन्यासकल्पनायां विशेषणस्य प्रयोगः क्रियाविशेषणत्वेऽप्युपपद्यते । अतो "नीलनीरजविकासहारिणा कान्तमीक्षणयुगेन वीक्षते" इत्युदाहार्यम् ॥ १८ ॥

तदेतत् सार्थकत्वसमर्थनमभियुक्तपदनिर्वाहाय, न सर्वत्रेति नियन्तुमाह ।

तदिदं प्रयुक्तेषु ॥ १९ ॥

तदिदमुक्तं प्रयुक्तेषु, नाप्रयुक्तेषु। न हि, भवति यथा "श्रवणकुण्डलमि"ति । तथा "नितम्बकाञ्ची"त्यपि । यथा वा "करिकलभ" इति । तथा "उष्ट्रकलभ" इत्यपि । अत्र श्लोकः—

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितः ।
सन्निधानादिबोधार्थं स्थितेष्वेतत् समर्थनम् ॥ ॥ १९ ॥

तदिदमिति ॥ प्रयुक्तेषु, अभियुक्तैरिति शेषः । नाऽप्रयुक्तेषु । तथोक्तं काव्यप्रकाशे "कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः । सन्निधानादिबोधार्थं स्थितेष्वेतत् समर्थनम्" इति । अप्रयुक्तानि दर्शयति ॥ यथेति ॥ १९ ॥

इत्थमेकार्थं समर्थ्य, सन्दिग्धं समर्थयितुमाह ।

संशयकृत् सन्दिग्धम् ॥ २० ॥

यद्वाक्यं साधारणानां धर्माणां श्रुतेर्विशिष्टानां वा श्रुतेः संशयं करोति तत् संशयकृत् सन्दिग्धमिति । यथा "स महात्मा भाग्यवशान्महापदमुपागतः" । किं भाग्यवशान्महापदमुपागत,

आहोस्विद्भाग्यवशान्महतीमापदमिति संशयकृद् वाक्यं, प्रकरणाद्यऽभावे सतीति ॥ २० ॥

संशयकृत्सन्दिग्धमिति ॥ व्याचष्टे ॥ यद्वाक्यमिति ॥ विशिष्टानामिति ॥ असाधारणानामित्यर्थः । उक्तलक्षणमुदाहरणे योजयति ॥ किम्भाग्यवशादिति ॥ लक्षणं विशिनष्टि ॥ प्रकरणादीति ॥ अत्रादिपदेन संयोगादयो गृह्यन्ते । यथोक्तं हरिणा—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्याऽन्यस्य सन्निधिः ॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्याऽनवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः, इति ॥ ॥ २० ॥

अप्रयुक्तं व्यक्तयितुमाह ।

मायादिकल्पितार्थमप्रयुक्तम् ॥ २१ ॥

मायादिना कल्पितोऽर्थो यस्मिंस्तन्मायादिकल्पितार्थमप्रयुक्तम् । अत्र श्लोकमुदाहरणम् ॥ २१ ॥

मायादिकल्पितार्थमप्रयुक्तमिति ॥ मायादिना कुशलमतिकुण्ठनपटिष्ठकुहनादिना कल्पितोऽर्थो यस्मिंस्तद्वाक्यमप्रयुक्तं भवति ॥ अत्र श्लोकमुदाहरणमिति ॥ विवृतं हि विदग्धमुखमण्डने—

प्राहुर्व्यस्तं समस्तं च द्विर्व्यस्तं द्विस्समस्तकम् ।
तथा व्यस्तसमस्तं च द्विर्व्यस्तकसमस्तके, इत्यादिना ॥ ॥२१॥

अपक्रममालोचयितुमुपक्रमते ।

क्रमहीनार्थमपक्रमम् ॥ २२ ॥

उद्देशितानामनुद्देशितानां च क्रमः सम्बन्धः । तेन विहीनोऽर्थो यस्मिंस्तत् क्रमहीनार्थमपक्रमम् । यथा "कीर्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ" । अत्र कीर्तिश्चन्द्रमसस्तुल्या । प्रतापः सूर्यस्य तुल्यः । सूर्यस्य पूर्वनिपातादक्रमः । अथवा प्रधानस्यार्थस्य

निर्देशः क्रमः। तेन विहीनोऽर्थो यस्मिंस्तदपक्रमम्। "यथा तुरङ्गमथ मातङ्गं प्रयच्छास्मै मदालसम्" ॥ २२ ॥

क्रमहीनार्थमपक्रममिति ॥ प्रतियोगिप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात् क्रमाभावप्रतिपत्तेः प्रथमतः क्रममेकं प्रथयितुमाह ॥ उद्देशितानामिति॥ तेन विहीनस्तद्भाववान् । उदाहरति ॥ यथेति ॥ उज्ज्वलार्थमन्यं क्रममभिधत्ते ॥ अथवेति ॥ प्रधानस्य अभ्यर्हितस्येत्यर्थः । मातङ्गं, तुरङ्गं वा प्रयच्छेति वक्तव्ये व्युत्क्रमेणोक्तं वाक्यमस्य कवेरनभिज्ञतामापादयतीति दुष्टम् ॥ २२ ॥

लोकविरुद्धं दर्शयितुमाह ।

देशकालस्वभावविरुद्धार्थानि लोकविरुद्धानि ॥ २३ ॥

देशकालस्वभावैर्विरुद्धोऽर्थो येषु तानि देशकालस्वभावविरुद्धार्थानि वाक्यानि लोकविरुद्धानि। अर्थद्वारेण लोकविरुद्धत्वं वाक्यानाम्। देशविरुद्धं यथा—

सौवीरेष्वस्ति नगरी मधुरा नाम विश्रुता ।
आक्षोटनालिकेराढ्या यस्याः पर्यन्तभूमयः ॥

कालविरुद्धं यथा "कदम्बकुसुमस्मेरं मधौ वनमशोभत"। स्वभावविरुद्धं यथा। "मत्तालिमङ्कुमुखरासु च मञ्जरीषु सप्तच्छदस्य तरतीव शरन्मुखश्रीः"। सप्तच्छदस्य स्तबका भवन्ति, न मञ्जर्य इति स्वभावविरुद्धम्। तथा—

भृङ्गेण कलिकाकोशस्तथा भृशमपीड्यत ।
यथा गोष्पदपूरं हि ववर्ष बहुलं मधु ॥

कलिकायाः सर्वस्या मकरन्दस्यैतावद् बाहुल्यं स्वभावविरुद्धम् ॥ २३ ॥

देशकालस्वभावविरुद्धार्थानीति ॥ अर्थद्वारेणेति ॥ विरुद्धा-

ऽर्थप्रतिपादकत्वाद्वाक्यानि विरुद्धानि व्यपदिश्यन्ते । क्रमेणोदाहरन्ति ॥ देशविरुद्धमिति ॥ सौवीरेष्विति ॥ आक्षोटाः शैलोत्पन्ना गुडफलवृक्षाः । "पीलौ गुडफलस्रंसी तस्मिंस्तु गिरिसम्भवे । आक्षोटकन्दरालौ द्वौ" इत्यमरः । यमुनातीरवर्तिन्या मधुराया नगर्याः सौवीरेषु देशेष्वसम्भवाद् देशविरोधः ॥ कदम्बेति ॥ मधुर्वसन्तः । "चैत्रवसन्तमधुद्रुमदैत्यविशेषेषु पुंसि मधुशब्दः" इति नानार्थरत्नमाला । प्रावृषि प्रसवोद्गमशालिनः कदम्बस्य वसन्ते प्रसूनप्रसङ्गासम्भवात् कालविरोधः ॥ मत्तालिमङ्गेति ॥ मङ्गः स्तुतिपाठकः । "नान्दीकारश्चाटुकारो मङ्गश्च स्तुतिपाठकः" इति वैजयन्ती । स्तबका गुच्छाः । "स्याद् गुच्छकस्तु स्तबकः" इत्यमरः । ते नाम स्तबकाः पुष्पाणि पुञ्जीभूय यत्र प्रवर्तन्ते । मञ्जर्यो वल्लर्यः । "वल्लरी मञ्जरी स्त्रियाम्" इत्यमरः । यत्राऽऽयामवती प्रसूनपरिपाटी ता एव मञ्जर्यः । अतः सप्तच्छदस्य स्वभावतो गुच्छा एव, न तु मञ्जर्यः सम्भवन्तीति स्वभावविरुद्धम् ॥ भृङ्गेणेति ॥ कलिका कोरकः । अनुद्भिन्नमुकुला कलिका कलिकाकोशः । तत्र गोष्पदपूरणपर्याप्तस्य मधुनोऽसम्भवात् स्वभावविरुद्धम् । गोष्पदपूरमित्यत्र, गोः पदं प्रमाणतयाऽवच्छेदकमस्य वर्षस्येत्यस्मिन्नर्थे गोष्पदमिति भवति । "गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु" इति गोष्पदशब्दो निपातितः । गोष्पदं पूरयित्वा ववर्ष गोष्पदपूरं ववर्ष । "वर्षप्रमाण ऊलोपश्चान्यतरस्याम्" इति णमुल् । लोकविरुद्धमपि क्वचित् कविसमयप्रसिद्धेः प्राबल्यान्न दुष्टम् । यथा "सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदीमहसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः । तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क्व नाऽसि शुभप्रदः" इति । एवमन्यत्र लोकयात्रा कविमर्यादयोर्विप्रतिषेधे पूर्वदौर्बल्यमवगन्तव्यम् ॥ २३ ॥

विद्याविरुद्धानि विवरीतुमाह ।

कलाचतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धार्थानि विद्याविरुद्धानि ॥ २४ ॥

कलाशास्त्रैश्चतुर्वर्गशास्त्रैश्च विरुद्धोऽर्थो येषु तानि कलाचतु-

धर्मशास्त्रविरुद्धार्थानि वाक्यानि विद्याविरुद्धानि । वाक्यानां विरोधोऽर्थद्वारकः। कलाशास्त्रविरुद्धं यथा । "कालिङ्गं लिखितमिदं वयस्य पत्रं पत्रज्ञैरपतितकोटिकण्टकाग्रम् । कालिङ्गं पतितकोटिकण्टकाग्रमिति पत्रविदामाम्नायः । तद्विरुद्धत्वात् कलाशास्त्रविरुद्धम् । एवं कलान्तरेष्वपि विरोधोऽभ्यूह्यः । चतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धानि तूदाह्रियन्ते । "कामोपभोगसाफल्यफलो राज्ञां महीजयः"। धर्मफलोऽश्वमेधादियज्ञफलो वा राज्ञां महीजय इत्यागमः। तद्विरोधाद्धर्मशास्त्रविरुद्धमेतद्वाक्यमिति । "अहङ्कारेण जीयन्ते द्विषन्तः किं नयाश्रया" । द्विषज्जयस्य नयमूलत्वं स्थितं दण्डनीतौ । तद्विरोधादर्थशास्त्रविरुद्धं वाक्यमिति । "दशनाङ्कपवित्रितोत्तरोष्ठं रतिखेदालसमाननं स्मरामि" । उत्तरोष्ठमन्तर्मुखं नयनान्तमिति मुक्त्वा चुम्बननखरदशनस्थानानि इति कामशास्त्रे स्थितम् । तद्विरोधात् कामशास्त्रविरुद्धार्थं वाक्यमिति । "देवताभक्तितो मुक्तिर्न तत्त्वज्ञानसंपदा" । एतस्यार्थस्य मोक्षशास्त्रे स्थितत्वात् तद्विरुद्धार्थम् । एते वाक्यवाक्यार्थदोषास्त्यागाय ज्ञातव्याः । ये त्वऽन्ये शब्दार्थदोषाः सूक्ष्मास्ते गुणविवेचने वक्ष्यन्ते । उपमादोषाश्चोपमाविचार इति ॥२४॥ इति श्रीकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ वाक्यवाक्यार्थदोषविभागः ॥ समाप्तं चेदं दोषदर्शनं द्वितीयमधिकरणम् ॥ २ ॥ २ ॥

कलाचतुर्वर्गेति ॥ शास्त्रपदस्योभयत्र सम्बन्धः । प्रतिपाद्यस्य दुष्टत्वे प्रतिपादकमपि दुष्टं भवतीत्याह ॥ वाक्यानामिति ॥ कलाशास्त्रविरुद्धमुदाहरति ॥ कलाशास्त्रेति ॥ कालिङ्गमिति ॥ कलिङ्गजनेषु दृष्टं पत्रं कालिङ्गमित्युच्यते । तच्च पतितकोटिकण्टकाग्रतया लेखनीयम् । तत्रार्थे तच्छास्त्रपङ्क्तिकामाह ॥ कालिङ्गं पतितकोटिकण्टकाग्रमिति ॥ पत्रविदामाम्नाय इति ॥ विरोधस्तु परिस्फुट एव ॥ पत्रमिति ॥

भरतकलाविरोधो यथा । "रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः" इत्यादावा-नुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा नभस्वत्संचारक्रमेण स्वरा उत्पद्यन्ते, न पुनर्वैचित्र्येणेति कुतो रागसम्बन्धितीतां मूर्च्छनानां स्फुटीभाव इत्यादि द्रष्टव्यम् । धर्मार्थकाममोक्षाश्चतुर्वर्गः । "त्रिवर्गो धर्मका-मार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः" इत्यमरः । तत्प्रतिपादकशास्त्राणि चतुर्वर्ग-शास्त्राणि । तद्विरुद्धानि क्रमेणोदाहर्तुं प्रतिजानीते ॥ चतुर्वर्गेति ॥ तत्र धर्मशास्त्रविरुद्धमुदाहरति ॥ कामोपभोगेति ॥ तत्रागमवाक्यं दर्शयति ॥ अश्वमेधादीति ॥ महीजयस्य राज्ञामश्वमेधादिफलत्वेन धर्मशास्त्रेऽभिधानात् । तद्विरुद्धं कामोपभोगसाकल्यफलवाक्यम् । यथा वा "सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः । नाना-विधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च" । अत्र ग्रहोपरागं वि-ना रात्रौ स्नानं, धर्मशास्त्रविरुद्धम् । "रात्रौ स्नानं न कुर्वीत राहो-रन्यत्र दर्शनाद्" इति स्मृतेः । अर्थशास्त्रमत्र दण्डनीतिः । यत्र पुन-रर्थकामौ प्रधानं, लोकयात्रानुवृत्तिमात्राय धर्मः सा दण्डनीतिः । य-स्या भगवान् बृहस्पतिः संवक्ता । तद्विरुद्धमुदाहरति ॥ अहङ्कारे-णेति ॥ विरोधं विवृणोति ॥ द्विषज्जयस्येति ॥ कामशास्त्रविरुद्धं दर्श-यति ॥ दशनेति ॥ विरोधं विवेचयति ॥ उत्तरोष्ठमिति ॥ यत्र त्रिव-र्गस्य परस्परानुपरोधादुपयोगोपदेशः । यस्य भगवान् भार्गवः प्र-णेता । उक्तं हि रतिरहस्ये । "अङ्गुष्ठे पदगुल्फजानुजघने" इत्यादि ॥ मोक्षशास्त्रविरुद्धमुदाहरति ॥ देवताभक्तित इति ॥ विरोधं व्युत्पा-दयति ॥ एतस्येति ॥ "चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ । तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त ए-कभक्तिर्विशिष्यते" इत्युक्तनीत्या या ज्ञानलक्षणा भक्तिः साऽत्र न विवक्षिता । किन्त्वार्तत्वादिप्रयुक्ता त्रिरूपा । ज्ञानरूपायास्तु भक्ते-र्मोक्षो भवत्येव । तदुक्तं तत्रैव । "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" इति । अतो, न तत्त्वज्ञानसंपदेत्येतत्, "ज्ञानादेव तु कैवल्यम्" इत्यादिमोक्ष-शास्त्रविरुद्धम् । प्रतिपादितानाममीषां दोषाणां परिज्ञानस्य फलमा-ह ॥ एत इति ॥ ये त्वन्य इति ॥ सूक्ष्माः काव्यसौन्दर्याक्षेपाऽनतिक्ष-माः । ओजोविपर्ययात्मा दोष इत्यारभ्य तदुदाहरणप्रत्युदाहरणा-भ्यां वक्ष्यन्ते । ते गुणविवेचने यथायथमवबोध्याः । यद्येवं तर्हि स्थूलत्वादुपमादोषादयो दोषविवेचने विविच्यन्तामित्यत आह ॥

उपमादोषाश्चेति ॥ उपमाविचारे तद्दोषविचारणं प्रति सौकर्यं भवतीति भावः ॥ २४ ॥

इति कृतरचनायामिन्दुवंशोद्वहेन
त्रिपुरहरधरित्रीमण्डलाखण्डलेन ॥
ललितवचसि काव्यालंक्रियाकामधेना-
वधिकरणमयासीत् पूर्तिमेतद् द्वितीयम् ॥ १ ॥

इति श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालविरचितायां वामनालङ्कारसूत्र-वृत्तिव्याख्यायां काव्यालङ्कारकामधेनौ दोषदर्शने द्वितीये-ऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ २ ॥ (५) ॥

अथ तृतीयमधिकरणम् ।

देव्याः कृतिषु दीव्यन्त्या वाचां वैचित्र्यकारिणीम् ॥
चेतोहरचमत्कारां प्रस्तौमि गुणविस्तृतिम् ॥ १ ॥
अथ गुणविवेचनं तृतीयमधिकरणमारभ्यते ।

यद्विपर्ययात्मानो दोषास्तान् गुणान् विचारयितुं गुणविवेचनमधिकरणमारभ्यते । तत्रौजःप्रसादादयो गुणा यमकोपमादयस्त्वलङ्कारा इति स्थितिः काव्यविदाम् । तेषां किं भेदनिबन्धनमित्याह ।

काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः ॥ १ ॥

ये खलु शब्दार्थयोर्धर्माः काव्यशोभां कुर्वन्ति ते गुणाः । ते चौजःप्रसादादयः । न यमकोपमादयः । कैवल्येन तेषामकाव्यशोभाकरत्वात् । ओजःप्रसादादीनां तु केवलानामस्ति काव्यशोभाकरत्वमिति ॥ १ ॥

उक्तवक्तव्यसङ्गतिमुल्लिङ्गयति ॥ यद्विपर्ययात्मानो दोषा इति ॥ निर्वृत्ते दोषनिरूपणे तत्प्रतिभटानां गुणानां निरूपणं लब्धावसरमिति सङ्गतिः । गुणा अलङ्कारेभ्यो विविच्यन्ते । ते च परस्परं विविच्यन्ते विभज्यन्तेऽस्मिन्निति गुणविवेचनं नामाधिकरणमारभ्यते । "काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते । काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलंक्रियाः" इति दण्डिमतं खण्डयितुं गुणालङ्कारभेदं दर्शयिष्यन् पीठिकां प्रतिष्ठापयति ॥ तत्रेति ॥ काव्यविदां कविकर्ममर्मविदाम् ओजःप्रसादादीनां गुणा इति यमकोपमादीनामलङ्कारा इति च विभिन्नव्यवहारविषयत्वं व्यवस्थितमित्यर्थः । उत्तरसूत्रं प्रश्नपूर्वकं प्रसञ्जयति ॥ तेषामिति ॥ तेषां गुणालङ्काराणां भेदस्य किं निबन्धनं कारणमिति प्रश्नः । व्याचष्टे ॥ ये खल्विति ॥ गुणा वस्तुतो रीतिनिष्ठा अपि, उपचाराच्छब्दधर्मा इत्युक्तम् । एतच्च गुणोद्देशसूत्रे कुशलमुपपादयिष्यामः । गुणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमयोगा-

ऽन्ययोगव्यवच्छेदाभ्यां परिच्छेत्तुं प्रक्रमते ॥ ते चेति ॥ अन्ययोगव्यवच्छेदं तावदाख्याति ॥ कैवल्येनेति ॥ तेषामलङ्काराणां कैवल्येन गुणसाहचर्याभावेन काव्यशोभाकलनाक्षमत्वादित्यर्थः । अयोगं व्यवच्छिनत्ति ॥ ओजःप्रसादादीनां त्विति ॥ केवलानामसाहचर्याणामस्त्येवेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

अलङ्कारपदप्रवृत्तिनिमित्तमावेदयितुमाह ।

तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः ॥ २ ॥

तस्याः काव्यशोभाया अतिशयस्तदतिशयस्तस्य हेतवः । तुशब्दो व्यतिरेके। अलङ्काराश्च यमकोपमादयः। अत्र श्लोकौ—

युवतेरिव रूपमङ्गकाव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।
विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलङ्कारविकल्पकल्पनाभिः ॥
यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो वपुरिव यौवनवन्ध्यमङ्गनायाः।
अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलङ्करणानि संश्रयन्ते॥ ॥२॥

तदतिशयहेतव इति ॥ जडबुद्धिषु जातानुग्रहो विग्रहमाह ॥ तस्या इति ॥ तुशब्द इति ॥ व्यतिरेको भेदः । "तुः स्याद्भेदेऽवधारणे" इत्यमरः। अमुमेवार्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यामभियुक्तसंवादेन द्रढयति ॥ अत्र श्लोकाविति ॥ शुद्धा अलङ्काराऽसङ्कुलिता गुणा ओजःप्रसादादयो लावण्यादयश्च यस्य तत् । गुणमात्रविशिष्टमपि काव्यं युवते रूपमिव स्वदते रोचते रसिकेभ्य इति । निरन्तराभिर्निबिडाभिः । अलङ्कारा यमकोपमादयः कटकादयश्च तेषां विकल्पा विच्छित्तयस्तेषां कल्पनाभी रचनाभिः । विहितप्रणयं रचितानुबन्धं सत् काव्यं युवतेरूपमिवातीवातिमात्रं स्वदते । इत्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह ॥ यदीति ॥ वचः काव्यात्मकं, गुणेभ्यश्च्युतं यदि, तद्वचो, यौवनवन्ध्यं लावण्यशून्यमङ्गनाया वपुरिव भाति । तदा जनदयितान्यपि लोकप्रियाण्यपि, अलङ्करणानि, नियतमवश्यं, दुर्भगत्वं सौन्दर्यवैधुर्यादनादरणीयत्वं संश्रयन्ते इति श्लोकद्वयार्थः ॥ २ ॥

विरुद्धधर्माध्यासो भावं भिन्द्यादिति न्यायेन नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां गुणालङ्कारभेदः सिद्ध इति दर्शयितुमाह ।

पूर्वे नित्याः ॥ ३ ॥

पूर्वे गुणा नित्याः । तैर्विना काव्यशोभानुपपत्तेः ॥ ३ ॥

पूर्वे नित्या इति ॥ पूर्वे गुणा नित्या इत्युक्तेऽन्ये पुनरलङ्कारा अनित्या इति गम्यते एव । गुणानां नित्यत्वे हेतुस्तैर्विनेति ॥ गुणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् काव्यशोभाया इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवमभेदमतं खण्डितम् । अथोक्तानुवादपूर्वकमुद्देशसूत्रमुदीरयति ।

एवं गुणालङ्काराणां भेदं दर्शयित्वा शब्दगुणनिरूपणार्थमाह ।

ओजःप्रसादश्लेषसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारता-ऽर्थव्यक्तिकान्तयो बन्धगुणाः ॥ ४ ॥

बन्धः पदरचना, तस्य गुणा बन्धगुणाः ओजःप्रभृतयः ॥४॥

एवमिति ॥ वस्तुतो रीतिधर्मत्वेऽपि गुणानामात्मलाभस्य शब्दार्थाधीनत्वात् तस्य निरूप्यत्वाच्च शब्दार्थधर्मत्वमुपचारादुक्तम् । अथ शब्दनिष्ठा गुणा इदानीं मुख्यया वृत्त्या रीतिधर्मत्वमिति आत्मसिद्धान्तमाविष्कुर्वन् सौत्रं पदं व्याकरोति ॥ बन्धः पदरचना तस्य गुणा इति ॥ न तु शब्दार्थयोरिति शेषः । एवञ्च सत्युपक्रमोपसंहारलिङ्गैराचार्यतात्पर्यपर्यालोचनायामात्मभूतरीतिनिष्ठा गुणास्तच्छरीरभूतशब्दार्थनिष्ठाः पुनरलङ्कारा इति निश्चीयते । अतो मन्यामहे गुणत्वादोजःप्रभृतीनामात्मनि समवायवृत्त्या स्थितिरलङ्कारत्वाद्यमकोपमादीनां शरीरे संयोगवृत्त्या स्थितिरिति ग्रन्थकारस्याभिमतमिति । न ह्यविपश्चिदपि कश्चिदभिजानीयादभिवदेद्वा न गुणानामात्मनि रीतावित्रालङ्काराणां शरीरभूते शब्दार्थयुगले समवायवृत्त्या स्थितिरिति । एवञ्च गुणाऽलङ्काराणामुभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरित्यभिमन्यमानैर्भेदाभिधानं गगड्डरिकाप्रवाहनयेनेति यदुक्तं तन्निरस्तम । किञ्च । रीतिरात्मा काव्यस्येति शब्दार्थयुगलकाव्यशरीरस्य रीतिमात्मानमुपपाद्य, विशिष्टा पदरचना रीतिरिति रीतिं लक्ष-

यित्वा, विशेषो गुणात्मेति गुणमात्रस्यैवात्मभूतरीतिनिष्ठत्वे प्रतिष्ठापिते यमकोपमादीनामलङ्काराणां तच्छरीरभूतशब्दार्थनिष्ठत्वमर्थात् समर्थितं भवति । अत एवौजःप्रसादादीनां गुणत्वं यमकोपमादीनामलङ्कारत्वमिति च व्यपदेशभेदोऽप्युपपद्यते । एवञ्च सति पूर्वे नित्या इति सूत्रे गुणानां नित्यत्वमलङ्काराणाम् अनित्यत्वमित्यादि सूत्रयता सूत्रकृता गुणानां काव्यव्यवहारप्रयोजकत्वमुक्तं भवति । तथाच परमते व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये ध्वनिरुत्तमं काव्यं, गुणभावे गुणीभूतव्यङ्ग्यं मध्यमं काव्यं, सम्भावनामात्रे चित्रमपरं काव्यमिति काव्यभेदाः कथिताः । तथात्रापि गुणसामग्र्ये वैदर्भी, अविरोधगुणान्तरानिरोधेन ओजःकान्तिभूयिष्ठत्वे गौडीया, माधुर्यसौकुमार्यप्राचुर्ये पाञ्चालीति काव्यभेदाः कथ्यन्ते । रीतिध्वनिवादमतयोरियाँस्तु भेदः । ध्वनिरात्मा काव्यस्य, स एव तद्व्यवहारप्रयोजक इत्युभयत्राप्यात्मनिष्ठा गुणाः । शब्दार्थयुगलं शरीरं, तन्निष्ठा अलङ्कारा इति च सर्वमविशिष्टम् । किं समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहारः ? उत कतिपयैः ? । यदि समस्तैस्तत् कथमसमस्तगुणा गौडीया पाञ्चाली वा रीतिः काव्यस्यात्मा । अथ कतिपयैः । "अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः" इत्यादावोजःप्रभृतिषु गुणेषु सत्सु काव्यव्यवहारप्राप्तिः । "स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनि । अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम्" इत्यादौ गुणनैरपेक्ष्येण विशेषोक्तिव्यतिरेकालङ्कारयोरेव काव्यव्यवहारप्रयोजकत्वं च दृश्यत इति स्वसंकल्पमात्रकल्पितविकल्पानां नावश्यमवकाशं पश्यामः । अथापि यदि पाण्डित्यकण्डूलवैतण्डिकचण्डिम्ना चिखण्डयिषा परस्य तर्हि स्वमतं पृष्टः स्वयमेवाचष्टाम् । "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि" इति काव्यसामान्यलक्षणे शब्दार्थयोर्गुणसाहित्यमिष्यते । किं गुणसमष्टिविशिष्टं काव्यं, तद्व्यष्टिविशिष्टं वा । नाद्यो निरवद्यः । एकैकगुणोदाहरणेषु काव्यत्वाभावप्रसङ्गात् । गुणसमष्टिवैशिष्ट्याभावान्न द्वितीयः । वस्त्वलङ्कारध्वनिषु गुणिनो रसस्याऽभावेन गुणस्यैवाभावात् । किञ्च, सर्वे रसाः संभूय काव्यात्मीभवन्ति ? उत एको रसः ? । आद्ये न कुत्रापि काव्यात्मसम्भावना । विरोधिरसानामैकाधिकरण्यासम्भवात् । द्वितीये वस्त्वलङ्कारध्वनिषु रसासम्भवात् ।

आत्मविधुरेषु काव्यव्यवहाराभावप्रसङ्ग इत्यलं परमतदोषोद्घाटनपाटवप्रकटनेन । प्रकृतमनुसरामः ॥ ४ ॥

उद्देशक्रमादमीषां गुणानामसाधारणधर्मानाख्यातुमारभते ।

तान् क्रमेण दर्शयितुमाह ।

गाढबन्धत्वमोजः ॥ ५ ॥

बन्धस्य गाढत्वं यत् तदोजः । यथा "विलुलितमकरन्दा मञ्जरीर्नर्तयन्ति" । न पुनः "विलुलितमधुधारा मञ्जरीर्लोलयन्ति" ॥ ५

तान् क्रमेणेति ॥ बन्धस्य पदरचनाया गाढत्वं कनकशलाकावयवघटनवन्निबिडत्वम् । तत्र हेतवः— संयुक्ताक्षरत्वं, निरन्तररेफशिरस्कैर्वर्गाणां प्रथमद्वितीयैस्तृतीयचतुर्थैः प्रथमैस्तृतीयैश्च संयोगा, विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया, । गुर्वन्ता समासाश्चेत्येवमादयस्तरतमभावेनावस्थिताः । तत्रोदाहरणप्रत्युदाहरणे दर्शयति ॥ यथेति ॥ उभयत्र गाढत्वशैथिल्ये स्फुटे ॥ ५ ॥

शैथिल्यं प्रसादः ॥ ६ ॥

बन्धस्य शैथिल्यं शिथिलत्वं प्रसादः ॥ ६ ॥

शैथिल्यमिति ॥ अस्य वृत्तिः स्पष्टार्था ॥ ६ ॥

शिथिलत्वमोजोगुणविपर्ययरूपम् । तदात्मकत्वे प्रसादस्य दोषत्वमेव स्यादिति परशङ्कां पुरस्कृत्य तां पराकर्तुमुत्तरसूत्रमवतारयति ।

नन्वयमोजोविपर्ययात्मा दोषः, तत् कथं गुण इत्याह ।

गुणः संप्लवात् ॥ ७ ॥

गुणः प्रसादः । ओजसा सह संप्लवात् ॥ ७ ॥

नन्वित्ति ॥ संप्लवो मेलनम् । प्रसादो गुणो भवत्येव । ओजसा सह गुणेन संप्लवात् ॥ ७ ॥

न शुद्धः ॥ ८ ॥

शुद्धस्तु दोष एवेति ॥ ८ ॥

तदमिश्रं तु शैथिल्यं दोष एवेत्याह ॥ शुद्धस्त्विति ॥ ८ ॥

ननु गाढत्वशैथिल्ययोस्तमःप्रकाशवद् विरुद्धस्वभावयोः संप्लव एव न सम्भवतीति शङ्कामनूद्यानन्तरसूत्रेणापवदितुमाह ।

ननु विरुद्धयोरोजःप्रसादयोः कथं संप्लव इत्याह ।

स त्वनुभवसिद्धः ॥ ९ ॥

स तु संप्लवस्त्वनुभवसिद्धः । तद्विदां रत्नादिविशेषवत् ।

अत्र श्लोकः—

करुणप्रेक्षणीयेषु संप्लवः सुखदुःखयोः ।
यथाऽनुभवतः सिद्धस्तथैवौजःप्रसादयोः ॥ ॥ ९ ॥

नन्विति ॥ व्याचष्टे ॥ स तु संप्लव इति ॥ रत्नविशेषवत् ॥ परीक्षानुभवसाक्षिक इत्यर्थः । विरुद्धयोरपि क्वचित् संप्लवः सम्भवतीत्यभियुक्तोक्तिमभिदर्शयति ॥ करुणेति ॥ यानि करुणानि कारुण्यावहानि यानि मनोज्ञानि च वस्तूनि तेषु युगपदनुभूयमानेषु समसमयसमुत्पन्नयोः सुखदुःखयोः संप्लवो यथाऽनुभवतः स्वसंवेदनात् सिद्धस्तथौजःप्रसादयोरपि संप्लवः स्वसंवित्संवेद्यतया सिद्ध इति श्लोकार्थः ॥ ९ ॥

अत्रौजःप्रसादयोः साम्ये पर्यायतः प्रकर्षे च त्रिप्रकारो भवति । ते च प्रकारा अप्यनुभवगम्या इति दर्शयितुमाह ।

साम्योत्कर्षौ च ॥ १० ॥

साम्यमुत्कर्षश्चौजःप्रसादयोरेव । साम्यं यथा । "अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे नृपतिककुदं दत्वा यूने सितातपवारणम्" । क्वचिदोजः प्रसादादुत्कृष्टम् । यथा । "व्रजति गगनं भल्लातक्याः फलेन सहोपमाम्" । क्वचिदोजसः प्रसादस्योत्कर्षः । यथा । "कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न चन्द्रमरीचयो न च

मलयजं सर्वाङ्गीणं न वा मणिपट्टयः" ॥ १० ॥

साम्योत्कर्षौ चेति ॥ क्रमेण त्रिविधं प्रसादमुदाहृत्य दर्शयति ॥ साम्यं यथेति ॥ विषयव्यावृत्तात्मेत्यादावोजः, यथाविधि सूनव इत्यादौ प्रसादः । भिन्नदेशयोरप्योजःप्रसादयोः परस्परच्छायाऽनुकारितया सम्प्लवः । उभयोरत्र साम्यं वेदितव्यम् । ओजसः प्रसादादुत्कर्षमुदाहरति ॥ व्रजतीति ॥ भल्लातकी नाम वीरवृक्षः । "वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु" इत्यमरः । कुसमशयनमित्यत्र प्रसादस्योत्कर्षो द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

श्लेषं विशदयितुमाह ।

मसृणत्वं श्लेषः ॥ ११ ॥

मसृणत्वं नाम यस्मिन् सति बहून्यपि पदान्येकवद्भासन्ते । यथा "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः" । न पुनः— सूत्रं ब्राह्ममुरःस्थले । भ्रमरीवल्गुगीतयः । तडित्कलिलमाकाशम्" इति । एवं तु श्लेषो भवति "ब्राह्मं सूत्रमुरःस्थले । भ्रमरीमञ्जुगीतयः । तडिज्जटिलमाकाशम् इति ॥ ११ ॥

मसृणत्वं श्लेष इति ॥ मसृणत्वं विशिष्य दर्शयति ॥ यस्मिन्निति ॥ यत्र हि व्यासेऽपि समासवदवभासः स श्लेषः । अस्त्युत्तरस्यामिति सामान्येनोदाहरणमुक्त्वा श्लेषस्य व्यतिरेकमुखेनान्वयमाविष्करोति ॥ न पुनरिति ॥ सूत्रं ब्राह्ममुरःस्थले, भ्रमरीवल्गुगीतयः, तडित्कलिलमाकाशम् इत्यत्र श्लेषः पुनर्नास्तीति सम्बन्धः । सूत्रं ब्राह्ममित्यत्र परसवर्णेऽपि परुषाक्षरोत्थानान्न श्लेषः । तर्हि कीदृशि विन्यासे श्लेषो भवतीत्यत आह ॥ एवं त्विति ॥ अस्य गुणस्य विपर्ययो विसन्धेर्वाक्यदोषस्य विश्लेषात्मा भेदः ॥ ११ ॥

समतां समाख्यातुमाह ।

मार्गाभेदः समता ॥ १२ ॥

मार्गस्याभेदो मार्गाभेदः समता । येन मार्गेणोपक्रमस्तस्या-

ऽत्याग इत्यर्थः। श्लोके प्रबन्धे चेति पूर्वोक्तमुदाहरणम्। विपर्ययस्तु यथा—

प्रसीदचण्डि! त्यज मन्युमञ्जसा
जनस्तवाऽयं पुरतः कृताञ्जलिः॥
किमर्थमुत्कम्पितपीवरस्तन-
द्वयं त्वया लुप्तविलासमास्यते॥ ॥ १२॥

मार्गाभेद इति॥ आदिमध्यावसानेष्वैकरूप्यं समतेत्यर्थः। तस्या विषयं दर्शयति॥ श्लोके प्रबन्धे चेति॥ किमत्रोदाहरणमिति चेदाह॥ पूर्वोक्तमिति॥ अस्त्युत्तरस्यामित्यादि। प्रत्युदाहरणमाह॥ विपर्ययस्त्विति॥ प्रसीद, त्यजेति कर्तृवाचितया प्रक्रान्तस्य मार्गस्यास्यत इत्यत्र त्यागान्न समता॥ १२॥

पञ्चमगुणं प्रपञ्चयितुमाह।

आरोहावरोहक्रमः समाधिः॥ १३॥

आरोहावरोहयोः क्रम आरोहावरोहक्रमः समाधिः परिहारः। आरोहस्यावरोहे सति परिहारः, अवरोहस्य वाऽऽरोहे सतीति। तत्रारोहपूर्वकोऽवरोहो यथा। "निरानन्दः कौन्दे मधुनि परिभुक्तोज्झितरसे"। अवरोहपूर्वस्त्वारोहो यथा। "नराः शीलभ्रष्टा व्यसन इव मज्जन्ति तरवः"। आरोहस्य क्रमोऽवरोहस्य च क्रम आरोहावरोहक्रमः। क्रमेणारोहणमवरोहणं चेति केचित्। यथा "निवेशः स्वःसिन्धोस्तुहिनगिरिवीथीषु जयति"॥ १३॥

आरोहावरोहक्रम इति॥ अत्र स्वाभिमतं तावदेकमर्थं लक्षणवाक्यस्य समर्थयते॥ समाधिः परिहार इति॥ अवरोहे प्रवर्तमाने सत्यारोहस्य प्रवृत्तस्य परिहारः परित्यागः। आरोहे च सत्यवरोहस्य परिहारः। आरोहावरोहयोर्विरुद्धत्वेन यौगपद्यासम्भवादिति भावः। दीर्घादिगुर्वक्षरप्राचुर्ये, आरोहः। लघ्वादिशिथिलप्रायत्वे चावरोह इति द्रष्टव्यम्। तथाचारोहपूर्वकोऽवरोहः, क्वचिदवरोहपू-

र्वक आरोह इति समाधेर्द्वैविध्यमुक्तं भवति । तत्राद्यमुदाहरति ॥ आरोहपूर्वक इति ॥ निरानन्दः कौन्द इत्यत्र गुर्वक्षरबाहुल्यादारोहः । मधुनीत्यत्र लघ्वक्षरप्राचुर्यादवरोहः । द्वितीयमुदाहरति ॥ अवरोहपूर्वक इति ॥ नरा इत्यत्र शैथिल्यादवरोहः । शीलभ्रष्टा इत्यत्र गुर्वक्षरप्रचुरत्वादारोहः । अस्यैव लक्षणवाक्यस्यान्यैरभिहितमर्थमभ्यनुजिज्ञासुरनुवदति ॥ आरोहस्य क्रम इति ॥ निःश्रेणिकारोहावरोहन्यायेन क्रमेणारोहणं, क्रमेण चावरोहणमिति लक्षणवाक्यार्थः । उदाहरति ॥ निवेश इति ॥ निवेशः स्वःसिन्धोरित्यत्र निःश्रेणिकाक्रमेणारोहः । तुहिनगिरीत्यत्रावरोहः ॥ १३ ॥

ननु लक्षणवाक्यार्थपर्यालोचनया समाधेरोजःप्रसादानतिरेकान्न पृथक्त्वमिति शङ्कामङ्कुरयितुमुत्तरसूत्रमुपक्षिपति ।

न पृथगारोहावरोहयोरोजःप्रसादरूपत्वात् ॥ १४ ॥

न पृथक्समाधिर्गुणः । आरोहावरोहयोरोजःप्रसादरूपत्वात् । ओजोरूपश्चारोहः, प्रसादरूपश्चावरोह इति ॥ १४ ॥

न पृथगिति ॥ व्याचष्टे ॥ न पृथक् समाधिरिति ॥ १४ ॥

आरोहावरोहावोजःप्रसादरूपौ न भवतः । असम्पृक्तत्वात् । अतः परस्परच्छायानुकारितया सम्पृक्तयोरोजःप्रसादयोर्न समाधिरन्तर्भवतीत्यभिसन्धाय सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ।

न संपृक्तत्वात् ॥ १५ ॥

यदुक्तमोजःप्रसादरूपत्वमारोहावरोहयोस्तन्न । सम्पृक्तत्वात् । सम्पृक्तौ खल्वोजःप्रसादौ नदीवेणिकावद् वहतः ॥ १५ ॥

यदुक्तमिति ॥ संपृक्तत्वं सदृष्टान्तमुपपादयति ॥ संपृक्तौ खल्विति ॥ संपृक्तसरिद्द्वयसलिलन्यायेन संपृक्तावोजःप्रसादाविति । तद्विलक्षणयोरारोहावरोहयोः संपृक्तत्वव्यतिरेकादसंपृक्तत्वहेतोरसिद्धिरुद्धृता ॥ १५ ॥

ननु, न केवलं नदीद्वयवेणिकान्यायेनौजःप्रसादयोः साम्येना-

ऽवस्थितिः, किन्तु साम्योत्कर्षौ चेत्युक्तत्वात् समुद्गकस्थमणिप्रभासमूहन्यायादुच्चावचभावेन स्थितिः । तस्मिन् पक्षे कथमयं समाधिः पृथग्गुण इति शङ्कामपनेतुमाह ।

अनैकान्त्याच्च ॥ १६ ॥

न चायमेकान्तः। यदोजस्यारोहः प्रसादे चावरोह इति॥१६॥

अनैकान्त्याच्चेति ॥ ओजःप्रसादयोरारोहावरोहसाहचर्यनियमो न सम्भवति। व्यभिचारात् । व्यभिचारस्तु "उद्गच्छदच्छसुभगच्छविगुच्छकच्छम्" इत्यादौ । "यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते" इत्यादौ च, आरोहशून्यस्यौजसः, अवरोहशून्यस्य प्रसादस्य च स्थितत्वादित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

नन्वारोहावरोहावोजःप्रसादयोरवस्थाविशेषौ स्यातामतो न पृथक् समाधिरिति यदि चोद्यते, तर्हि समाधेर्दत्तो हस्तावलम्ब इति दर्शयितुमनन्तरसूत्रमवतारयति ।

ओजःप्रसादयोः क्वचिद्भागे तीव्रावस्थायां तारतिचेदभ्युपगमः ॥ १७ ॥

ओजःप्रसादयोः क्वचिद्भागे तीव्रावस्थायामारोहोऽवरोहश्चेत्येवं चेन्मन्यसे, अभ्युपगमः— न विप्रतिपत्तिः ॥ १७ ॥

ओजःप्रसादयोः क्वचिद्भाग इति ॥ शङ्कां सङ्कलय्य दर्शयति ॥ ओजःप्रसादयोरिति ॥ १७ ॥

परोक्तस्याभ्युपगमे पर्यवसितमर्थं समर्थयितुमाह ।

विशेषापेक्षित्वात्तयोः ॥ १८ ॥

स विशेषो गुणान्तरात्मा ॥ १८ ॥

विशेषेति ॥ विशेषस्तीव्रावस्थात्मा । तमपेक्षितुं शीलमनयोरिति विशेषापेक्षिणौ तयोर्भावस्तत्त्वं तस्मात् । आरोहावरोहाभ्यामोजःप्रसादयोस्तीव्रावस्था हि स्वनिमित्तत्वेनापेक्षिता । सोऽय-

ओजःप्रसादव्यतिरेकेण समाधिरन्यो गुण इति सूत्रार्थः ॥ १८ ॥

नन्वमुमर्थमभिधातुं समाधिलक्षणवाक्यं न क्षमत इत्याशङ्क्य गौणवृत्तिराश्रयणीयेत्याह ।

आरोहावरोहनिमित्तं समाधिराख्यायते ॥ १९ ॥

आरोहावरोहक्रमः समाधिरिति गौण्या वृत्त्या व्याख्येयम् ॥ १९ ॥

आरोहावरोहेति ॥ क्रमपदेन तन्निमित्तं लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु पुनरवस्थाऽवस्थावतो यदा न भिद्यते तदा तीव्रावस्था ओजःप्रसादात्मिकैव भवति । यद्यपि, यद् यदोजस्तत्तदारोह इति नास्ति नियमः, तथापि यो य आरोहस्तत्तदोज इति भवति । ततः सत्यं न समाधिना प्रसादः स्वीक्रियते, प्रसादेन च समाधिः संगृह्यत एवेति किमर्थमस्योपादानमित्यत आह ।

क्रमविधानार्थत्वाद्वा ॥ २० ॥

पृथक्करणमिति । पाठधर्मत्वं च न सम्भवतीति "न पाठधर्माः सर्वत्रादृष्टेः" इत्यत्र वक्ष्यामः ॥ २० ॥

क्रमविधानेति ॥ नात्र क्रमः परस्परम् । अपि तु क्रमेणारोहणं क्रमेणाऽवरोहणमित्येवंरूपः क्रमो ज्ञेयः । नन्वारोहावरोहक्रमः पाठधर्मः किन्न स्यादिति चोद्यं, वक्ष्यमाणयुक्त्या विघटितमित्याह ॥ पाठधर्मत्वं चेति ॥ २० ॥

माधुर्यमवधारयितुमाह ।

पृथक्पदत्वं माधुर्यम् ॥ २१ ॥

बन्धस्य पृथक्पदत्वं यत् तन्माधुर्यम् । पृथक्पदानि यस्य स पृथक्पदः । तस्य भावः पृथक्पदत्वम् । समासदैर्घ्यनिवृत्तिपरं चैतत् । पूर्वोक्तमुदाहरणम् । विपर्ययस्तु यथा । "चलितशबरसेनादत्तगोशृङ्गचण्डध्वनिचकितवराहव्याकुला विन्ध्यपादाः" ॥२१॥

पृथक्पदत्वमिति ॥ सूत्रार्थं विविङ्क्ते ॥ बन्धस्येति ॥ अव्याप्तिं परिहरति ॥ समासदैर्घ्यनिवृत्तिपरमिति ॥ पूर्वोक्तमिति ॥ अस्त्युत्तरस्यामित्याद्युदाहरणम् । प्रत्युदाहरणमाह ॥ विपर्ययस्त्विति ॥ समासपददैर्घ्याद्विपर्ययः । वृत्तं धृतम् ॥ २१ ॥

सौकुमार्यं पर्यालोचयितुमाह ।

अजरठत्वं सौकुमार्यम् ॥ २२ ॥

बन्धस्याजरठत्वमपारुष्यं यत् तत् सौकुमार्यम् । पूर्वोक्तमुदाहरणम् । विपर्ययस्तु यथा—"निदानं निर्द्वैतं प्रियजनसदृक्षत्वव्यत्ययितिः । सुधासेकप्लोषौ फलमपि विरुद्धं मम हृदि" ॥ २२ ॥

अजरठत्वं सौकुमार्यमिति ॥ बन्धस्याजरठत्वं कोमलत्वं श्रुतिसुखत्वमिति यावत् । पूर्वोक्तमिति ॥ अस्त्युत्तरस्यामित्याद्युदाहरणम् । प्रत्युदाहरणमाह ॥ विपर्ययस्त्विति ॥ सौकुमार्यस्य विपर्ययः कष्टत्वभिन्नवृत्तत्वे । निर्द्वैतं संशयाभावः । अत्र निर्द्वैतमिति कष्टम् ॥ २२ ॥

उदारतामुदीरयितुमाह ।

विकटत्वमुदारता ॥ २३ ॥

बन्धस्य विकटत्वं यदसावुदारता । यस्मिन् सति नृत्यन्तीव पदानीति जनस्य वर्णभावना भवति तद्विकटत्वम् । लीलायमानत्वमित्यर्थः । यथा । "स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां झणिति रणितमासीत् तत्र चित्रं कलं च" । न पुनः—"चरणकमललग्नैर्नूपुरैर्नर्तकीनां झटिति रणितमासीन्मञ्जु चित्रं च तत्र" ॥ २३ ॥

विकटत्वमिति ॥ क्रमशो वर्धमानाक्षरपदत्वम् । पदप्रथमाद्यक्षराणां पदान्तरप्रथमाद्यक्षरैः सादृश्यं च । उदाहरणप्रत्युदाहरणे दर्शयति ॥ यथेति ॥ २३ ॥

अर्थव्यक्तिं समर्थयितुमाह ।

अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः ॥ २४ ॥

यत्र झटित्यर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं स गुणोऽर्थव्यक्तिरिति । पूर्वोक्तमुदाहरणम् । प्रत्युदाहरणं तु भूयः सुलभं च ॥ २४ ॥

अर्थव्यक्तीति ॥ वृत्तिः स्पष्टार्था ॥ पूर्वोक्तमस्त्युत्तरस्यामिति ॥ सुलभं चेति ॥ सपदि पङ्क्तिविहङ्गनामेत्यादि । अव्यवहितान्वयप्रसिद्धार्थपदत्वे हि भवत्यर्थव्यक्तिः । अस्य च विपर्ययः— असाध्वप्रतीतानर्थकान्यार्थनेयार्थगूढार्थयतिभ्रष्टक्लिष्टसन्दिग्धाऽप्रयुक्तानि । असाधुत्वे हि भवति नार्थव्यक्तिः । यत्र च भवति तत्र "असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते" इत्युक्तत्वादसाधुशब्दः साधुशब्दानुमानद्वारेणार्थबोधक इति नार्थव्यक्तिः । पूरणार्थमव्ययं च, कस्मादस्य प्रयोग इति सन्देहावहत्वादर्थव्यक्तिं व्यवदधाति । यतिभ्रंशे चाऽर्थव्यक्तिहतिः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

कान्तिं कथयितुमाह ।

औज्ज्वल्यं कान्तिः ॥ २५ ॥

बन्धस्योज्ज्वलत्वं नाम यदसौ कान्तिरिति । यदभावे पुराणच्छायेत्युच्यते । यथा "कुरङ्गीनेत्रालीस्तबकितवनालीपरिसरः" । विपर्ययस्तु भूयान् सुलभश्च ।

श्लोकाश्चात्र भवन्ति—

पदन्यासस्य गाढत्वं वदन्त्योजः कवीश्वराः ।
अनेनाधिष्ठिताः प्रायः शब्दाः श्रोत्ररसायनम् ॥
श्लथत्वमोजसा मिश्रं प्रसादं च प्रचक्षते ।
अनेन न विना सत्यं स्वदते काव्यपद्धतिः ॥
यत्रैकपदवद्भावं पदानां भूयसामपि ।
अनालक्षितसन्धीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥
प्रतिपादं प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः ।
दुर्बन्धो दुर्विभावश्च समतेति मतो गुणः ॥
आरोहन्त्यवरोहन्ति क्रमेण यतयो हि यत् ।

समाधिर्नाम स गुणस्तेन पूता सरस्वती ॥
बन्धे पृथक्पदत्वं च माधुर्यमुदितं बुधैः ।
अनेन हि पदन्यासाः कामं धारामधुच्युताः ॥
यथा हि क्रियते रेखा चतुरं चित्रपण्डितैः ।
तथैव वागपि प्राज्ञैः समस्तगुणगुम्फिता ॥
बन्धस्याजरठत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम् ।
एतेन वर्जिता वाचो रूक्षत्वान्न श्रुतिक्षमाः ॥
विकटत्वं च बन्धस्य कथयन्ति ह्युदारताम् ।
वैचित्र्यं न प्रपद्यन्ते यया शून्याः पदक्रमाः ॥
पश्चादिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः ।
यत्रार्थव्यक्तिहेतुत्वात् सोऽर्थव्यक्तिः स्मृतो गुणः ॥
औज्ज्वल्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविशारदाः ।
पुराणचित्रस्थानीयं तेन वन्ध्यं कवेर्वचः ॥ ॥ २५ ॥

औज्ज्वल्यमिति ॥ पत्रमिति वक्तव्ये किसलयमित्यादि । जलधाविति वक्तव्येऽब्धिजलधीति । राज्ञीति वक्तव्ये राजनीति । कमलमिवेति वक्तव्ये कमलायत इत्यादिः कान्तिहेतुः । विपर्ययस्य विषयं दर्शयति ॥ यदभाव इति ॥ अत्र संवादं संदर्शयन्नमून् गुणान् अन्यश्लोकैः श्लोकयति ॥ पदन्यासस्येत्यादि॥श्लोकाः स्पष्टार्थाः॥२५॥

नन्वेते गुणाः स्वसंकल्पनामात्रसारा रूपरसादिवदपरोक्षतयाऽधिगन्तुमशक्यत्वादिति शङ्कामुद्दङ्कयितुमाह ।

नाऽसन्तः संवेद्यत्वात् ॥ २६ ॥

न खल्वेते गुणा असन्तः । संवेद्यत्वात् ॥ २६ ॥

नाऽसन्त इति ॥ ओजःप्रमुखा एते गुणा, असन्तः = तुच्छा न भवन्ति । कुतः ? संवेद्यत्वात् ॥ सहृदयसंवेदनस्य विषयत्वात्॥२६

असार्वजनीनत्वादियं प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव किं न स्यादिति शङ्कामङ्कुरयित्वा समुन्मूलयितुमाह ।

तद्विदां संवेद्यत्वेऽपि भ्रान्ताः स्युरित्याह ।

न भ्रान्ता निष्कम्पत्वात् ॥ २७ ॥

न गुणा भ्रान्ताः । एतद्विषयायाः प्रवृत्तेर्निष्कम्पत्वात् ॥२७॥

न भ्रान्ता इति ॥ निष्कम्पत्वादसार्वजनीनत्वेऽप्यबाधितत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

ओजःप्रमुखा गुणाः पाठधर्मा इति प्रत्यवस्थातारम्प्रत्याह ।

न पाठधर्माः सर्वत्रादृष्टेः ॥ २८ ॥

नैते गुणाः पाठधर्माः । सर्वत्राऽदृष्टेः । यदि पाठधर्माः स्युस्तर्हि विशेषानपेक्षाः सन्तः सर्वत्र दृश्येरन् । न च सर्वत्र दृश्यन्ते । विशेषापेक्षया विशेषाणां गुणत्वाद् गुणाभ्युपगम एवेति ॥ २८ ॥ इति श्रीकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ॥ गुणालङ्कारविवेकः, शब्दगुणविवेकश्च ॥ ३ ॥ १ ॥

न पाठधर्मा इति ॥ व्याचष्टे ॥ नैते गुणा इति ॥ सर्वत्रोदाहरणे प्रत्युदाहरणे पाठधर्मत्वे बाधकमाह ॥ यदि पाठधर्माः स्युरिति ॥ सहृदयसंविदालम्बनतया विशेषाः केचिदपेक्षणीयाः । त एव विशेषा गुणा इत्यभ्युपगन्तव्या इति ॥ २८ ॥

इति श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालविरचितायां काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिव्याख्यायां काव्यालंकारकामधेनौ गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः संपूर्णः ॥ ३ ॥ १ ॥ (६) ॥

कारुण्यसम्पदुत्कूललावण्यगुणशालिनीम् ॥
स्वच्छस्वच्छन्दवाचालां भावये हृदि भारतीम् ॥ १ ॥

सम्प्रत्यर्थगुणविवेचनार्थमाह ।

त एवार्थगुणाः ॥ १ ॥

त एवौजःप्रभृतयोऽर्थगुणाः ॥ १ ॥

शब्दगुणविवेचने कृते लब्धावसरमर्थगुणविवेचनमिति सङ्गतिमुल्लिङ्गयन्ननन्तरसूत्रमवतारयति ॥ सम्प्रतीति ॥ १ ॥

शब्दगुणा एव चेदर्थगुणाः किमनेन विधान्तरविधानव्यसनेन । लक्षितत्वात् तेषामित्याशङ्क्य शब्दार्थगुणानाम्नामतो भेदाभावेऽपि शब्दार्थोपश्लेषवशादस्ति भेद इत्याह ।

शब्दार्थगुणानां वाच्यवाचकद्वारेण भेदं दर्शयति ।

अर्थस्य प्रौढिरोजः ॥ २ ॥

अर्थस्याभिधेयस्य प्रौढिः प्रौढत्वमोजः ।

पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा ।
प्रौढिर्व्यासममासौ च साभिप्रायत्वमेव च ॥

पदार्थे वाक्यवचनं यथा । "अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः" । अत्र चन्द्रपदवाच्येऽर्थे नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिति वाक्यं प्रयुक्तम् । पदसमूहश्च वाक्यमभिप्रेतम् । अनया दिशाऽन्यदपि द्रष्टव्यम् । तद्यथा—

पुरः पाण्डुच्छायं तदनु कपिलिम्ना कृतपदं
ततः पाकोत्सेकादरुणगुणसंसर्गितवपुः ।
शनैः शोषारम्भे स्थपुटनिजविष्कम्भविषमं
वने वीतामोदं बदरमरसत्वं कलयति ॥

नचैवमतिप्रसङ्गः । काव्यशोभाकरत्वस्य गुणसामान्यलक्षण-

स्यावस्थितत्वात् । वाक्यार्थे पदाभिधानं यथा, दिव्येयं न भवति किन्तु मानुषी इति वक्तव्ये—निमिषति इत्याहेति । अस्य वाक्यार्थस्य व्याससमासौ । व्यासो यथा—

अयं नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः
सुखं वा दुःखं वा न भवति भवत्येव च ततः ।
पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत्
पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं, न च सुखम् ॥

समासो यथा—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्धश्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥ साभिप्रायत्वं यथा "सोऽयं सम्प्रति चन्द्रगुप्ततनयश्चन्द्रप्रकाशो युवा जातो भूपतिराश्रयः कृतधियां दिष्ट्या कृतार्थश्रमः" ॥ आश्रयः कृतधियामित्यस्य च सुबन्धुं साचिव्योपक्षेपपरत्वात् साभिप्रायत्वम् । एतेन "रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः" इत्यत्र सुकेश्या इत्यस्य च साभिप्रायत्वं व्याख्यातम् ॥ २ ॥

वाच्येति ॥ प्रागुद्देशपरिपाट्या प्रथमप्राप्तमोजः प्रतिपादयितुमाह ॥ अर्थस्येति ॥वृत्तिः स्पष्टार्था।प्रौढिं पद्येन पञ्चधा प्रपञ्चयति ॥ पदार्थ इति ॥ तत्राद्यमुदाहरति ॥ पदार्थ इति ॥ लक्ष्यलक्षणयोरानुकूल्यमुन्मीलयति ॥ चन्द्रपदेति ॥ "तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता" इत्युक्तलक्षणवाक्यं न विवक्षितम् । किन्तु पदसमुदायमात्रमभिमतमित्याह ॥ पदसमूहश्चेति ॥ अयं न्यायोऽन्यत्रापि सञ्चारणीय इत्याह ॥ अनयेति ॥ अन्यदपि दर्शयति ॥ पुरः पाण्डुच्छायमिति ॥ स्थपुटो निम्नोन्नतः ॥ विष्कम्भ आभोगः ॥ अत्र कपिलमिति वक्तव्ये कपिलिम्ना कृतपदमिति । शुष्कमिति वक्तव्ये शनैः शोषारम्भ इत्यादि च वाक्यं प्रयुक्तमिति पदार्थे वाक्यरचना । "दक्षात्मजादयितवल्लभवेदिकासु" इत्यादावतिप्रसङ्गं परिहरति ॥ न चैवमिति ॥ तत्र हेतुः—काव्यशोभाकरत्वस्येति ॥ तत्र गुणसामा-

न्यलक्षणाभावान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयां प्रौढिं प्रदर्शयति ॥ वाक्यार्थ इति ॥ किमियं देव्युत मानुषीति पृष्टः कश्चिदुत्तरमाह ॥ निमिषतीति ॥ अनेन मानुषधर्मवाचिना पदेन देवीयं न भवति । किं तर्हि, मानुषीति वाक्यार्थः प्रतिपादितो भवति । पदार्थे वाक्यं, वाक्यार्थे पदमिति प्रौढेर्भेदाभ्यां व्याससमासौ पुनरुक्तौ स्यातामिति न शङ्कनीयम् । तत्र हि पदार्थो वाक्यार्थतां, वाक्यार्थश्च पदार्थतां प्रतिपद्यते । इह तु वाक्यार्थस्यैव व्यासो विस्तरः समासश्च संक्षेपो वाक्येनैवेति भेदादित्याह ॥ अस्य वाक्यार्थस्येति ॥ व्यासमुदाहरति ॥ अयं नानाकार इति ॥ अयमविसंवादितयाऽनुभूयमानः सुखदुःखव्यतिकरः । नानाकारो विचित्ररूपो भवतीति वाक्यार्थः । अस्यैव विस्तरः- सुखं वा, दुःखं वेत्यादिना कृत इति व्यासः। समासं समुन्मेषयति ॥ ते हिमालयमिति ॥ अत्र संक्षेपः स्फुटः । पञ्चमीं प्रौढिं प्रपञ्चयति ॥ साभिप्रायत्वमिति ॥ पदान्तरप्रयोगमन्तरेण तदर्थप्रत्यायनप्रागल्भ्यं साभिप्रायत्वम् । लक्ष्यलक्षणयोरानुरूप्यं निरूपयति ॥ आश्रयः कृतधियामिति ॥ एतेनेति ॥ न्यायेनेति शेषः । सुकेश्या इत्यत्र कवेः केशसौष्ठवमभिप्रेतम् । कलापिकलापकदर्थनसामर्थ्यं केशहस्तस्य समर्पयतीति साऽभिप्रायत्वम् । अस्य च विपर्ययो—व्यर्थमपुष्टार्थं च । अपुष्टार्थस्य दोषत्वं "नापुष्टार्थत्वात्" इति सूत्रे वक्ष्यते । व्यर्थं यथा "श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः" इत्यत्र श्यामाशब्दः कृष्णत्वमपि प्रतिपादयतीति श्यामलिमानमानयतेति श्यामलिम्नः करणं व्याहतमिति व्यर्थम् । "चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी" इत्यादौ, तारकारिरिति स्थानेऽनुप्रासानुरोधात् प्रयुक्तं, कार्तिकेय इति पदमपुष्टार्थम् ॥ २ ॥

प्रसादं प्रसञ्जयितुमाह ।

अर्थवैमल्यं प्रसादः ॥ ३ ॥

अर्थस्य वैमल्यं प्रयोजकमात्रपरिग्रहः प्रसादः । यथा—"सवर्णा कन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी" । विपर्ययस्तु "उपास्तां हस्तो मे विमलमणिकाञ्चीपदमिदम्" । काञ्चीपदमित्यनेनैव नितम्बस्य लक्षितत्वाद् विशेषणस्याप्रयोजकत्वमिति ॥ ३ ॥

अर्थवैमल्यमिति ॥ प्रयोजकमात्रपदपरिग्रह इति विवक्षिताऽर्थसमर्पकपदमात्रप्रयोगः । ततोऽर्थस्य यद्वैमल्यं स प्रसादः । ननु पञ्चमप्रौढिप्रसादयोः को भेद इति वाच्यम् । तयोः परस्परपरिहारेण दर्शनात् । यथा "रतिविगलितबन्धे केशहस्ते" इत्यादौ "कुसुमाऽङ्कया" इति पाठे वैमल्येऽपि, न साभिप्रायत्वम् । "अवन्ध्यकोपस्य निहन्तुरापदाम्" इत्यादौ साभिप्रायत्वेऽपि नार्थवैमल्यम् । सवर्णेत्यादि स्पष्टम् । अस्य विपर्ययोऽपुष्टार्थमनर्थकं च तत्रायमुदाहरन्ति ॥ विपर्ययस्त्विति ॥ विशेषणस्याप्रयोजकत्वमित्यपुष्टार्थत्वमित्यर्थः । अनर्थकं तु प्रागुदाहृतम् ॥ ३ ॥

श्लेषमुन्मेषयितुमाह ।

घटना श्लेषः ॥ ४ ॥

क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगो घटना । स श्लेषः । यथा—

दृष्ट्वैकासनसङ्गते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥

शूद्रकादिरचितेषु प्रबन्धेष्वस्य भूयान् प्रपञ्चो दृश्यते ॥ ४ ॥

घटनेति ॥ मणिपुत्रिकादिषु मुखाद्यवयवयोजनेऽपि श्लेषणं घटना भवति, सा मा भूदित्याह ॥ क्रमेति ॥ नेत्रनिमीलनादीनां यः क्रमः परिपाटी कौटिल्यञ्च तयोरनुल्बणत्वेनोपपत्त्या युक्ततया पृच्छाक्षेपरूपतया बाधाभावस्वभावतया च योजनं घटना विवक्षिता । उदाहरति ॥ दृष्ट्वेति ॥ प्रियतमयोरेका स्वकीया, अपरा तत्सखी प्रच्छन्नाऽनुरागा । अन्यथा नास्त्येकासनसङ्गतिः निमील्यमाननयना च न द्रष्ट्री । तथात्वे हि प्रियतमे इति कथम् । क्रीडामनुबध्नातीति क्रीडानुबन्धं तच्च तच्छलं च । विहितं क्रीडानुबन्धच्छलं येन स तथोक्तः । अस्य विपर्ययो लोकविरुद्धत्वम् । यथा हि मधुरा या सौवीरेषु सक्ता, यथा मधुरा या म्लोषणसक्ता, तथैवैकासने प्रसिद्धस-

पत्न्योरवस्थितिः । यथा मधौ कदम्बविकासः, तथा सपत्नीसन्निधावेकस्याः क्रीडा । यथा कलिका-मकरन्दो गोष्पदपूरः, तथा क्रमेण युगपद् वा, द्वयोरेकस्या वा निधुवनमिति देशकालस्वभावैर्विरुद्धम् । प्रबन्धान्तरेषु भूयिष्ठमुदाहरणमस्ति तदूहनीयमित्याह ॥ क्षुद्रकेति ॥४॥

समतां समुन्मीलयितुमाह ।

अवैषम्यं समता ॥ ५ ॥

अवैषम्यं प्रक्रमाभेदः समता । क्वचित् क्रमोऽपि भिद्यते । यथा—

च्युतसुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्गमेष्वलसा द्रुमा
मलयमरुतः सर्पन्तीमे वियुक्तधृतिच्छिदः ।
अथ च सवितुः शीतोल्लासं लुनन्ति मरीचयो
न च जरठतामालम्बन्ते क्रमोदयदायिनीम् ॥

ऋतुसन्धिप्रतिपादनपरेऽत्र द्वितीये पादे क्रमभेदो, मलयमरुतामसाधारणत्वात् । एवं द्वितीयः पादः पठितव्यः— "मनसि च गिरं बध्नन्तीमे किरन्ति न कोकिलाः" इति ॥ ५ ॥

अवैषम्यमिति ॥ अवैषम्यं नाम प्रक्रमाभेदः, सुगमत्वं वा भवतीत्यभिसन्धाय प्राथमिकं पक्षमुपक्षिपति ॥ अवैषम्यं, प्रक्रमाभेद इति ॥ प्रक्रमस्याभेदो भेदाभावः । तत्प्रतिपत्तेः प्रक्रमभेदप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात् प्रक्रमभेदं दर्शयितुं प्रथमतः प्रत्युदाहरणं दर्शयति ॥ क्वचिदिति ॥ अत्र प्रक्रमभेदं प्रतिपादयति ॥ ऋतुसन्धीति ॥ ऋत्वोः शिशिरवसन्तयोः सन्धिः ॥ असाधारणत्वाद् वसन्तैकधर्मत्वादित्यर्थः। इदमेवोदाहरणयितुं पाठान्तरं प्रकल्पयति ॥ एवं द्वितीय इति ॥ "मनसि च गिरं बध्नन्तीमे किरन्ति न कोकिलाः" इति पाठे प्रक्रमाऽभेदः स्फुटः ॥ ५ ॥

विवेकिनोऽत्रशिष्या इति कथमवैषम्यं प्रक्रमाभेद इति । तन्नारुच्या पक्षान्तरमुपक्षिपति ।

सुगमत्वं वाऽवैषम्यमिति ॥ ६ ॥

सुखेन गम्यते ज्ञायत इत्यर्थः । यथा "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा" इत्यादि । यथा वा—

का स्विदवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।
मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥

प्रत्युदाहरणं सुलभम् ॥ ६ ॥

सुगमत्वं वेति ॥ उदाहरति ॥ का स्विदिति ॥ अत्र सुगमत्वं सुगमम् । प्रत्युदाहरणं सुलभमिति ॥ अस्य विपर्ययः—
क्रमादपक्रमं, क्लिष्टत्वं च । तदुभयमपि पूर्वमुदाहृतं द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥
समाधिं सम्प्रधारयितुमाह ।

अर्थदृष्टिः समाधिः ॥ ७ ॥

अर्थस्य दर्शनं दृष्टिः । समाधिकारणत्वात् समाधिः । अवहितं हि चित्तमर्थान् पश्यतीत्युक्तं पुरस्तात् ॥ ७ ॥

अर्थदृष्टिरिति । ननु समाधिरवधानं, दर्शनं तु ज्ञानविशेषः । कथमुभयोः सामानाधिकरण्यमित्यत आह ॥ समाधिकारणत्वादिति ॥ समाधिः कारणं यस्येति बहुव्रीहिः । कार्यकारणयोरुभयोरभेदमुपचर्योक्तमित्यर्थः । कार्यकारणभावमेव ज्ञापयति ॥ अवहितं हीति । "चित्तैकाग्र्यमवधानमि"ति सूत्रे प्रागुक्तमित्यर्थः । "सद्यः कृत्तद्विरदरदनच्छेदगौरैः" इत्यादौ यथा छेदश्छिद्यमाने दन्तादौ पर्यवस्यति तथा दर्शनमत्र दृश्यमानेऽर्थे पर्यवस्यतीति भवत्ययमर्थगुणः ॥ ७ ॥

द्वैविध्यमर्थस्य दर्शयितुमाह ॥

अर्थो द्विविधोऽयोनिरन्यच्छायायोनिर्वा ॥ ८ ॥

यस्यार्थस्य दर्शनं समाधिः सोऽर्थो द्विविधः—अयोनिरन्य-

च्छायायोनिर्वेति । अयोनिरकारणः । अवधानमात्रकारण इत्यर्थः । अन्यस्य काव्यस्य छायाऽन्यच्छाया तद्योनिर्वा । तद्यथा—

आश्वपेहि मम शीधुभाजनाद् यावदग्रदशनैर्न दश्यसे ।
चन्द्र मद्दशनमण्डलाङ्कितः खं न यास्यसि हि रोहिणीभयात् ॥
मा भैः शशाङ्क मम शीधुनि नास्ति राहुः
खे रोहिणी वसति कातर किं बिभेषि ।
प्रायो विदग्धवनितानवसङ्गमेषु
पुंसां मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम् ॥

पूर्वस्य श्लोकस्यार्थोऽयोनिः । द्वितीयस्य च छायायोनिरिति ॥ ८ ॥

अर्थो द्विविध इति ॥ व्याख्यातुं पूर्वसूत्रार्थमनुवदति ॥ यस्येति ॥ अयोनिरिति ॥ न विद्यते योनिः कारणं यस्येति विग्रहमभिसन्धायाभियुक्तं ॥ अयोनिरकारण इति ॥ कथमसति कारणमात्रे कार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य कवित्वबीजप्रतिभोन्मेषप्रयोजकमवधानमेवाऽत्र कारणमित्यवगमयितुं नञा प्रसिद्धकारणं प्रतिषिध्यत इत्याह ॥ अवधानेति ॥ विधान्तरं व्याकरोति ॥ अन्यस्य काव्यस्येति ॥ तद्योनिरित्यत्र सा छाया योनिर्यस्येति बहुव्रीहिः । प्रथमं भेदं दर्शयति ॥ आश्वपेहीति ॥ स्पष्टम् । विधान्तरं व्युत्पादयति ॥ मा भैरिति ॥ बिभेषीत्यत्र मत्त इत्यध्याहार्यम् । स्त्रीणां प्रियस्य पुरतः स्ववैदग्ध्यप्रकटनमुचितमेवेत्यवगन्तव्यम् । लक्ष्ये लक्षणमवगमयति ॥ पूर्वस्येति ॥ पूर्वभाविना कविना कृतत्वात् ॥ ८ ॥

अर्थो व्यक्तः सूक्ष्मश्च ॥ ९ ॥

यस्यार्थस्य दर्शनं समाधिरिति, स द्वेधा व्यक्तः सूक्ष्मश्च । व्यक्तः स्फुट उदाहृत एव ॥ ९ ॥

द्विविधस्याप्यर्थस्य द्वैविध्यं दर्शयितुमाह ॥ व्यक्तः सूक्ष्मश्चेति ॥ व्यक्तार्थद्वयस्य प्रागुक्तमुदाहरणद्वयं प्रत्येतव्यमित्याह ॥ उदाहृत एवेति ॥ ९ ॥

सूक्ष्मविभागं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति ।

सूक्ष्मं व्याख्यातुमाह ।

सूक्ष्मो भाव्यो वासनीयश्च ॥ १० ॥

सूक्ष्मो द्वेधा भवति—भाव्यो, वासनीयश्च । शीघ्रनिरूपणागम्यो भाव्यः । एकाग्रताप्रकर्षगम्यो वासनीय इति । भाव्यो यथा—

अन्योन्यसंवलितमांसलदन्तकान्ति
सोल्लासमाविरलसंवलितार्धतारम् ।
लीलागृहे प्रतिकलं किलिकिञ्चितेषु
व्यावर्तमाननयनं मिथुनं चकास्ति ॥

वासनीयो यथा—

अवहित्थवलितजघनं विवर्तिताभिमुखकुचतटं स्थित्वा ।
अवलोकितोऽहमनया दक्षिणकरकलितहारलतम् ॥ ॥ १० ॥

सूक्ष्ममिति ॥ विभागं व्युत्पादयति ॥ सूक्ष्म इति ॥ भावकानामऽवधानमात्रेण विमर्शो भावना । तद्योग्यो भाव्यः । सहृदयसद्व्यवहारसमुल्लसितसंस्कारसम्पन्नो योऽवधानप्रकर्षस्तेन गम्यो वासनीयः । तदिदमभिसन्धायाह ॥ शीघ्रेति ॥ आद्यमुदाहरति ॥ भाव्यो यथेति ॥ लीलागृहे मिथुनमुक्तविधं चकास्तीति वाक्यार्थः । अन्योन्यसंवलितमांसलदन्तकान्तीत्यनेन स्मितसँल्लापाधरास्वादादयः, सोल्लासमित्यनेन हर्षौत्सुक्यादयः, अलसमित्यनेन श्रमाङ्गदौर्बल्यादयः, किलिकिञ्चितेषु व्यावर्तमाननयनमित्यनेन प्रणयकलहगर्वभयकम्पादयश्च व्यज्यन्ते । "क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः सङ्करः किलिकिञ्चितम्" इति दशरूपके तल्लक्षणकथनात् । अत्र मिथुनमालम्बनविभावः । लीलागृहमुद्दीपनविभावः । अधरास्वादाङ्गक्रमस्मितकम्पनयनव्यावर्तनभ्रूभेदादयोऽनुभावाः । उल्लसितोन्मीलितहर्षौत्सुक्यादयः किलिकिञ्चिताक्षिप्तक्रोधशोकभयगर्वाश्च सञ्चारिणः । इत्थं विभावानुभावसञ्चारिभिरास्वादनीयतामापाद्यमानो रतिलक्षणः

स्थायी भावः साधारण्येन चर्व्यमाणतैकप्राणः सम्भोगशृङ्गारो रसः। तदुक्तं दशरूपके—

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः।

आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः, इति। वासनीयमुद्भासयति ॥ वासनीय इति ॥ अवहित्थेति ॥ अवहित्थमाकारगोपनम्। दुर्लभस्त्वत्संभोगः, *त्वय्येव लग्नमिदं मदीयं मनः,* दुरन्तसन्तापशान्तये हारलतिकेयमेका मयि दाक्षिण्यमवलम्बत इत्येवं स्वाभिप्रायप्रकाशनमवधानप्रकर्षेणात्र सहृदयहृदयसंवेद्यम्। अत्र विप्रलम्भशृङ्गारः। विभावादयः स्वयमूह्याः। अस्य गुणस्य विपर्ययो– ग्राम्यत्वम्, "स्वपिति यावद्" इत्यादौ द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

माधुर्यं पर्यालोचयितुमाह।

उक्तिवैचित्र्यं माधुर्यम् ॥ ११ ॥

उक्तेर्वैचित्र्यं यत्तन्माधुर्यमिति ॥ यथा—

रसवदऽमृतं, कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ॥
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो
वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात् ॥ ॥११॥

उक्तिवैचित्र्यमिति ॥ वर्ण्यमानस्यार्थस्य प्रकर्षे प्रतिपाद्ये भङ्ग्यन्तरेणोक्तिरुक्तिवैचित्र्यम् ॥ रसवदऽमृतमिति ॥ कस्यचिन्नागरिकस्येयमुक्तिः। अमृतं रसवद्भवत्येव। मधून्यपि नान्यथा रसवन्त्येव। प्रसन्नरसं चूतस्यापि फलमधिकं मधुरमेव। कः सन्देह इति, सर्वत्रानुषज्यते। तथापि रसान्तरवित् सकृदपि रसविशेषाभिज्ञो जनो मध्यस्थः सन् वदतु। इह लोके प्रियादशनच्छदादन्यत् यद्वस्तु स्वादु स्यात् तद् वदतु। रसज्ञोऽपक्षपाती चेदन्यत् स्वादु भवतीति न वदेत्। तादृशवस्त्वन्तरासम्भवादित्यर्थः। नानाविधोपमानाऽतिशायि दशनच्छदमिति वक्तव्ये, रसवदऽमृतमित्यादिभङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादनादत्र माधुर्यम्। अस्य गुणस्य विपर्ययो—ह्येकस्यैवार्थस्य पुनः पुनः कथनमित्येकार्थत्वम्। प्राय एकार्थश्रुतेर्वैरस्यात् कष्टत्वं वा ॥ ११ ॥

सौकुमार्यं समाख्यातुमाह ।

अपारुष्यं सौकुमार्यम् ॥ १२॥

परुषेऽर्थे अपारुष्यं सौकुमार्यमिति । यथा "मृतं, यशःशेषमित्याहुः। एकाकिनं देवताद्वितीयमिति । गच्छेति साधयेति च॥१२॥

अपारुष्यमिति ॥ परुषे अमङ्गलातङ्कदायिन्यर्थे वर्णनीये यदपारुष्यं तत् सौकुमार्यमिति लक्षणार्थः । उदाहरणानि स्पष्टानि । अस्य गुणस्य विपर्ययोऽश्लीलत्वम् ॥ १२ ॥

उदारतामुदीरयितुमाह ।

अग्राम्यत्वमुदारता ॥ १३ ॥

ग्राम्यत्वप्रसङ्गे अग्राम्यत्वमुदारता । यथा—

त्वमेवं सौन्दर्या स च रुचिरतायां परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।
अयि द्वंद्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदति वा-
मतः शेषं चेत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥

विपर्ययस्तु—

स्वपिति यावदयं निकटे जनः
स्वपिमि तावदहं किमपैति ते ।
इति निगद्य शनैरनुमेखलं
मम करं स्वकरेण रुरोध सा ॥ ॥ १३ ॥

अग्राम्यत्वमिति ॥ अत्र कन्ये ! कामयमानं कान्तं कामयस्वेति वक्तव्ये ग्राम्यार्थे यदौचित्येन प्रतिपादनं सोदारता ॥ त्वमेवमिति ॥ एवं वर्णनापथोत्तीर्णतयाऽनुभूयमानं सौन्दर्यं यस्याः सा तथोक्ता । स च माधवो रुचिरतायां सौन्दर्यविषये परिचितः संस्तुतः, प्रसिद्ध इति यावत् । युवां, स च त्वं च । युवामेव परमिह लोके

कलानां सीमानं भजथः । अयि हे मालति । वां युवयोः द्वंद्वं मिथुनं दिष्ट्या भाग्येन संवदति सदृशं भवतीत्यर्थः । अतः शेषं पाणिग्रहरूपं मङ्गलं कर्म स्याच्चेत् तदानीं गुणितया गुणवत्त्वेन जितम् । युवयोर्गुणसम्पत्तिर्विश्वातिशायिनी भवेदित्यर्थः । अत्र प्रथमं त्वं स चेति पृथक्तयोक्तेः, ततो युवामिति मिश्रीकरणेन, तदनन्तरं द्वन्द्वमिति, ततः शेषमिति च विवक्षितार्थव्यञ्जनमुखेन फलपर्यवसायित्वमित्यौचित्यशालिना क्रमेण कामन्दक्या मालतीमुद्दिश्योक्तमिति स्पष्टमुदाहरणत्वम् । प्रत्युदाहरणं प्रत्याययितुमाह॥विपर्ययस्त्विति॥ स्वपितीति ॥ अत्र कश्चित् कामी वयस्याय रहस्यं कथयति । अयं निकटे जनः परिसरसञ्चारी जनो यावत् स्वपिति, यावता कालेन नियतं कर्म निर्वृत्य निद्राति । तावत्, तावन्तं कालं, स्वपिमि । ते किमपैति तावता कालविलम्बेन तव का हानिर्भवति । इत्युक्तप्रकारेण शनैरुपांशु निगद्य कथयित्वा, अनुमेखलं मेखलासमीपे प्रसारितं मम मे करं स्वकरेण रुरोध निरुद्धवती । स्पष्टं ग्राम्यत्वम् ॥ १३ ॥

अर्थव्यक्तिं समर्थयितुमाह ।

वस्तुस्वभावस्फुटत्वमर्थव्यक्तिः ॥ १४ ॥

वस्तूनां भावानां स्वभावस्य स्फुटत्वं यदसावर्थव्यक्तिः । यथा—

पृष्ठेषु शंखशकलच्छविषु च्छदानां
राजीभिरङ्कितमलक्तकलोहिनीभिः ।
गोरोचनाहरितबभ्रुबहिःपलाश-
मामोदते कुमुदमम्भसि पल्वलस्य ॥

यथा वा—

प्रथममलसैः पर्यस्ताग्रं स्थितं पृथुकेसरै-
र्विरलविरलैरन्तःपत्रैर्मनाङ्मिलितं ततः ।
तदनु वलनामात्रं किञ्चिद् व्यधायि बहिर्दलै-
र्मुकुलनविधौ वृद्धाऽब्जानां बभूव कदर्थना ॥ ॥ १४ ॥

वस्त्विति ॥ व्याचष्टे ॥ वस्तूनामिति ॥ अशेषविशेषैर्वर्णने पुरः इव प्रतिभासमानत्वमर्थस्य स्फुटत्वम् । उदाहरति ॥ पृष्ठेष्विति ॥ शङ्खशकलच्छविषु पृष्ठेषु चरमभागेषु, अलक्तकलोहिनीभी रेखाभिरङ्कितं, गोरोचनावच्छुरितानि बभ्रूणि कपिशानि बहिःपलाशानि यस्य तत् कुमुदं, पल्वलस्य वेशन्तस्याऽम्भसि, आमोदते, आमोदमुद्गिरतीति योजना । उदाहरणान्तरमाह ॥ प्रथममिति ॥ प्रथममलसैः पृथुकेसरैः पर्यस्ताग्रं शैथिल्यशालिशिखरं स्थितम् । ततः परं विरलविरलैरत्यन्तशिथिलैरन्तःपत्रैर्मनागीषन्मिलितम् । तदनु बहिर्दलैर्वलनामात्रं सङ्कोचक्रियारम्भमात्रं किञ्चिद् व्यधायि । इत्थं वृद्धाऽब्जानां कदर्थना क्लेशदशा बभूवेति योजना । अस्य विपर्ययः— सन्दिग्धत्वं, क्लिष्टत्वं च ॥ १४ ॥

कान्तिं कथयितुमाह ।

दीप्तरसत्वं कान्तिः ॥ १५ ॥

दीप्ता रसाः शृङ्गारादयो यस्य स दीप्तरसः । तस्य भावो दीप्तरसत्वं कान्तिः । यथा—

प्रेयान् सायमपाकृतः संशपथं पादानतः कान्तया
द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद् यावन्न यात्युन्मनाः ।
तावत् प्रत्युत पाणिसम्पुटलसन्नीवीनितम्बं धृतो
धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥

एवं रसान्तरेष्वप्युदाहार्यम् । अत्र श्लोकाः—

गुणस्फुटत्वसाकल्यं काव्यपाकं प्रचक्षते ।
चूतस्य परिणामेन स चाऽयमुपमीयते ॥
सुप्तिङ्संस्कारसारं यत् क्लिष्टवस्तुगुणं भवेत् ।
काव्यं वृन्ताकपाकं स्याज्जुगुप्सन्ते जनास्ततः ॥
गुणानां दशतामुक्तो यस्यार्थस्तदपार्थकम् ।
दाडिमानि दशेत्यादि न विचारक्षमं वचः ॥ ॥ १५ ॥ इति

श्रीपण्डितवरवामनविरचितकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ अर्थगुणविवेचनम् ॥ ३ ॥ २ ॥

॥ समाप्तं चेदं गुणविवेचनं तृतीयमधिकरणम् ॥

दीप्तरसत्वमिति ॥ व्याचष्टे ॥ दीप्ता इति ॥ दीप्ता विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्ताः ॥ प्रेयानिति ॥ अत्र विप्रलम्भपूर्वकसम्भोगश्रृङ्गारः ॥ एवं रसान्तरेष्विति ॥ श्रृङ्गारो द्विविधः—सम्भोगो विप्रलम्भश्च । तत्राद्यः परस्परावलोकनपरिचुम्बनाद्यनन्तभेदादपरिच्छेद्यः । तत्रैको भेद उदाहृतः । विप्रलम्भस्तु परस्पराभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक इति पञ्चविधः । तत्राद्यो यथा—

प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥

एवमन्येऽपि विप्रलम्भभेदा ज्ञातव्याः ।

वीरो यथा—

क्षुद्राः सन्त्रासमेते विजहतु हरयो भिन्नशक्रेभकुम्भा
युष्मद्गात्रेषु लज्जां दधति परममी सायकाः सम्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषो नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद् भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥

करुणो यथा—

हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिदं हा देवताः क्वाऽऽशिषो
धिक् प्राणान् पतितोऽशनिर्हुतवहो गात्रेषु दग्धे दृशौ ।
इत्थं गद्गदकण्ठरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिर-
श्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ॥

अद्भुतो यथा—

चित्रं महानेष बतावतारः क्व कान्तिरेषाऽभिनवैव भङ्गी ।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥

हास्यो यथा—

आकुञ्च्य पाणिमशुचिर्मम मूर्ध्नि वेश्या
मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे ।

ता[illegible]स्वनं प्रहित[illegible]कमदात् प्रहारं
हा हा हतोऽहमिति रोदिति [illegible] ॥
भयानको यथा—
ग्रीवाभङ्गाऽभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभिया भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥
रौद्रो यथा—
पतत्करालकरवालनिकृत्तकण्ठ-
नालोच्चलद्बहुलबुद्बुदफेनिलौघैः ।
सार्धं डमड्डमरुडात्कृतिहूतभूत-
वर्गेण भर्गगृहिणीं रुधिरैर्धिनोमि ॥
बीभत्सो यथा—
उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपीठाद्यवयवजटिलान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आर्तस्नायवान्त्रनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसन्धिस्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥
शान्तो यथा—
अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥

एवं भावा अप्युदाहार्याः । इत्थमर्थगुणान् समर्थ्य काव्यस्य गुणस्फुटत्वसाकल्याभ्यां तदभावेन चोपादेयत्वानुपादेयत्वे सदृष्टान्तमाचष्टे ॥ गुणस्फुटत्वेति ॥ गुणानां स्फुटत्वं साकल्यं च, स चायं काव्यपाकः । सुप्तिङां संस्कारो यथाशास्त्रं प्रकृतिषु प्रत्यययोजनमेव सारः स्थिरांशो यस्य । क्लिष्टा अस्फुटा वस्तुनोऽर्थस्य गुणा यस्य । अनेन स्फुटगुणव्यावृत्तिः सूचिता । वृन्ताकस्य पाक इव पाको यस्य । तत् काव्यम् । ततो जना जुगुप्सन्ते । किमुत कवय इति भावः ॥ गुणानामिति ॥ दशता दशसंख्यापरिमितेन वर्गेणेत्यर्थः । "पञ्चदशतौ वर्गे वा" इति निपातितो दशच्छब्दः । अपार्थं वाक्यमुदाहरति ॥

दाडिमानीति ॥ दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्ड इति वाक्यं विचारयोग्यं न भवति । अतोऽलङ्कारशास्त्राद् दोषगुणस्वरूपं विज्ञाय कविर्दोषाञ्जह्याद् गुणानाददीतेत्युपदेशः ॥ १५ ॥

इति कृतरचनायामिन्दुवंशाङ्कहेन
त्रिपुरहरधरित्रीमण्डलाखण्डलेन ॥
ललितवचसि काव्यालंक्रियाकामधेना-
वधिकरणमयासीत् पूर्तिमेतत् तृतीयम् ॥ १ ॥

इति श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालविरचितायां वामनालङ्कारसूत्रवृत्तिव्याख्यायां काव्यालङ्कारकामधेनौ गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ ३ ॥ २ ॥ (७) ॥

अथ चतुर्थमधिकरणम् ।

निजसौन्दर्यनिर्धौतस्फुरन्मौक्तिकभूषणा ॥
प्रसादविशदालोका शारदा वरदाऽस्तु मे ॥ १ ॥

आलङ्कारिकं चतुर्थमधिकरणमारभ्यते । अधिकरणद्वयसंघटनामुद्घाटयति ।

गुणनिर्वर्त्या काव्यशोभा । तस्याश्चातिशयहेतवोऽलङ्काराः । तन्निरूपणार्थमालङ्कारिकमधिकरणमारभ्यते । तत्र शब्दालङ्कारौ द्वौ यमकानुप्रासौ क्रमेण दर्शयितुमाह ।

पदमनेकार्थमक्षरं वा वृत्तं स्थाननियमे
यमकम् ॥ १ ॥

पदमनेकार्थं भिन्नार्थमेकमनेकं वा तद्वदक्षरमावृत्तं स्थाननियमे सति यमकम् । स्ववृत्त्या सजातीयेन वा कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यामनेकपादव्याप्तिः स्थाननियम इति । यानि त्वेकपादभागवृत्तीनि यमकानि दृश्यन्ते तेषु श्लोकान्तरस्थसंस्थानयमकापेक्षयैव स्थाननियम इति ॥ १ ॥

गुणनिर्वर्त्येति ॥ गुणैर्निर्वर्त्या निष्पाद्या । अलङ्कारः प्रयोजनमस्येति आलङ्कारिकम् । प्रयोजनमिति ठक् । अलङ्कारा द्विविधाः—शाब्दाः, अर्थाश्च । तत्र शब्दप्रतिपत्तिपूर्विकार्थप्रतिपत्तिरिति प्रथमं प्रतिपिपादयिषुस्तद्विभागं दर्शयति ॥ तत्रेति ॥ यमकं विवरीतुं यतते ॥ क्रमेणेति ॥ पदमनेकार्थमिति ॥ अनेकार्थमिति पदविशेषणं, न त्वक्षरविशेषणम् । गवादिश्लिष्टपदवन्नानार्थमात्रं न भवति । किन्तु स्वरमपि भिन्नार्थं पदं हि विवक्षितमित्याह ॥ भिन्नार्थमिति ॥ अनेकमिति जातावेकवचनम् । "तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् । वर्णानां यः पुनर्वादो यमकं तन्निगद्यते" इति भामहेनोक्तं

प्रत्याख्यातुमाह ॥ स्थाननियमे सतीति ॥ यमनमत्र गुणनमावृत्तिरिति यावत्। यम्यते गुण्यते, आवर्त्यते पदमक्षरं वेति यमः। बहुलग्रहणात् कर्मणि घप्रत्ययः। यम एव यमकम्। अयमत्र वाक्यार्थः। भिन्नार्थमेकमनेकं वा पदं तद्वदेकमनेकं वाक्षरं च स्थाननियमे सत्यावृत्तं यमकं भवतीति। तथाच पदयमकमक्षरयमकमिति च द्वैविध्यं दर्शितं भवति। कीदृगत्र स्थाननियम इति तत्राह ॥ स्ववृत्त्येति ॥ यदेव पदमक्षरं वा यमकनिबन्धनं तदेव यदि पादान्तरे वर्तते, यथा "भ्रमर द्रुमपुष्पाणि" इत्यादौ, तत्र स्ववृत्त्यावृत्तिः। सजातीयनैरन्तर्ये चास्य प्रकर्ष इतीहैव वक्ष्यमाणयुक्त्या सजातीयं यत्र पदान्तरे वर्तते यथा "हन्त हन्तः" इत्यादौ, तत्र सजातीयस्यावृत्तिः। नियतस्थानाऽऽवृत्तसमानसंख्याक्षरसंनिवेशोऽत्र साजात्यम्। कार्त्स्न्येन समस्तपादगतत्वेन। एकदेशेन पादस्यादिमध्यान्तभागगतत्वेनेत्यर्थः। ननु "अथ समाववृते कुसुमैर्नवैस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम्। यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं मधुरञ्चितविक्रमम्" इत्यादौ पादान्तरव्याप्तिलक्षणस्थाननियमासम्भवेन यमकता न स्यात्। अतो लक्षणस्याव्याप्तिरिति। तत्राह ॥ यानि त्विति ॥ एकस्यैव पादस्य भागेषु वृत्तिर्येषां तानि, एकपादभागवृत्तीनि, तेषु "द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम्" इत्यादिश्लोकान्तरस्थं संस्थानं यस्य तत्तथाभूतं यमकम्। तदपेक्षया सजातीयेनानेकपादव्याप्तिर्भवतीति भवत्येव स्थाननियमः ॥ १ ॥

यमकस्थानानि दर्शयितुं सूत्रमवतारयति।

स्थानकथनार्थमाह।

पादः पादस्यैकस्यानेकस्य चादिमध्यान्तभागाः स्थानानि ॥ २ ॥

पादः, एकस्य च पादस्यादिमध्यान्तभागाः, अनेकस्य च पादस्य त एव स्थानानि। पादयमकं यथा—

असज्जनवचो यस्य कलिकामधुगर्हितम्।
तस्य न स्याद्विषतरोः कलिकामधु गर्हितम् ॥

एकपादस्यादिमध्यान्तयमकानि यथा—

हन्त हन्तररातीनां धीर धीरर्चिता तव ।
कामं कामन्दकीनीतिरस्या रस्या दिवानिशम् ॥

वसुपरासु परासुमिवोज्झती-
त्यविकलं विकलङ्कशशिप्रभम् ।
प्रियतमं यतमन्तुमनीश्वरं
रसिकता सिकतास्विव तासु का ॥

सुदृशो रसरेचकितं चकितं
भवतीक्षितमस्ति मितं स्तिमितम् ।
अपि हासलवस्तबकस्तव क-
स्तुलयेन्ननु कामधुरां मधुराम् ॥

पादयोरादिमध्यान्तयमकानि यथा—

भ्रमर द्रुमपुष्पाणि भ्रम रसै पिबन् मधु ।
का कुन्दकुसुमे प्रीतिः काकुन्दत्वा विरौषि यत् ॥

अप्यशक्यं तया दत्तं दुःखं शक्यन्तरात्मनि ।
बाष्पो बाह्लीकनारीणां वेगवाही कपोलयोः ॥

सपदि कृतपदस्त्वदीक्षितेन
स्मितशुचिना स्मरतत्त्ववदीक्षितेन ।
भवति बत जनः सचित्तदाहो न
खलु मृषा कुत एव चित्तदाहो ॥

एकान्तरपादान्तयमकं यथा—

उद्वेजयति भूतानि यस्य राज्ञः कुशासनम् ।
सिंहासनवियुक्तस्य तस्य क्षिप्रं कुशासनम् ॥

एवमेकान्तरपादादिमध्ययमकान्यूह्यानि ।

समस्तपादान्तयमकं यथा—

नतोन्नतभ्रूगतिबद्धलास्यां
विलोक्य तन्वीं शशिपेशलास्याम् ।
मनः किमुत्ताम्यसि चञ्चलास्यां
कृती स्मराज्ञा यदि पुष्कलास्याम् ॥

एवं समस्तपादादिमध्ययमकानि व्याख्यातव्यानि । अन्ये च सङ्करजातिभेदाः सुधियोत्प्रेक्ष्याः । अक्षरयमकं त्वेकाक्षरमनेकाक्षरं च । एकाक्षरं यथा—

नानाकारेण कान्ताभ्रूराराधितमनोभुवा ।
विविक्तेन विलासेन ततक्ष हृदयं नृणाम् ॥

एवं स्थानान्तरयोगेऽपि द्रष्टव्यः । सजातीयनैरन्तर्यादस्य प्रकर्षो भवति । स चाऽयं हरिप्रबोधे दृश्यते । यथा—

विविधधववना नागगर्द्धर्द्धनाना
विविततगगनानाममज्जज्जनाना ।
रुरुशशललनां नावबन्धुन्धुनाना
मम हि हिततनानाननस्वस्वनाना ॥

अनया च वर्णयमकमालया पदयमकमाला व्याख्याता ॥२॥

स्थानकथनार्थमिति ॥ व्याचष्टे ॥ पाद इति ॥ अत्रायं विभागः । प्रथमपादो द्वितीये तृतीये चतुर्थे क्रमेण यम्यते । एवं द्वितीयस्तृतीये चतुर्थे च । तृतीयश्चतुर्थे । तथा प्रथमो द्वितीयादिषु त्रिषु युगपद् यम्यत इति सप्तधा भवति। प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे, प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीये इति द्वौ भेदाविति पादयमकं नवधा । पादस्य त्रेधा विभागपक्षे प्रथमादिपादादिभागो द्वितीयादिपादादिभागेषु पूर्ववत् । प्रथमादिपादमध्यभागो द्वितीयादिपादमध्यभागेषु । प्रथमादिपादान्तभागो द्वितीयादिपादान्तभागेषु यम्यत इति सप्तविंशतिधा, खण्डभेदकल्पनया परिगणनायां भूयसी भेदसंख्येत्युपरम्यते । तत्र दिङ्मात्रं दर्शयितुं पादयमकं तावदुदाहरति ॥ पादयमकमिति ॥ कलेः कामं दोग्धीति कलिकामधुक् । तथाविधमसज्जनस्य खलस्य

वचो यस्याहितं पूजितं भवति । तस्य पुंसः, विषतरोः कलिकामधु कोरकमकरन्दः गर्हितं न स्यात् । तदप्युपादेयं स्यादित्यर्थः । अथैकस्य पादस्यादिमध्यान्तेषु यमकं क्रमेणोदाहरति ॥ एकपादस्येति ॥ हन्तेति ॥ अरातीनां हन्तः, धीर प्राज्ञ । "धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः" इत्यमरः । तव धीरर्चिता । हन्तेति हर्षे । अतः कामन्दकसम्बन्धिनी नीतिः कामन्दकप्रणीता दण्डनीतिरित्यर्थः । अस्यास्तव धियः काममत्यर्थं रस्याऽऽस्वादनीया । नन्वत्र पदयमके द्वयोरपि पदत्वाभाव कथं पदयमकमिति न चोदनीयम् । यमकनिबन्धनयोर्द्वयोरेकस्य पदत्वे सति तदन्यस्य संहिताकाले तदाकारानुकारितया पदावभासजनकत्वाद् भवत्येव पदयमकमिति ॥ वसुपरास्विति ॥ अविकलं संपूर्णमित्यर्थः । विकलङ्कशशिप्रभं, यत उपरतो मन्तुरपराधो यस्य तथाविधं निरागसमित्यर्थः । "आगोऽपराधो मन्तुश्च" इत्यमरः । अनीश्वरमैश्वर्यरहितं प्रियतमं परासुं मृतमिवोज्झितासु त्यक्तवतीषु वसुपरासु वेश्यासु सिकतास्विव, रसिकता रस आसामस्तीति रसिकाः । "अत इनिठनौ" इति ठन् प्रत्ययः । तासां भावो रसिकता, का, न काचित् तासु रसिकतेत्यर्थः । अत्र प्रियतममित्यक्षरयमकत्वेन पदावृत्त्यसम्भवान्नेदमुदाहरणम् ॥ सुदृशेति ॥ रसेन रागविशेषेण रचकितं भ्रमितं, चकितं भयसम्भ्रान्तम् । "चकितं भयसम्भ्रमः" इत्यमरः । मितं स्तोकं स्तिमितं निभृतं सुदृशा ईक्षणं भवति त्वय्यस्ति । अपि किञ्च, हासस्य लवो लेशः । "लवलेशकणाणवः" इत्यमरः । स्तबक इव हासलवो हासलवस्तबकः । "उपमितं व्याघ्रादिभिः" इति समासः । सोऽपि त्वय्यस्तीत्यनुषज्यते । अतः कः पुमान् तव । वयोरभेदः । मधुरां मनोज्ञां कामस्य धूः कामधुरा ताम् । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इत्यकारः समासान्तः । न तुलयेन्न कोऽपि तुलयेत् । तव कामधुरां परिच्छेत्तुं न शक्नुयादित्यर्थः । अथ पादयोरादिमध्यान्तभागेषु यमकं क्रमेणोदाहरति ॥ पादयोरिति ॥ हे भ्रमर मधु पिबन् रत्यै सुखाय द्रुमपुष्पाण्युद्दिश्य भ्रम सञ्चर । कुन्दकुसुमे का प्रीतिः । काकुं ध्वनिविकारं दत्वा "काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः" इत्यमरः । किं विरौषि । रुशब्द इति धातुः ॥अव्यशक्यमिति॥ अशक्यम् असह्यं दुःखं शाकीनां शाकाख्यजनपदस्त्रीणामन्तरात्मनि तया दत्तम् । तर्यात

कर्तृपदम् । तदर्थस्तु प्रकरणानुसारेण द्रष्टव्यः । अपि किञ्च,वाहीकनारीणां कपोलयोर्वेगवाही वेगेन वहति प्रवहतीति वेगवाही बाष्पो दृश इत्यनुषज्यते ॥ सपदीति ॥ स्मितशुचिना कामतत्त्वदीक्षितेन त्वद्दीक्षितेन सपदि कृतपदो जनस्तदैव सचित्तदाहो भवति । न कुतश्चित्=कुतोऽपि न मृषा खलु अहो । एकान्तरितपादान्तयमकमाह ॥ एकान्तरेति ॥ यस्य राज्ञः कुशासनं कुत्सितं शासनं भूतानि प्राणिन उद्वेजयति । सिंहासनवियुक्तस्य तस्य कुशासनं कुशमयमासनं भवति ॥ एवमिति ॥ एकान्तरितपदादियमकं यथा—

करोऽतिताम्रो रामाणां तन्त्रीताडनविभ्रमम् ।
करोति सेर्ष्यं कान्ते च श्रवणोत्पलताडनम् ॥

एकान्तरितपादमध्ययमकं यथा—

यान्ति यस्यान्तिके सर्वेऽप्यन्तकान्तमुपाधयः ।
तं शान्तचित्तवृत्तान्तं गौरीकान्तमुपास्महे, इति । चतुर्ष्वपि पादेषु यमकमुदाहरति ॥ नतोन्नतेति ॥ हे चञ्चल मनः, नते उन्नते च ये भ्रुवौ तयोर्गतिभिर्वलनभङ्गीभिर्वद्धं लास्यं शृङ्गारनटनं यया ताम् । शशीव पेशलं मनोज्ञमास्यं यस्यास्तां तन्वीं विलोक्य किमुत्सारयसि । अस्यां तन्व्यां स्मराज्ञा यदि पुष्कला भवेत्तर्हि कृती स्यामिति सम्बन्धः ॥ एवमिति ॥ समस्तपदादियमकं यथा—

सारसाऽलंकृताकारा सारसामोदनिर्भरा ।
सारसालवृतप्रान्ता सा रसाढ्या सरोजिनी ॥

समस्तपादमध्ययमकं यथा—

स्थिरायते यतेन्द्रियो न भूयते यतेर्भवान् ।
अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय ते यतेऽक्षयम् ॥

अन्यं चेति—

सनाकवनितं नितम्बरुचिरं
चिरं सुनिनदैर्नदैर्वृतममुम् ।
मता फणवतोऽवतो रसपरा
परास्तवसुधा सुधाऽधिवसति ॥ इत्यादि । अक्षरयमकम् अभ्यस्तयितुं तद्विभागमाह ॥ अक्षरयमकमिति ॥ तत्राद्यमुदाहरति ॥ नानेति ॥ नानाकारेण विचित्रेण शुकेनाराधितमनोभुवा विलासेन कान्ताऽङ्कः, नृणां हृदयं ततक्ष । "अष्टादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन

प्रकल्पितम् । यत्सूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव हि तादृशः" इति वचनाद् त्रिशब्दस्य धात्वंशत्वेनाक्षरावृत्तिरेवेति न पदावृत्तिशङ्कावकाशः ॥ एवमिति ॥ स्थानान्तरयोगे यथा—

सभासु राजन्नसुराहतैर्मुखै-
र्महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः ।
न भासुरा यान्ति सुरान्न ते गुणाः
प्रजासु रागात्मसु राशितां गताः ॥ इति ।

अकलङ्कशशाङ्काङ्कामिन्दुमौलेर्मतिर्मम" इत्यादि । इत्थमक्षरयमकमुदाहृत्य तदेव नैरन्तर्येण वृत्तमुदाहर्तुमुपश्लोकयति ॥ सजातीयेति ॥ विविधेति ॥ अत्र पारावारपरिसरभुवमभिलक्ष्य हलधरं हरिराह । विविधानि बहुविधानि धवानामर्जुनानां वनानि । "धवो वृक्षे नरे पत्यावर्जुने च द्रुमान्तरे" इति वैजयन्ती । यस्यां सा विविधधववना । नागाः कुञ्जराः सर्पा वा तान् गृध्यति अभिलषन्तीति नागगर्धाः । तथाविधा ऋद्धाः समृद्धा ये नानाविधा वयः पक्षिणस्तैर्विततं व्याप्तं गगनं यस्याः सा नागगर्द्धर्द्धनानाविविततगगना । न विद्यते नामो नमनं यस्मिन् कर्मणि तत्तथा मज्जन्तो जना यस्यां सा । अनाममज्जज्जना । अनिति प्राणतीत्यना, स्फुरन्तीति यावत् । अथवा विद्यन्ते नरो यस्यां सा अना । समासान्तविधेरनित्यत्वात् कबभावः । रुरूणां शशानां च ललनं विलसनं यस्यां सा रुरुशशललना । नौ आवयोः, अबन्धुं शत्रुं धुनाना हि यस्मात् कारणात् । मम हितं तनोतीति हिततना । न विद्यते आननं यस्याऽसौ नाननः, स्व आत्मीयः स्वन एवानः प्राणनं यस्याः सा अनाननस्वस्वनाना । एवंविधा समुद्रभूमिरिति वाक्यार्थः ॥ पदयमकमालेति ॥ स्वभुवे स्वभुवे भयोभयोर्भवतां भवतां भसिते भसिते" । इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

अथ यमकगोचरमेव किञ्चिद्वैचित्र्यमासूत्रयितुमाह ।

भङ्गादुत्कर्षः ॥ ३ ॥

उत्कृष्टं खलु यमकं भङ्गाद्भवति ॥ ३ ॥

भङ्गादुत्कर्ष इति ॥ व्याचष्टे ॥ उत्कृष्टमिति ॥ भङ्गो नाम वर्णविच्छेदः ॥ ३ ॥

भङ्गभेदान् भणितुमाभाषते ।

शृङ्खलापरिवर्तकश्चूर्णमिति भङ्गमार्गः ॥ ४ ॥

एते खलु शृङ्खलादयो यमकभङ्गानां प्रकारा भवन्ति ॥ ४ ॥

शृङ्खलेति ॥ वृत्तिः स्पष्टार्था ॥ ४ ॥

शृङ्खलादीन् सङ्कथयितुं सूत्रमवतारयति ।

तान् क्रमेण व्याचष्टे ।

वर्णविच्छेदचलनं शृङ्खला ॥ ५ ॥

वर्णानां विच्छेदो वर्णविच्छेदः । तस्य चलनं यत्र सा शृङ्खला । यथा कलिकामधुशब्दे कामशब्दविच्छेदे मधुशब्दविच्छेदे च तस्य चलनम् । लि–म–वर्णयोर्विच्छेदात् ॥ ५ ॥

तानिति ॥ विग्रहं विवृण्वन् व्याचष्टे ॥ वर्णानामिति ॥ लक्ष्यलक्षणयोरानुकूल्यमुन्मीलयति ॥ यथेति ॥ कलिकेति ॥ अत्र चस्त्वर्थे । पदद्वयात्मके कलिकामधुशब्दे, कामशब्दस्य तु विच्छेदे पृथक्कारे तस्य कलिकामधुशब्दस्य चलनं भवति । कुत इत्यत आह ॥ लि–मवर्णयोरिति ॥ यद्वा–"कलिकामधुशब्दे कामशब्दविच्छेदे मधुशब्दविच्छेदे च तस्य चलनम्" इति पाठान्तरम् । अत्र चः समुच्चये । अत्र कामशब्दस्य विच्छेदे पृथक्कारे कलिकाविच्छेदस्य चलनं भवति । लिवर्णस्य विच्छेदात् । मधुशब्दस्य विच्छेदे पृथक्कारे कामविच्छेदस्य चलनं भवति । मवर्णस्य विच्छेदादित्यर्थः । एवं शृङ्खलारूपवर्णविच्छेदप्रतीतेरयं भङ्गमार्गः शृङ्खलेति व्यपदिश्यते ॥ ५ ॥

परिवर्तकं कीर्तयितुमाह ।

सङ्गविनिवृत्तौ स्वरूपापत्तिः परिवर्तकः ॥ ६ ॥

अन्यवर्णसंसर्गः सङ्गः । तद्विनिवृत्तौ स्वरूपस्यान्यवर्णतिरस्कृतस्यापत्तिः प्राप्तिः परिवर्तकः । यथा, कलिकामधुगार्हितम्

इत्यत्राऽर्हितमिति पदं गकारस्य व्यञ्जनस्य सङ्गाद् गर्हितमित्यन्यस्य रूपमापन्नम् । तत्र व्यञ्जनसङ्गे विनिवृत्ते स्वरूपमाद्यते— अर्हितमिति । अन्यवर्णसंक्रमेण भिन्नरूपस्य पदस्य ताद्रूप्याविधिरयमिति तात्पर्यार्थः । एतेनेतरावपि व्याख्यातौ ॥ ६ ॥

सङ्गेति ॥ तद्विनिवृत्तौ = अन्यवर्णसङ्गस्य विनिवृत्तौ । अन्यवर्णो व्यञ्जनं, तेन तिरस्कृतस्य तिरोहितस्य स्वरूपस्यापत्तिः । अर्थान्तरभ्रमं निवारयति ॥ प्राप्तिरिति ॥ लक्ष्ये लक्षणं योजयति ॥ यथेति ॥ स्पष्टमन्यत् । नन्वन्यवर्णसंयोगे हि यमकत्वं सङ्गच्छते, कथं तन्निवृत्तिरुपयुज्यत इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाविष्करोति ॥ अन्यवर्णसंक्रमेणेति ॥ एतेनेति ॥ नानाविच्छेदशालिपदमेलने स्वरूपलाभः भिन्नयोर्हलोः पिण्डीकरणे च स्वरूपलाभ इति द्वौ भेदौ द्रष्टव्यौ ॥ ६ ॥

चूर्णकं वर्णयितुमाह ।

पिण्डाक्षरभेदे स्वरूपलोपश्चूर्णम् ॥ ७ ॥

पिण्डाक्षरस्य भेदे सति पदस्य स्वरूपलोपश्चूर्णम् । यथा—

योऽचलकुलमवति चलं
दूरसमुन्मुक्तशुक्तिमीनां कान्तः ।
साग्नि बिभर्ति च सलिलं
दूरसमुन्मुक्तशुक्तिमीनाक्रान्तः ॥

अत्र शुक्तिपदे, क्तीति पिण्डाक्षरं, तस्य भेदे शुक्तिपदं लुप्यते ॥ ककारतिकारयोरन्यत्र संक्रमात् । दूरसमुन्मुक्तशुक, अचलकुलं, तिमीनां कान्तः समुद्रः । अत्र श्लोकाः—

अखण्डवर्णविन्यासचलनं शृङ्खलाऽमला ।
अनेन खलु भङ्गेन यमकानां विचित्रता ॥
यदन्यसङ्गमुत्सृज्य नेपथ्यमिव नर्तकः ।
शब्दस्वरूपमारोहेत स ज्ञेयः परिवर्तकः ॥

पिण्डाक्षरस्य भेदेन पूर्वापरपदाश्रयात् ।
वर्णयोः पदलोपो यः स भङ्गश्चूर्णसंज्ञकः ॥
अप्राप्तचूर्णभङ्गानि यथास्थानस्थितान्यपि ।
अलकानीव नात्यर्थं यमकानि चकासति ॥
विभक्तिपरिणामेन यत्र भङ्गः क्वचिद्भवेत् ।
न तदिच्छन्ति यमकं यमकोत्कर्षकोविदाः ॥
आरूढं भूयसा यत्तु पदं यमकभूमिकाम् ।
दुष्येच्चेन्न पुनस्तस्य युक्तानुप्रासकल्पना ॥
विभक्तीनां विभक्तत्वं संख्यायाः कारकस्य च ।
आवृत्तिः सुप्तिङन्तानां मिथश्च यमकाद्भुतम् ॥ ॥ ७ ॥

पिण्डाक्षरस्येति ॥ पिण्डाक्षरस्य संयुक्ताक्षरस्य । उदाहरति ॥ योऽचलकुलमिति ॥ दूरे समुन्मुक्ता शुक् शोको येन । तिमीनां मत्स्यानां कान्तः प्रियः । उन्मुक्ता उद्गतमुक्ताः शुक्तय उन्मुक्तशुक्तयो मीनाश्चाङ्का यस्य स तादृगन्तः पर्यन्तो यस्य तादृशो यः समुद्रः।चलं भयचञ्चलं दूरसमुन्मुक्तशुगचलकुलमवति । दूरसं दुष्टरसं. साग्नि सलिलं बिभर्ति च । लक्ष्ये लक्षणानुगममभिलक्षयति ॥ अत्रेति ॥ पिण्डाक्षरं दर्शयति ॥ शुक्तिपदे क्तीति ॥ तस्य पिण्डाक्षरस्य वर्णयोः शुगित्यत्र ककारस्य तिमीत्यत्र तिकारस्य च भेदे शुक्तिपदस्वरूपं लुप्यते । तत्र हेतुमाह ॥ ककारेति ॥ ककारतिकारयोरन्यत्र शुक्तिपदे तिमिपदे च संक्रमादित्यर्थः । संक्रमणमेव दर्शयति ॥ दूरसमुन्मुक्तशुगिति ॥ तिमीनामिति च॥विशेषणद्वयस्य यथासङ्ख्यं विशेष्यद्वयं दर्शयति ॥ अचलकुलमिति ॥ कान्तः समुद्र इति च । प्रतिपादितेऽर्थे परसंवादं प्रकटयति ॥ अत्र श्लोका इति ॥ पद्यत्रयं स्पष्टार्थम् । भङ्गादुत्कर्ष इत्युपक्रम्य भङ्गमार्गेषु प्रकर्षं प्रतिपाद्यान्यत्रापकर्षमवगमयितुमाह ॥ अप्राप्तेति । अप्राप्तचूर्णभङ्गानीति विशेषणमलकेष्वपि योजनीयम्॥विभक्तीति ॥ विभक्तीनां परिणामो विपरिणामोऽन्यथाभाव इति यावत् । उदाहरणं तु "शिवमात्मनि सत्त्वस्थान् पश्यतः पश्यतः शिवौ" इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ आरूढमिति ॥ यत्पदं

भूयसा भूम्ना, यमकभूमिकां यमकवदवभासमानत्वमारूढं तद् दु-ष्येद्, दुष्टं भवेत् । ननु, न चेत् तद् यमकं तर्ह्यनुप्रासोऽस्त्विति शङ्कां शकलीकरोति ॥ न पुनरिति ॥ यथा दण्डिनोक्तम्–"कालकाल-गलकालकालमुखकालकाल कालकालघनकालकालपनकाल काल । कालकालसितकालका ललनिकालकालकालकाऽऽलगतु कालकाल कलिकालकाल" इति ॥ विभक्तीनामिति ॥ प्रथमादीनां विभक्तीनां विभक्तत्वं विविधत्वम् । एकवचनादिलक्षणायाः संख्यायाः कर्तृक-र्मादेः कारकस्य सुबन्तानां तिङन्तानाञ्च पदानामावृत्तिर्यत्र तद्यम-कादद्भुतमतिशयितं यमकमित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि "विश्वप्रमा-त्रा भवता जगन्ति व्याप्तानि मात्राऽपि न मुञ्चति त्वाम् ।" इति । "एताः सप्ताभयो बाला यासां सप्ताभयः प्रियः" इति । "यतस्ततः प्राप्त-गुणा प्रभावे यतस्ततश्चेतसि भासते यम्" । इति । सरति सरति का-न्तस्ते ललामो ललामः" इत्यादीनि । अत्र विभक्तिविपरिणामभावे यमकत्वहानिः । प्रकृत्यर्थस्यापि भेदे यमकादद्भुतमिति विवेकः ॥७॥

इत्थं यमकं लक्षयित्वाऽनुप्रासं लक्षयितुमाह ।

शेषः सरूपोऽनुप्रासः ॥ ८ ॥

पदमेकार्थमनेकार्थं च स्थानानियतं तद्विधमक्षरं च शेषः । सरूपोऽन्येन प्रयुक्तेन तुल्यरूपोऽनुप्रासः । ननु शेषोऽनुप्रास इ-त्येतावदेव सूत्रं कस्मान्न कृतम् । आवृत्तिशेषोऽनुप्रास इत्येव हि व्याख्यास्यते । सत्यम् । सिद्ध्यत्येवावृत्तिशेषे, किन्त्वव्याप्तिप्रसङ्गः। विशेषार्थं च सरूपग्रहणम् । कार्त्स्न्येनैवावृत्तिः । कार्त्स्न्यैकदे-शाभ्यां तु सारूप्यमिति ॥ ८ ॥

शेष इति ॥ शेषशब्दार्थमाह ॥ पदमिति ॥ स्थानानियतं प्रागु-क्तस्थानरहितमित्यर्थः । एकार्थं पदं स्थानानियतमनेकार्थं च, तद्विधं तथाविधमस्थाननियतमक्षरं शेषः । सरूपपदार्थमाह ॥ सरूपेति ॥ प्रयुक्तेन पदान्तरेण तुल्यरूपः शेषोऽनुप्रासो भवति । अत्र सूत्रे सरूपपदवैयर्थ्यमाशङ्कते ॥ नन्विति ॥ शेषोऽनुप्रास इत्येव कृते सूत्रे, आवृत्तपदानुषङ्गादस्थाननियमं पदमक्षरं वा वृत्तमनुप्रासो भ-

षतीति सूत्रार्थे सम्पन्ने सारूप्यमर्थात् सम्पत्स्यते, किं स्वरूपग्रहणेनेति शङ्कार्थः । अर्धाङ्गीकारेण परिहरति ॥ सत्यमिति ॥ अङ्गीकृतमंशमाह ॥ सिद्ध्यत्येवेति ॥ सारूप्यमिति शेषः । तथाप्यावृत्तेरविशेषत्वेन सामान्येन तद्व्याप्तं कार्त्स्न्येनावृत्तत्वं तन्मात्रप्रसङ्गः स्याद्, विशेषस्तु न सिद्ध्येदिति शेषः । तमेव विशेषं दर्शयितुमाह ॥ विशेषार्थं चेति ॥ यद्यपि सामान्येन कार्त्स्न्येनावृत्तिर्भवति तथापि कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यां सारूप्यमत्र वक्तव्यमिति सरूपग्रहणं कृतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अनुल्बणो वर्णाऽनुप्रासः श्रेयान् ॥ ९ ॥

वर्णानामनुप्रासः स खल्वनुल्बणो लीनः श्रेयान् । यथा—

क्वचिन्मसृणमांसलं क्वचिदतीव तारास्पदं
प्रसन्नसुभगं मुहुः स्वरतरङ्गलीलाङ्कितम् ।
इदं हि तव वल्लकीरणितनिर्गमैर्गुम्फितं
मनो मदयतीव मे किमपि साधु सङ्गीतकम् ॥

उल्बणस्तु न श्रेयान्। यथा—"वल्लीबद्धोर्ध्वजूटोद्भटमटति रटत्कोटिकोदण्डदण्डः" इति ॥ ९ ॥

अनुप्रासो द्विविधः—उल्बणोऽनुल्बणश्च । तत्रोल्बणादनुल्बण उत्कृष्ट इत्युपपादयितुमाह ॥ अनुल्बण इति ॥ व्याचष्टे॥ वर्णानामिति॥ अनुल्बणपदव्याख्यानं, लीन इति ॥ मसृण इत्यर्थः । उदाहरणं तु स्पष्टार्थम् । यथा वा—

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला, इति ॥

उल्बणमुदाहरति ॥ यथेति ॥ वल्लीबद्धेति ॥ ९ ॥

पादानुप्रासः पादयमकवत् ॥ १० ॥

ये पादयमकस्य भेदास्ते पादानुप्रासस्येत्यर्थः । तेषामुदाहरणानि यथा—

कविराजमविज्ञाय कुतः काव्यक्रियाऽऽदरः।
कविराजं च विज्ञाय कुतः काव्यक्रियादरः॥
आखण्डयन्ति मुहरामलकीफलानि
बालानि बालकपिलोचनपिङ्गलानि॥
वस्त्रायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शक्रसङ्काशकाशाः
काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनगताः श्रीनदीहंस हंसाः।
हंसाभाऽम्भोदमुक्तः स्फुरदमलरुचिर्मेदिनी चन्द्रचन्द्र-
श्चन्द्राङ्कः शारदस्ते जयकृदुपगतो विद्विषां कालकालः॥
कुवलयदलश्यामा मेघा विहाय दिवं गताः
कुवलयदलश्यामो निद्रां विमुञ्चति केशवः।
कुवलयदलश्यामा श्यामा लताऽद्य विजृम्भते
कुवलयदलश्यामं चन्द्रो नभः प्रतिगाहते॥
एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः॥॥ १० ॥

इति श्रीपण्डितवरवामनविरचितायां काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ता-वालङ्कारिके चतुर्थेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ॥४॥ १ ॥ ॥ शब्दा-ऽलङ्कारविचारः ॥

*

पादानुप्रासः पादयमकवदिति ॥ आतातिदेशप्राप्तमर्थमावेद्-यति ॥ ये पादयमकस्येति ॥ कविराजमिति ॥ एकत्रादरः। अन्यत्र दरः। "दरत्रासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम्"। इत्यमरः। उभयत्र दर इति वा व्याख्येयम्। आखण्डयन्तीति ॥ अत्र "ला–नी" त्यक्षरा-नुप्रासः ॥ वस्त्रायन्त इति ॥ हे शक्रसंकाश, सितकुसुमधराः का-शाः नदीनां वस्त्रायन्ते, दुकूलवदाचरन्तीत्यर्थः। हे श्रीनदीहंस, श्री राज्यलक्ष्मीरेव नदी तत्र हंस, तासां नदीनां नवपुलिनगताः का-शाभा हंसा भान्ति। हे मेदिनीचन्द्र! चन्द्रः, हंसाभैरम्भोदैर्मुक्तः, अत एव स्फुरदमलरुचिर्भवति। हे विद्विषां काल, चन्द्राङ्कः शारदः कालः, ते जयकृदुपगत इति। अत्र समस्तपादान्तपदानुप्रासः। पा-

दान्तपदानामुपरि पादादिषु पुनर्ग्रहणान्मुक्तपदग्रहाख्यमन्यदपि द्रष्टव्यम् ॥ कुवलयदलेति ॥ अत्र सर्वपादादिपदानुप्रासः। एवमन्येऽपीति ॥

सितकरकररुचिरविभा
विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः।
पौरुषकमला कमला
सापि तवैवास्ति नान्यस्य, इत्यादयः प्रत्येतव्याः ॥ ॥ १० ॥

इति श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालविरचितायां काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिव्याख्यायां काव्यालंकारकामधेनावालङ्कारिके
चतुर्थेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः
समाप्तः ॥ ४ ॥ १ ॥ (८) ॥

उत्खण्डिततमस्तोममुपेयमुपरि श्रुतेः ॥
उद्दर्चिरुपमामिन्दोरुक्तिज्योतिरुपास्महे ॥ १ ॥

शब्दालङ्कारेषु, चर्वितेषु, खले-कपोतन्यायादखिलानामर्था-ऽलङ्काराणामशेषेण प्राप्तौ प्रकृतित्वात् तेषां प्रथममुपमां प्रस्तौति ।

सम्प्रत्यर्थालङ्काराणां प्रस्तावः । तन्मूलं चोपमेति सैव वि-चार्यते ।

उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यमुपमा ॥१॥

उपमीयते सादृश्यमानीयते येनोत्कृष्टगुणेनान्यत्तदुपमानम् । यदुपमीयते न्यूनगुणं तदुपमेयम् । उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यं यदसावुपमेति । ननूपमानमित्युपमेयमिति च सम्बन्धिश-ब्दावेतौ, तयोरेकतरोपादानेनैवान्यतरासिद्धिरिति । यथा "उप-मितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इत्यत्रोपमितग्रहणमेव कृतं, नोपमानग्रहणमिति । तद्वदत्रोभयग्रहणं न कर्तव्यम् । सत्यम्। तत् कृतं लोकप्रसिद्धिपरिग्रहार्थम् । यदेवोपमेयमुपमानञ्च लोकप्रसि-द्धं तदेव परिगृह्यते, नेतरत् । न हि यथा "मुखं कमलमिव" इति, तथा "कुमुदमिव" इत्यपि भवति ॥ १ ॥

सम्प्रतीति ॥ व्याख्यातुं सूत्रमुपादत्ते ॥ उपमानेनेति ॥ उप-मानोपमेयपदव्युत्पत्तिं प्रदर्शयति ॥ उपमीयत इति ॥ उत्कृष्टगुणेन येन चन्द्रादिना सादृश्यमानीयतेऽन्यन्मुखादिकं तदुपमानम् । यत्तु न्यूनगुणमुत्कृष्टगुणेनान्येनोपमीयते तदुपमेयम् । उपमानेन सादृश्यं प्रापयितुमर्हमित्यर्थः ॥ गुणलेशत इति ॥ गुणा उपमानोपमेययोरु-त्कृष्टधर्माः । तेषां लेशत एकदेशतः । क्वचिदपि सर्वाकारसादृश्यास-म्भवादिति भावः । ननु सम्बन्धिशब्दयोरेकतरग्रहणेऽन्यतरस्यानु-क्तसिद्धत्वमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अमुमर्थमभियुक्तोक्तिसंवादेन समर्थयते ॥ यथेति ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिरिति पाणिनीयसूत्रे यथो-पमितपदग्रहणेनैव व्याघ्रादीनामुपमानत्वमवगम्यते, तद्वत्राप्युप-

मानग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः । परिहरति ॥ तत्कृतमिति॥तदुभय-ग्रहणं कृतम् । किमर्थम्? लोकप्रसिद्धस्योपमानस्य परिग्रहार्थम् । न ह्यत्र व्युत्पत्तिबलादागतमुपमानं न विवक्षितं, किन्तु लोकप्रसिद्ध-मेवेत्यवगमयितुमुभयग्रहणं कृतमित्यर्थः । तत्प्रसिद्ध्यप्रसिद्धी दर्शय-ति ॥ यथेति ॥ यथा मुखं पद्ममिवेत्यत्र पद्मं मुखोपमानत्वेन प्रसिद्धं, तथा कुमुदमिवेत्यपि ॥ १ ॥

लौकिकी कल्पिता चेत्युपमा द्विविधा । कल्पितां प्रकटयि-तुमाह ।

गुणबाहुल्यतश्च कल्पिता ॥ २ ॥

गुणानां बाहुल्यं गुणबाहुल्यं, तत उपमानोपमेययोः साम्यात् कल्पितोपमा । कविभिः कल्पितत्वात् कल्पिता । पूर्वा तु लौकि-की । ननु कल्पितायां लोकप्रसिद्ध्यभावात् कथमुपमानोपमेयनिय-मः । गुणबाहुल्यस्योत्कर्षापकर्षकल्पनाभ्याम् । तद्यथा—

उद्गर्भहूणतरुणीरमणोपमर्द-
भुग्नोन्नतिस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।
बिम्बं कठोरबिसकाण्डकडारगौरै-
र्विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ॥
सद्यो मुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्द्धि नारङ्गकम् ।
अभिनवकुशसूचिस्पर्धि कर्णे शिरीषम् इति ।
इदानीं प्लक्षाणां जरठदलविश्लेषचतुर-
स्तिमीनामाबद्धस्फुरितशुकचञ्चूपुटनिभम् ॥
ततः स्त्रीणां हंत क्षममधरकान्ति तुलयितुं
समन्तान्निर्याति स्फुटसुभगरागं किसलयम् ॥ ॥ २ ॥

गुणबाहुल्यत इति ॥ उपमायाः कल्पितत्वव्यपदेशे कारणमा-ह ॥ कविभिरिति ॥ या पुनरुपमा गुणलेशतः साम्यलक्षणा सा लौ-किकी प्रागुक्तेत्याह ॥ पूर्वा तु लौकिकीति ॥ प्रसिद्ध्यभावात्

कल्पितायामिदमुपमानमिदमुपमेयमिति व्यवस्था न घटत इति शङ्क्यते॥ नन्विति॥ इह खलूपमानोपमेययोर्मुखचन्द्रयोर्गुणोत्कर्षापकर्षौ व्यवस्थापकौ। तत्तत्कल्पनया कल्पितायामुपमानोपमेयनियमो घटते। अतो न लोकविरोध इति परिहरति॥ गुणबाहुल्यस्येति॥ उदाहरति॥ तद्यथेति॥ उद्गर्भा व्यक्तगर्भा या हूणाख्यजनपदतरुणी तस्या रमणेन भर्त्रा, उपमर्दो गाढालिङ्गनं, तेन भुग्नः। स चासावुन्नतः स्तनश्च भुग्नोन्नतस्तनस्तस्य निवेशः=संनिवेशो मण्डलाकार इति यावत्। तन्निभं हिमांशोर्बिम्बम्। कठोरबिसकाण्डा इव कडारगौराः कपिशावदातास्तैरग्रकरैः, प्रथममग्रे, विष्णोः पदमाकाशं व्यनक्ति। विषयव्याप्त्यर्थमुदाहरणान्तराण्याह॥ सद्य इति॥ मुण्डितेन मत्तस्य हूणजनपदपुरुषस्य चिबुकेन प्रस्पर्द्धितुं शीलमस्यास्तीति तत्सन्निभं भवति नारङ्गकमिति॥ इदानीमिति॥ जरठदलानां जीर्णपर्णानां विश्लेषेण चतुरा मनोज्ञाः स्तिभयोऽङ्कुरा येषाम्। "स्तिभिश्च स्तिभिगः शुङ्गोऽप्यङ्कुरोऽङ्कुर एव च" इति हलायुधः। तेषां प्लक्षाणां किसलयम्। आबद्धो घटितः स्फुरित ईषद्विवृतः शुकस्य चञ्चूपुटस्तत्सन्निभं भवति। ततोऽनन्तरम्। स्फुटसुभगरागं व्यक्तमनोज्ञारुण्यं, स्त्रीणामधरकान्ति तुलयितुं क्षमं योग्यं सन्निधाति॥२॥

उपमाविभागमुदीरयितुमाह।

तद्द्वैविध्यं पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात्॥ ३॥

तस्या उपमाया द्वैविध्यम्। पदवाक्यर्थवृत्तिभेदात्। एका पदार्थवृत्तिः, अन्या वाक्यार्थवृत्तिरिति। पदार्थवृत्तिर्यथा—

हरिततनुषु बभ्रुत्वग्विमुक्तासु यासां
कनककणसधर्मा मान्मथो रोमभेदः।

वाक्यार्थवृत्तिर्यथा—

पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः
क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन।
आभाति बालातपरक्तसानुः
सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः॥॥ ३॥

तद्द्वैविध्यमिति ॥ व्याचष्टे ॥ तस्या इति ॥ पदार्थवृत्तिमुपमां प्रतिपादयति ॥ पदार्थेति ॥ हरिततनुष्विति ॥ कनककणसधर्मेत्यत्र पदार्थवृत्तिरुपमा । वाक्यार्थवृत्तिमुपमामुदाहरति ॥ प्राक्कोऽय-मिति ॥ ३ ॥

सा पूर्णा लुप्ता च ॥ ४ ॥

सा उपमा पूर्णा लुप्ता च भवति ॥ ४ ॥

पुनर्भेदं प्रादुर्भावयितुमाह ॥ सा पूर्णा लुप्ता चेति ॥ ४ ॥
पूर्णां वर्णयितुमाह ।

गुणद्योतकोपमानोपमेयशब्दानां सामग्र्ये पूर्णा ॥ ५ ॥

गुणादिशब्दानां सामग्र्ये साकल्ये पूर्णा । यथा—"कमल-मिव मुखं मनोज्ञमेतत्" इति ॥ ५ ॥

गुणद्योतकेति ॥ व्याचष्टे ॥ गुणादीति ॥ उपमानोपमेयसमान-धर्मसादृश्यप्रतिपादकानामन्यूनत्वेन प्रयोगे पूर्णा ॥ कमलमिवेति ॥ अत्र कमलमुपमानम् । मुखमुपमेयम् । इवशब्दः सादृश्यद्योतकः । मनोज्ञशब्दः समानधर्मवचनः । एतेषामन्यूनतया प्रयोगादियमुपमा पूर्णा ॥ ५ ॥

लुप्तां लक्षयति ।

लोपे लुप्ता ॥ ६ ॥

गुणादिशब्दानां वैकल्ये लोपे लुप्ता । गुणशब्दलोपे यथा "शशीव राजा" इति । द्योतकशब्दलोपे यथा "दूर्वाश्याममेतत्" । उभयलोपे यथा "शशिमुखी"ति । उपमानोपमेयलोपस्तूपमाप्रपञ्चे द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

लोप इति ॥ गुणादिशब्दानामिति ॥ उपमानोपमेयगुणसादृ-श्यप्रतिपादकानां मध्ये, एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता । शशीव

राजेत्यत्र साधारणधर्मस्याप्रयोगादेकस्य लोपः । दूर्वाश्यामेत्यत्रोदाहरणे सादृश्यद्योतकस्याप्रयोगादेकस्य लोपः । श्यामाशब्देनैव धर्मधर्मिणोरुक्तत्वात् ।

दूर्वामरकतश्यामं दुष्टराक्षसहारि यत् ।
अचलं लोचनाग्रान्मे मा चलत्वनिशं महः ॥

इत्युदाहरणान्तरमपि द्रष्टव्यम् । शशिमुखीत्यत्र सादृश्यधर्मवचनयोर्लोपः । उपमानस्योपमेयस्य वा लोपः समासोक्त्यादावुदाहरिष्यत इत्याह ॥ उपमानेति ॥ समासोक्त्यादावुपमेयस्याक्षेपादुपमानस्य लोप इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

उपमामात्रस्य विषयं दर्शयितुमाह ।

स्तुतिनिन्दातत्त्वाख्यानेषु ॥ ७ ॥

स्तुतौ निन्दायां तत्त्वाख्याने चाऽस्याः प्रयोगः । स्तुतिनिन्दयोर्यथा "स्निग्धं भवत्यमृतकल्पमहो कलत्रं, हालाहलं विषमिवापगुणं तदेव" तत्त्वाख्याने यथा—

तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले ।
यस्तन्वितारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः ॥ ७ ॥

स्तुतीति ॥ स्निग्धमित्यादौ स्तुतिः । हालहलमित्यादौ निन्दा ॥ तां रोहिणीमित्यत्र तत्त्वाख्यानम् ॥ ७ ॥

उपमादोषानुद्धाटयितुमाह ।

हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्याऽसम्भवास्तद्दोषाः ॥ ८ ॥

तस्या उपमाया दोषा भवन्ति । हीनत्वमाधिकत्वं लिङ्गभेदो वचनभेदोऽसादृश्यमसम्भव इति ॥ ८ ॥

हीनत्वेति ॥ समासार्थं विविच्य दर्शयति ॥ तस्या इति ॥८॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टं हीनत्वं प्रथयितुमाह ।

तान् क्रमेण व्याख्यातुमाह ।

जातिप्रमाणधर्मन्यूनतोपमानस्य हीनत्वम् ॥ ९ ॥

जात्या प्रमाणेन धर्मेण चोपमानस्य न्यूनता या तद्धीनत्वमिति । जातिन्यूनत्वरूपं हीनत्वं यथा— "चाण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्" । प्रमाणन्यूनत्वरूपं हीनत्वं यथा "वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति" । उपमेयादुपमानस्य धर्मतो न्यूनत्वं यत् तद्धर्मन्यूनत्वम् । तद्रूपं हीनत्वं यथा—

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥ अत्र मौञ्जीप्रतिवस्तु तडिन्नास्त्युपमान इति हीनत्वम् । नच कृष्णाजिनपटमात्रस्योपमेयत्वं युक्तम् । मौञ्ज्या व्यर्थत्वप्रसङ्गात् । ननु नीलजीमूतग्रहणेनैव तडित्प्रतिपाद्यते । तन्न । व्यभिचारात् ॥ ९ ॥

जातीति ॥ व्याचष्टे ॥ जात्येति ॥ जातिर्ब्राह्मणत्वादिः । प्रमाणं परिमाणम् । धर्मः समानगुणः । एतेषामन्यतमेन न्यूनत्वमुपमानस्य हीनत्वम् । तत्राद्यमुदाहरति ॥ जातिन्यूनत्वरूपमिति ॥ चाण्डालैरित्यत्र साहसकारित्वं साधर्म्यम् । जातिन्यूनत्वं स्फुटम् । वह्निस्फुलिङ्ग इत्यत्र परिमाणन्यूनत्वमतिरोहितमेव ॥ स मुनिरिति ॥ नीलजीमूतेन कृष्णमेघेन, भागे एकत्र प्रदेशे, आश्लिष्टः । धर्मतो न्यूनत्वमुपमानस्य दर्शयति ॥ अत्रेति ॥ मौञ्ज्याः समानं वस्तु प्रतिवस्तु तडित् साऽत्र नास्ति । उपमानविशेषणतयाऽनुपादानादित्यर्थः । ननु, उपमाने यावद् दृष्टं तावदेव साधर्म्यमुपमेये विवक्षितम् । मौञ्जीलाञ्छनं तु स्वरूपकथनार्थमिति शङ्कां शकलयति ॥ नचेति ॥ नीलजीमूतस्य तडित्साहचर्य्यात् तद्ग्रहणेनैव तडित्संवित्तिरप्युपलभ्यते । ततो न काचिन्न्यूनतेति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ तडितमन्तरेणापि नीलजीमूतस्य सद्भावान्नैवमिति परिहरति ॥ तन्न, व्यभिचारादिति ॥९॥

व्यभिचाराभावे तु सहचरितधर्मप्रतीतिरस्त्येवेति प्रदर्शयितुमनन्तरसूत्रमवतारयति ।

अव्यभिचारे तु भवन्ती प्रतिपत्तिः केन वार्यते तदाह—

धर्मयोरेकनिर्देशोऽन्यस्य संवित् साहचर्यात् ॥ १० ॥

धर्मयोरेकस्यापि धर्मस्य निर्देशेऽन्यस्य धर्मस्य संवित् प्रतिपत्तिर्भवति । कुतः । साहचर्यात् । सहचरितत्वेन प्रसिद्धयोरवश्यमेकस्य निर्देशेऽन्यस्य प्रतिपत्तिर्भवति । तद्यथा—

निर्वृष्टेऽपि बहिर्घनेन विरमन्त्यन्तर्जरद्वेश्मनो
लूतातन्तुततिच्छिदो मधुपृषत्पिङ्गाः पयोबिन्दवः ।
चूडाबर्बरके निपत्य कणिकाभावेन जाताः शिशो-
रङ्गास्फालनभग्ननिद्रगृहिणीचित्तव्यथादायिनः ॥

अत्र मधुपृषतां वृत्तत्वपिङ्गत्वे सहचरिते । तत्र पिङ्गशब्देन पिङ्गत्वे प्रतिपन्ने वृत्तत्वप्रतीतिर्भवति । एतेन "कनकफलकचतुरस्रं श्रोणिबिम्बम्" इति व्याख्यातम् । कनकफलकस्य गौरत्वचतुरस्रत्वयोः साहचर्याच्चतुरस्रत्वश्रुत्यैव गौरत्वप्रतिपत्तिरिति । ननु च यदि धर्मन्यूनत्वमुपमानस्य दोषः, कथमयं प्रयोगः—

सूर्यांशुसम्मीलितलोचनेषु
दीनेषु पक्षानिलनिर्मदेषु ।
साध्व्यः स्वगेहेष्विव भर्तृहीनाः
केका विनेशुः शिखिनां मुखेषु ॥

अत्र बहुत्वमुपमेयधर्माणामुपमानात् । न विशिष्टानामेव मुखानामुपमेयत्वात् । तादृशेष्वेव केकाविनाशस्य सम्भवात् ॥ १० ॥

अव्यभिचारे त्विति ॥ व्याचष्टे ॥ धर्मयोरिति ॥ कार्यत्वानित्यत्ववदविनाभूतयोर्धर्मयोरेकस्य ग्रहणेन अशाब्दस्याप्यन्यस्य प्रतिपत्तिर्भवति । तयोरव्यभिचारादिति वाक्यार्थः । उदाहरति ॥ तद्यथेति ॥ निर्वृष्ट इति ॥ बहिर्घने निर्वृष्टे । निर्गतं वृष्टं वर्षणं यस्मात् । तादृशि सत्यपि, जरद्वेश्मनः शिथिलगृहस्य, लूतातन्तुजालकाराः

क्रमशः। "लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः" इत्यमरः। तत्तन्तूनां ततीश्छिन्दन्तीति तथोक्ताः। मधुपृषत्पिङ्गा मधुबिन्दुपिङ्गलाः, पयोबिन्दवो न विरमन्ति। विरतेऽपि वर्षे वेश्मावन्दवो न विरमन्तीत्यर्थः॥ अत्रेति॥ मधुपृषतां वृत्तत्वपिङ्गत्वे सहचरिते — अत्रनाभूते। तत्र पिङ्गशब्देनैव पिङ्गत्वप्रतिपत्तौ, अशाब्दत्यपि वृत्तत्वप्रतीतिर्भवति। उदाहरणान्तरमाह॥ कनकफलकेति॥ उक्तं सूत्रार्थमुदाहरणे योजयति॥ अत्रेति॥ कनकफलकस्य चतुरस्रत्वश्रुत्या तत्सहचरितं गौरत्वमपि प्रतीयते। अव्यभिचारादित्यर्थः। धर्मन्यूनत्वस्योपमादोषत्वे प्रयोगविरोधमाशङ्कते॥ ननु चेति॥ प्रयोगविरोधं दर्शयति॥ सूर्येति॥ मुखेष्वित्युपमेयस्य लोचनसंमीलनदैन्यनिर्मदत्वानां धर्माणां बाहुल्यं प्रतीयत इति विरोधः। परिहरति॥ नेति॥ भर्तृहीनजनाश्रयत्वेन गृहेष्वपि दैन्यमवगम्यते। तादृशेषु गृहेषु साध्वीनामिव दैन्यविशिष्टेषु शिखिमुखेषु केकानां विलयो वक्तव्यः। अन्यथा तदसम्भवात्। दैन्यं च नेत्रनिमीलननिर्मदत्वाभ्यां तदनुभावाभ्यामुपपादितमिति नास्ति धर्मन्यूनतेत्याह॥ विशिष्टानामिति॥

घर्मागमे दुर्मदतिग्मरश्मिसन्तापसम्मीलितलोचनेषु।
साध्व्यः स्वगेहेष्विव भर्तृहीनाः केका विलीनाः शिखिनां मुखेषु॥

इति विधाऽन्तरं विधातुं न प्रबन्धकर्ता न प्रगल्भते। किन्तु भर्तृहीनत्वस्य निर्मदत्वादेश्चोपपादकस्य भेदेऽप्युभयत्र दैन्यमेव साधर्म्यमिति विवक्षितमिति न कश्चिद्विरोधः॥ १०॥

अधिकत्वं व्याख्यातुं सूत्रं व्याहरति।

तेनाधिकत्वं व्याख्यातम्॥ ११॥

तेन हीनत्वेनाधिकत्वं व्याख्यातम्। जातिप्रमाणधर्माधिक्यमधिकत्वमिति। जात्याधिक्यरूपमधिकत्वं यथा "विशन्तु विष्टयः शीघ्रं रुद्रा इव महौजसः"। प्रमाणाधिक्यरूपं यथा—

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः॥

धर्माधिक्यरूपं यथा—

सरश्मि चञ्चलं चक्रं दधद्देवो व्यराजत ।

सबाडवाग्निः सावर्तः स्रोतसामिव नायकः॥ सबाडवाग्निरित्यस्योपमेयेऽभावाद् धर्माधिक्यमिति । अनयोर्दोषयोर्विपर्ययाख्यस्य दोषस्यान्तर्भावान्न पृथगुपादानम् । अत एवास्माकं मते षड् दोषा इति ॥ ११ ॥

तेनेति ॥ हीनत्वमिवाधिकत्वमपि जात्यादिभिस्त्रिविधम् । तस्य क्रमेणोदाहरणानि दर्शयति ॥ जात्येति ॥ विष्टयः कारवो भृत्या वा । "विष्टिः कारौ कर्मकरे" इति वैजयन्ती ॥ पातालमित्यादि स्पष्टम् । सबाडवाग्निः सावर्त इत्यत्राधिक्यमप्युपमाने दर्शयति ॥ सबाडवेति ॥ अत्र सरश्मीति चक्रविशेषणवदावर्तविशेषणानुपादानान्न्यूनत्वमपि द्रष्टव्यम् । जातिप्रमाणहीनत्वाधिकत्वे पदार्थोपमायां दोषो, धर्मन्यूनत्वाधिकत्वे तु वाक्यार्थोपमायाः । पदार्थोपमायां न धर्मन्यूनाधिकभावः सम्भवति । समानधर्मस्यैकत्वेन वाक्यार्थोपमायामिवानेकविशेषवैशिष्ट्यासम्भवादिति द्रष्टव्यम्॥विपर्ययाख्यस्येति॥ उपमेयधर्मस्य हीनत्वमधिकत्वं च विपर्ययः । तदात्मकस्य दोषस्य हीनत्वाधिकत्वानतिरेकात् । तत्रैवान्तर्भाव इति तन्निरूपणेनैव निरूपितप्रायत्वान्न पृथगभिधानं कृतमित्यर्थः ॥ अस्माकमिति ॥ ११ ॥

लिङ्गभेदमुल्लिङ्गयितुमाह ।

उपमानोपमेययोर्लिङ्गव्यत्यासो लिङ्गभेदः ॥ १२ ॥

उपमानस्योपमेयस्य च लिङ्गयोर्व्यत्यासो विपर्ययो लिङ्गभेदः । यथा " सैन्यानि नद्य इव जग्मुरनर्गलानि" ॥ १२ ॥

उपमानोपमेययोरिति ॥ सूत्रार्थविवरणोदाहरणे सुगमे एव । "गङ्गाप्रवाह इव तस्य निरर्गला वाक्" इत्यादिषु स्त्रीपुंसयोरपि द्रष्टव्यः ॥ १२ ॥

उक्तयुक्त्या पुन्नपुंसकयोर्दोषत्वप्रसङ्गे लिङ्गभेदस्य क्वचिदपवादं दर्शयितुमाह ॥

इष्टः पुन्नपुंसकयोः प्रायेण ॥ १३ ॥

पुन्नपुंसकयोरुपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदः प्रायेण बाहुल्येनेष्टः । यथा "चन्द्रमिव मुखं पश्यति" इति । "इन्दुरिव मुखं भाति" एवम्प्रायं तु नेच्छान्ति ॥ १३ ॥

इष्ट इति ॥ एवम्प्रायमिति ॥ एवम्प्रायं तु नेच्छन्तीत्यात्मनस्तत्रौदासीन्यमवगमयति। यत्र हि लिङ्गभेदेऽपि विशेषणमुभयान्वयक्षमं तत्र न दोषः । यत्र तु विशेषणमेकत्रान्वितं सदितरत्र नान्वयक्षमं तत्र दोष इति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥

लिङ्गान्तरेऽप्यपवादं दर्शयितुमाह ।

लौकिक्यां समासाभिहितायामुपमाप्रपञ्चे च ॥१४॥

लौकिक्यामुपमायां समासाभिहितायामुपमायामुपमाप्रपञ्चे चेष्टो लिङ्गभेदः प्रायेणेति । लौकिक्यां यथा "छायेव स तस्याः, पुरुष इव स्त्री" इति । समासाभिहितायां यथा "भुजलता नीलोत्पलसदृशी" इति । उपमाप्रपञ्चे यथा—

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।
दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥

एवमन्यदपि प्रयोगजातं द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

लौकिक्यामिति ॥ लोकतः प्रसिद्धोपमा लौकिकी । समासेनाऽभिहिता लुप्ता । उपमाप्रपञ्चः प्रतिवस्तुप्रभृतिः । तत्र लिङ्गभेदः प्रायेणेष्टः । उदाहरणानि दर्शयति ॥ लौकिक्यामिति ॥ उदाहरणानि स्पष्टार्थानि ॥ शुद्धान्तदुर्लभमित्यत्र प्रतिवस्तूपमा ॥ एवमिति ॥ "मेवं नभोमण्डलमम्बुराशिः" इत्याद्यपन्हुत्यादौ द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

वचनभेदं विवेचयितुमाह ।

तेन वचनभेदो व्याख्यातः ॥ १५ ॥

तेन लिङ्गभेदेन वचनभेदो व्याख्यातः । यथा "पास्यामि लोचने तस्याः पुष्पं मधुलिहो यथा" ॥ १५ ॥

तेनेति ॥ पास्यामीति ॥ पास्याम इति वक्तव्ये पास्यामीति प्रयुक्तत्वाद् वचनभेदः ॥ १५ ॥

असादृश्यं प्रकाशयितुमाह ।

अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् ॥ १६ ॥

अप्रतीतरेव गुणैर्यत् सादृश्यं तदप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् । यथा "ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्" । काव्यस्य शशिना सह यत् सादृश्यं तदप्रतीतरेव गुणैरिति। ननु च अर्थानां रश्मितुल्यत्वे सति काव्यस्य शशितुल्यत्वं भविष्यति । नैवम् । काव्यस्य शशितुल्यत्वे सिद्धेऽर्थानां रश्मितुल्यत्वं सिद्ध्यति । न ह्यर्थानां रश्मीनां च कश्चित् सादृश्यहेतुः प्रतीतो गुणोऽस्ति । तदेवमितरेतराश्रयदोषो दुरुत्तर इति ॥ १६ ॥

अप्रतीतैरिति ॥ अप्रतीतैः सहृदयसंवादिप्रतिपत्त्यविषयैरित्यर्थः । ग्रथ्नामीति ॥ काव्यशशिनोः सादृश्यमप्रतीतगुणमित्यसादृश्यम् । नन्वर्थानां रश्मिसादृश्यप्रतीत्या काव्यशशिनोरपि सादृश्यवत्त्वं सम्भवतीति शङ्कते॥ नन्विति ॥ परस्पराश्रयपराहतमिदं चोद्यमिति परिहरति ॥ नैवमिति ॥ अर्थानां रश्मिसादृश्ये सिद्धे शशिसादृश्यं काव्यस्य सिद्ध्यति । सिद्धे च काव्यस्य शशिसादृश्येऽर्थानां रश्मिसादृश्यमिति परस्पराश्रय इत्यर्थः । ननु काव्यसादृश्यनिरपेक्षमेवाऽर्थरश्मिसादृश्यं सम्भवति । कुतः परस्पराश्रयप्रसङ्ग ? इत्यत आह ॥ न ह्यर्थानामिति ॥ दुरुत्तरो दुष्परिहारः ॥ १६ ॥

सादृश्यैकसारायामुपमायां परां काष्ठामातिष्ठमानैः कविभिरसादृश्यमवश्यमपोहनीयमिति शिक्षयितुं सूत्रमुपक्षिपति ।

असादृश्यहता ह्युपमा, तन्निष्ठाश्च कवयः ॥ १७ ॥

असादृश्येन हता असादृश्यहता उपमा । तन्निष्ठा उपमाननिष्ठाश्च कवय इति ॥ १७ ॥

असादृश्येति ॥ उपमानिष्ठा उपमापरायणा इत्यर्थः ॥ १७ ॥

परपक्षं प्रतिक्षेप्तुं पूर्वपक्षसूत्रमुपक्षिपति ।

उपमानाधिक्यात् तदपोह इत्येके ॥ १८ ॥

उपमानाधिक्यात् तस्यासादृश्यस्याऽपोह इत्येके मन्यन्ते । यथा "कर्पूरहारहरहाससितं यशस्ते" । कर्पूरादिभिरुपमानैर्बहुभिः सादृश्यं यशसः सुस्थापितं भवति । तेषां शुक्लगुणातिरेकात् ॥ १८ ॥

उपमानेति ॥ तदपोहः = तस्यासादृश्यस्यापोहः परिहारः । उदाहरति ॥ कर्पूरेति ॥ श्वेतिमातिशयविशिष्टतया वर्णनीये यशसि सितिमगुणाप्रतीतौ वैसादृश्यशङ्कायां सितगुणातिशयविशिष्टैर्बहुभिरुपमानैः सादृश्यदृढीकरणे उपमेये शौक्ल्यगुणातिरेकावगमाद् । वैसादृश्यमपोह्यत इत्यभिसन्धाय व्याचष्टे ॥ अत्रेति ॥ अत्र हेतुमाह ॥ तेषामिति ॥ १८ ॥

बाहुल्येऽप्युपमानानामर्थप्रकर्षाधायकत्वाभावान्नायं पक्षो युज्यत इति दूषयितुं सूत्रमनुभाषते ।

नापुष्टार्थत्वात् ॥ १९ ॥

उपमानाधिक्यात् तदपोह इति यदुक्तं, तन्न । अपुष्टार्थत्वात् । एकस्मिन्नुपमाने प्रयुक्ते उपमानान्तरप्रयोगो न कश्चिदर्थविशेषं पुष्णाति । तेन "बलसिन्धुः सिन्धुरिव क्षुभितः" इति प्रयुक्तम् । ननु सिन्धुशब्दस्य द्विःप्रयोगात्पौनरुक्त्यम् । न । अर्थविशेषात् । बलं सिन्धुरिव वैपुल्याद् बलसिन्धुः सिन्धुरिव क्षुभित इति क्षोभसारूप्यात् । तस्मादर्थभेदान्न पौनरुक्त्यम् । अर्थपुष्टिस्तु नास्ति । सिन्धुरिव क्षुभित इत्यनेनैव वैपुल्यं प्रतिपत्स्यते । उक्तं हि "धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यस्य संवित्साहचर्यात्" ॥ १९ ॥

नापुष्टार्थत्वादिति ॥ परपक्षमनूद्य प्रतिक्षिपति ॥ उपमानेति ॥ अत्र हेतुमुपन्यस्यति ॥ अपुष्टार्थत्वादिति ॥ हेतुं विवृणोति ॥ एकस्मिन्निति ॥ एकेनैवोपमानेन सितिमगुणावगमे सिद्धे पुनः सहस्रमप्युपमानानि यशसि सितिम्नः परप्रकर्षमाधातुं न पारयन्तीत्यर्थः ।

ननु कर्पूरादयः शब्दा यशसि सितिमानं प्रतिपादयन्तः सहृदयचर्वणीयत्वं परिष्कारत्वं व्यापकत्वं च गुणान्तरमवगमयन्ति । अतोऽस्त्येवार्थपरिपोष इतिचेन्नैवम् । कर्पूरादयः शब्दाः सितपदसमभिव्याहारेण सितिमनि शृङ्खलितशक्तयो न किमपि गुणान्तरमुदीरयितुमुत्सहन्ते । यदि कनकफलकचतुरस्रत्वं तद्गौरत्वमिव कर्पूरादिपदैः सितिमगुणोऽवगम्यमानः स्वसहचरितमपि चर्वणीयत्वं परिष्कारत्वं व्यापनशीलत्वं च गुणान्तरमवगमयेत्, तदा भवत्वपुष्टार्थत्वम् उक्तं दूषणमन्यत्राप्यतिदिशति॥ तेनेति॥ नन्वसत्यर्थभेदे सिन्धुशब्दस्य द्विरुक्तौ पौनरुक्त्यमिति वक्तव्यमिति शङ्कामनुभाषते ॥ नन्विति ॥ दूषयति ॥ नेति ॥ हेतुमाह ॥ अर्थेति ॥ अर्थभेदादित्यर्थः । अर्थभेदमेव समर्थयते ॥ बलं सिन्धुरिवेति॥बलसिन्धुरित्यत्र वैपुल्यं प्रतिपाद्यम् । अन्यत्र तु क्षोभसारूप्यमिति भेदः । निगमयति॥तस्मादिति ॥ अपुष्टार्थत्वं स्पष्टयति ॥अर्थपुष्टिस्त्विति ॥ सिन्धुक्षोभोऽत्र गम्यमानः स्वसहचरितं वैपुल्यमप्यवगमयतीति । अत्र सूक्तं संवादयति ॥ उक्तं हीति ॥ "इह राजति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव" इत्यत्र द्वयोरिन्दुशब्दयोः श्रेष्ठचन्द्रवाचकत्वेनैकार्थ्याभावान्नाऽपुष्टार्थत्वमित्यवगन्तव्यम् ॥ १९ ॥

असम्भवं व्याख्यातुमाह ।

अनुपपत्तिरसम्भवः ॥ २० ॥

अनुपपत्तिरनुपपन्नत्वमुपमानस्यासम्भवः । यथा—

चकास्ति वदनस्यान्तः स्मितच्छायाविकासिनः ।
उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्ये मुग्धेव चन्द्रिका ॥

चन्द्रिकायामुन्निद्रत्वमरविन्दस्येत्यनुपपत्तिः।नन्वर्थविरोधोऽयमस्तु । किमुपमादोषकल्पनया । न । उपमायाम् अतिशयस्येष्टत्वात् ॥ २० ॥

अनुपपत्तिरिति ॥ अनुपन्नत्वमिति ॥ उपपत्तिशून्यत्वमनुपपत्तिरित्यर्थः । उदाहरति ॥ चकास्तीति॥विकासिनो वदनस्यान्तर्मध्ये स्मितच्छाया उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्ये मुग्धा मनोज्ञा चन्द्रिकेव चकास्ति । अत्रासम्भवमवगमयति ॥ चन्द्रिकायामिति । असम्भवस्या-

र्थदोषत्वमपाकर्तुमनुभाषते ॥ नन्विति ॥ उन्निद्रारविन्दतन्मध्यवर्तिचन्द्रिकार्थयोर्विरोधित्वादयमसम्भवोऽर्थदोषोऽस्तु, नोपमादोषत्वं कल्पनीयमित्यर्थः । परिहरति ॥ नेति ॥ विकासिनो मुखस्य स्मितविकासे वर्णनीये तदुपमानभूतयोन्निद्रारविन्दसम्बन्धिन्या चन्द्रिकया सादृश्ये सति कस्यचिदतिशयस्याभिमतत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

कथं तर्हि दोष इत्यत आह ।

न विरुद्धोऽतिशयः ॥ २१ ॥

विरुद्धस्यातिशयस्य संग्रहो न कर्तव्य इति अस्य सूत्रस्य तात्पर्यार्थः । तानेतान् षडुपमादोषान् ज्ञात्वा कविः परित्यजेत् ॥ २१ ॥ इति श्रीकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तावालङ्कारिके चतुर्थेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ उपमाविचारः ॥ ४ ॥ २ ॥

कथं तर्हीति ॥ इष्टश्चेदयमतिशयस्तर्हि गुण एवायं, न तु दोष इत्यर्थः । परिहरति ॥ नेति ॥ अतिशयो विरुद्ध इति यतोऽतो दोष एवेत्यर्थः । निर्वृत्तमर्थं सूत्रस्य निगमयति ॥ विरुद्धस्येति ॥ प्रदर्शितानामेषामुपमादोषाणां परित्याग एव फलमित्यत आह ॥ तानेतानिति ॥ २१ ॥

इति श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालविरचितायां काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिव्याख्यायां काव्यालंकारकामधेनावालङ्कारिके
चतुर्थेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः
समाप्तः ॥ ४ ॥ २ ॥ (९) ॥

सुधारसाभे सुषमाप्रवाहे मुक्तायमानैर्मणिभिर्विचित्रैः ॥
ज्योत्स्नेव ताराभिरलंकृता मे सा शारदा चेतसि सन्निधत्ताम् ॥१॥
मूलं वस्तुनिगुम्फनोदितकनद्वाक्यानि शाखाः परं
दीव्यद्वाचकसंहतिर्दलगणा राजद्गुणाः पल्लवाः ॥
अर्थाः पुष्पकदम्बकं सुरुचिरा भूषाः फलं रीतयो.
जीवो यस्य विभाति सोऽयमतुलो वाग्दिव्यशाखी चिरम् ॥२॥

सर्वालङ्कारप्रकृतिभूतामुपमामुपपाद्य तत्प्रपञ्चं प्रपञ्चयितुम् आरभते ।

सम्प्रत्युपमाप्रपञ्चो विचार्यते । कः पुनरसावित्याह ।

प्रतिवस्तुप्रभृतिरुपमाप्रपञ्चः ॥ १ ॥

प्रतिवस्तु प्रभृतिर्यस्य स प्रतिवस्तुप्रभृतिः । उपमायाः प्रपञ्च उपमाप्रपञ्च इति ॥ १ ॥

सम्प्रतीति ॥ अनुयोगपूर्वकमनन्तरसूत्रमवतारयति ॥ कः पुनरिति ॥ व्याचष्टे ॥ प्रतिवस्त्विति ॥ प्रभृतिशब्द आद्यर्थः । प्रतिवस्तुप्रमुखाणाम् अलङ्काराणामुपमागर्भत्वादुपमाप्रपञ्च इति व्यपदेशः कृतः ।

प्रतिवस्तुप्रभृतय उद्दिश्यन्ते यथाक्रमम् ।
प्रतिवस्तु समासोक्तिरथाप्रस्तुतशंसनम् ॥
अपन्हुती रूपकं च श्लेषो वक्रोक्त्यलंकृतिः ।
उत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्च सन्देहः सविरोधकः ॥
विभावनाऽनन्वयः स्यादुपमेयोपमा ततः ।
परिवृत्तिः क्रमः पश्चाद्दीपकं च निदर्शना ॥
अर्थान्तरस्य न्यसनं व्यतिरेकस्ततः परम् ।
विशेषोक्तिरथ व्याजस्तुतिर्व्याजोक्त्यलंकृतिः ॥
स्यात्तुल्ययोगिताक्षेपः सहोक्तिश्च समासतः ।
अथ संसृष्टिभेदौ द्वावुपमा रूपकं तथा ॥
उत्प्रेक्षाऽवयवश्चेति विज्ञेयोऽलंकृतिक्रमः ॥ ॥ १ ॥

ननु प्रतिवस्तुनो वाक्यार्थरूपत्वेन वाक्यार्थोपमानिरूपणेनैव

गतार्थत्वमिति न लक्षणान्तरापेक्षेति शङ्कां शकलयन् लक्षणभेदं दर्शयितुमाह ।

वाक्यार्थोपमायाः प्रतिवस्तुनो भेदं दर्शयितुमाह ।

उपमेयस्योक्तौ समानवस्तुन्यासः प्रतिवस्तु ॥२॥

समानं वस्तु वाक्यार्थः । तस्य न्यासः समानवस्तुन्यासः । उपमेयस्यार्थाद्वाक्यार्थस्योक्तौ सत्यामिति । अत्र द्वौ वाक्यार्थौ । एको वाक्यार्थोपमायामिति भेदः । तद्यथा—

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥ ॥ २ ॥

वाक्यार्थेति ॥ सूत्रार्थं विवृणोति ॥ समानं वस्त्विति ॥ किमिदं समानं वस्तु पदार्थरूपमुत वाक्यार्थरूपमिति विशयो माभूदित्याह ॥ वाक्यार्थ इति ॥ समानवस्तुन उपमानस्य वाक्यार्थत्वाभ्युपगमबलादुपमेयस्याऽपि वाक्यार्थत्वसिद्धिरित्याह ॥ उपमेयस्येति ॥ उपमेयस्य वाक्येन प्रतिपादने उपमानस्यापि वाक्यान्तरेण प्रतिपादनं प्रतिवस्त्विति लक्षणार्थः । अत एव वाक्यार्थोपमायाः प्रतिवस्तुनो भेद इत्याह ॥ अत्रेति ॥ देवीभावमिति ॥ अत्र पूर्वोत्तरवाक्याभ्यां वस्तुप्रतिवस्तुनोः प्रतिपादनात् प्रतिवस्त्वलङ्कारः ॥ २ ॥

समासोक्तिं वक्तुमाह ।

प्रतिवस्तुनः समासोक्तेर्भेदं दर्शयितुमाह ।

अनुक्तौ समासोक्तिः ॥ ३ ॥

उपमेयस्यानुक्तौ समानवस्तुन्यासः समासोक्तिः । सङ्क्षेपवचनात् समासोक्तिरित्याख्या । यथा—

श्लाघ्या ध्वस्ताऽध्वगग्लानेः करीरस्य मरौ स्थितिः ।
धिङ् मेरौ कल्पवृक्षाणाम्व्युत्पन्नार्थिनां श्रियः ॥ ॥ ३ ॥

प्रतिवस्तुन इति ॥ लक्षणवाक्यार्थं विवृणोति ॥ उपमेयस्येति ॥ समानवस्तुन उपमानस्य न्यासः, वाक्येनोपपादनमित्यर्थः । समासो-

किरिति संज्ञाऽन्वर्थेत्याह ॥ संक्षेपेति ॥ उदाहरति ॥ श्लाघ्येति ॥ करीरो वंशो बर्बूरो वा । "करीरोऽस्त्री दन्तिदन्तमूले चक्रकरे घटे । सल्लक्यामपि बर्बूरे काचे वंशे तदङ्कुरे" इत्यमरशेषः ॥ अव्युत्पन्नार्थिनाम् = अर्थिपदार्थव्युत्पत्तिरहितानाम् । अत्र करीरस्य मरुस्थितिश्लाघनेन कल्पवृक्षाणां मेरुस्थितिनिन्दनेन च तदुपमेययोः परोपकारप्रवणतद्विमुखयोः श्लाघानिन्दे समस्योक्ते इति समासोक्तिः ॥ ३ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसां प्रस्तोतुमाह ।

समासोक्तेरप्रस्तुतप्रशंसाया भेदं दर्शयितुमाह ।

किञ्चिदुक्तावप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ४ ॥

उपमेयस्य किञ्चिल्लिङ्गमात्रेणोक्तौ समानवस्तुन्यासे अप्रस्तुतप्रशंसा । यथा—

लावण्यसिन्धुरपरैव हि काचनेयं
यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते ।
उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥

अप्रस्तुतस्यार्थस्य प्रशंसनमप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ४ ॥

किञ्चिदिति ॥ लिङ्गमात्रेणोक्तावेकदेशेनोपादाने ॥ लावण्येति ॥ अत्र लावण्यपदार्थैनैकदेशेनोपमेयानां नयनादीनामुक्तावुत्पलादीनामप्रस्तुतानां प्रशंसनादप्रस्तुतप्रशंसानामालङ्कारः ॥ ४ ॥

अपह्नुतिमवगमयितुमाह ।

अपह्नुतिरपि ततो भिन्नेति दर्शयितुमाह ।

समेन वस्तुनाऽन्यापलापोऽपह्नुतिः ॥ ५ ॥

समेन तुल्येन वस्तुना वाक्यार्थेनाऽन्यस्य वाक्यार्थस्यापलापो निह्नवो यस्तत्त्वाध्यारोपणायासावपह्नुतिः । यथा—

न केतकीनां विलसन्ति सूचयः
प्रवासिनो हंत हसत्ययं विधिः ।

तडिल्लतेयं न चकास्ति चञ्चला
पुरः स्मरज्योतिरिदं विवर्तते ॥

वाक्यर्थयोस्तात्पर्याद् ताद्रूप्यमिति न रूपकम् ॥ ५ ॥

अपह्नुतिरिति ॥ ततः = प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारानन्तरमित्यर्थः ॥ सम्येनेति ॥ वाक्यार्थभूतेनोपमानेनान्यस्य वाक्यार्थभूतस्योपमेयस्यापलापः । अतस्मिंस्तत्त्वाध्यारोपणापह्नुतिरिति लक्षणार्थः ॥ न केतकीनामिति ॥ सूचयः कुड्मलाः । "केतकीमुकुले सूचिः सेविन्यां पिशुने तु ना" इति हलायुधः । केतकीसूचिविलासतडिल्लताविलासयोरुपमेययोरुपमानभूतविविधहासस्मरज्योतिर्विवर्तनाध्यारोपेण तयोरपलापादपह्नुतिः । आरोपरूपत्वाविशेषात् कथमपह्नुते रूपकाद्भेद इत्याशङ्क्य भेदं दर्शयति ॥ वाक्यार्थयोरिति ॥ अपह्नुतौ वाक्यार्थयोरार्थिकं ताद्रूप्यम् । रूपकं तु पदार्थयोः शाब्दं ताद्रूप्यमिति भेदः ॥ ५ ॥

रूपकं रूपयितुमाह ।

रूपकं तु कीदृशमित्याह—

उपमानेनोपमेयस्य गुणसाम्यात् तत्त्वारोपो
रूपकम् ॥ ६ ॥

उपमानेनोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्त्वस्याभेदस्यारोपणमारोपो रूपकम् । उपमानोपमेययोरुभयोरपि ग्रहणं लौकिक्याः कल्पितायाश्चोपमायाः प्रकृतित्वमत्र यथा विज्ञायेतेति । यथा—

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।
अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

मुखचन्द्रादीनां तूपमा । समासाच्च चन्द्रादीनां रूपकत्वं युक्तमिति ॥ ६ ॥

रूपकमिति ॥ व्याचष्टे ॥ उपमानेनेति ॥ लौकिककल्पितोपमाप्रकृतिकत्वं रूपकस्य निरूपयितुमुपमानोपमेययोर्ग्रहणं कृतमित्याह ॥ उपमानेति ॥ उदाहरति ॥ इयं गेहे लक्ष्मीरिति ॥ अत्रेयमिति सर्वनाम्ना सीतां निर्दिश्य तत्र लक्ष्मीत्वममृतवर्तित्वमस्याः स्पर्शे चन्दनरसत्वं, बाहौ मौक्तिकसरत्वं चाध्यारोप्यत इति रूपकम् । इत्थमुपमानोपमेययोर्व्यासेन प्रयोगे रूपकमुदाहृत्य समासेन प्रयोगे तूपमैव न रूपकमित्याह ॥ मुखेति॥मुखचन्द्रादीनां पुरुषव्याघ्रादिसादृश्यादुपमात्वमेव, न रूपकत्वं सम्भवति । तत्त्वाध्यारोपासम्भवादिति । इदमत्रानुसन्धेयम् । येषां व्याघ्रादिषु पाठोऽस्ति तेषामुपमैव । ये त्विन्दुप्रभृतयस्तत्र न पठ्यन्ते ते च व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् तत्र द्रष्टव्याः । तथापि मतान्तरानुरोधेन मुखचन्द्रादिषु कदाचिदुपमा, कदाचिद्रूपकमिति द्वैरूप्यं सम्भवति । तथाच यत्र "ज्योत्स्नेव भाति द्युतिराननेन्दोः" इत्यादावुपमायां साधकं प्रमाणमस्ति, तत्र व्याघ्रादिसमासः । यत्र "मोहमहाचलदलने भक्तिः कुलिशाग्रकोटिरेव नृणाम्" इत्यादौ रूपके साधकं प्रमाणमस्ति, तत्र मयूरव्यंसकादिसमासः । "अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः" इति वचनात् ॥ ६ ॥

श्लेषं लक्षयितुमाह ।

रूपकाच्छ्लेषस्य भेदं दर्शयितुमाह ।

स धर्मेषु तन्त्रप्रयोगे श्लेषः ॥ ७ ॥

उपमानेनोपमेयस्य धर्मेषु गुणक्रियाशब्दरूपेषु स तत्त्वारोपः । तन्त्रप्रयोगे तन्त्रेणोच्चारणे सति श्लेषः । यथा—

आकृष्टाऽमलमण्डलाग्ररुचयः सन्नद्धवक्षःस्थलाः
सोष्माणो व्रणिता विपक्षहृदयप्रोन्माथिनः कर्कशाः ।
उद्वृत्ता गुरवश्च यस्य शमिनः श्यामायमानाननाः
योधा वारवधूस्तनाश्च न ददुः क्षोभं स वोऽव्याज्जिनः ॥ ॥७५॥

स धर्मेष्विति ॥ सूत्रार्थं विवृणोति ॥ उपमानेनेति ॥ गुणानां

धर्मिसापेक्षत्वाद्धर्मिणमनुषज्य दर्शयति ॥ उपमेयस्येति ॥ गुणसाम्यत इति शेषः । धर्मस्वरूपमाह ॥ गुणेति ॥ तच्छब्दपरामर्श्यं दर्शयति ॥ तत्त्वारोप इति ॥ अनेकोपकार—कारिसकृदुच्चारणं तन्त्रम् । उपमानोपमेययोर्गुणसाम्ये तद्धर्मेषु गुणादिषु तन्त्रेण प्रयोगे सति यत्ताद्रूप्यारोपणं स श्लेष इति लक्षणार्थः ॥ आकृष्टेति ॥ आकृष्टे कोशादुद्धृते मण्डलाग्रे खड्गे रुचिः प्रीतिर्येषाम् । आकृष्टा आहृता स्वीकृतेति यावत्, मण्डलस्य बिम्बस्य अग्रे उपरिभागे रुचिः कान्तिर्यैः । सन्नद्धं कवचितं परिणद्धं च वक्षःस्थलं येषाम् । ऊष्मणा दर्पेण उष्णगणेन च सह वर्तन्त इति सोष्माणः । व्रणाः शस्त्रक्षतानि नखक्षतानि च येषां सन्तीति व्रणिनः । विपक्षाणां शत्रूणां सपत्नीनां च हृदयं वक्षश्चेतश्च प्रकर्षेण उन्मथ्नन्तीति तथोक्ताः । कर्कशाः क्रूराः कठिनाश्च । उद्वृत्ता उद्धता उन्नताश्च । गुरवो महान्तः स्थूलाश्च । श्यामायमानानि अङ्कुरितश्मश्रुतया कचासङ्गेन वा, स्वभावेन च श्यामलायमानानि आननानि मुखानि चूचुकानि च येषां ते तथोक्ताः । वशिनो यस्येति सम्बन्धः । अत्र यथासम्भवं गुणक्रिया द्रष्टव्याः । यद्यपि समुच्चयोऽत्र स्फुरति तथाऽपि साधारणविशेषमहिम्नाऽऽरोपः प्रतिपाद्यत इति श्लेषः ॥ ७ ॥

वक्रोक्तिं वक्तुं सङ्गतिमुल्लिङ्गयति ।

यथा च गौणस्याऽर्थस्यालंकारत्वं तथा लाक्षणिकस्यापीति दर्शयितुमाह ।

साद्दश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिः ॥ ८ ॥

बहूनि हि निबन्धनानि लक्षणायाम् । तत्र साद्दश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिरसाविति ॥ यथा "उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवं च न मिमील मुहूर्तात्" । अत्र नेत्रधर्मावुन्मीलननिमीलने साद्दश्याद्विकाससङ्कोचौ लक्षयतः । "इह च निरन्तरनवमुकुलपुलकिता हरति माधवी हृदयम् । मदयति च केसराणां परिणतमधुगन्धिनिःश्वसितम्" । अत्र च निःश्वसितमिति परिमलनिर्गमं लक्षयति । "संस्थानेन स्फुरतु सुभगः स्वार्चिषा चुम्बतु द्याम् ॥ आलस्य-

मालिङ्गति गात्रमस्याः ॥ परिम्लानच्छायामनुवदति दृष्टिः कमलिनीम् ॥ मरुत्सु स्फुटितकमलाऽऽमोदमैत्रीकषायः ॥ ऊरुद्वन्द्वं तरुणकदलीकाण्डसब्रह्मचारी" इत्येवमादिषु लक्षणार्थो निरूप्यत इति लक्षणायां च झटित्यर्थप्रतिपत्तिक्षमत्वं रहस्यमाचक्षत इति ।

असादृश्यनिबन्धना तु लक्षणा न वक्रोक्तिः । यथा "जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः" । अत्र च्छेदः सामीप्याद् द्रव्यं लक्षयति । तस्यैव गौरत्वोपपत्तेः ॥ ८ ॥

यथा चेति ॥ यथा मुखचन्द्रादौ गुणयोगादागतस्य गौणार्थस्य रूपकाद्यलङ्कारता । तथा लक्षणातः प्रतिपन्नस्य लाक्षणिकार्थः स्य वक्रोक्त्यलङ्कारता भवतीति लक्षणार्थः॥ बहूनीति॥ "अभिधेयेन सम्बन्धात् सादृश्यात् समवायतः । वैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता" इति लक्षणाया निमित्तानि द्रष्टव्यानि । द्विरेफशब्दस्याभिधेयो भ्रमरशब्द इति ।तेन स्वाभिधेयसम्बन्धार्थो लक्ष्यते। सिंहो माणवकः, गङ्गायां घोषः, बृहस्पतिरयं मूर्खो, महति समरे शत्रुघ्नस्त्वम् इति यथाक्रममुदाहरणानि द्रष्टव्यानि ॥ उन्मिममीलेति ॥ कमलं विचकास कैरवं सञ्चुकोचेति ऋजुवृत्त्या वक्तव्ये तत्सादृश्यादुन्मिममील निमिमीलेति नेत्रक्रियाध्यवसायवक्रिम्णोक्तिरिति वक्रोक्तिः । लक्ष्यलक्षणयोर्मैत्रीमासूत्रयति ॥ अत्र नेत्रेति ॥ अतस्मिंस्तत्त्वाध्यारोपो रूपकम् । विषयनिगरणेन साध्यवसानलक्षणाया वक्रोक्तिरिति विवेकः । उदाहरणान्तराण्युपदर्शयति ॥ इह चेति ॥ वक्रोक्तिं दर्शयति ॥ अत्र चेति ॥ मुकुलपुलकितेत्यत्र पुलकितत्वं माधव्या मुकुलैरावृतत्वं लक्षयतीति द्रष्टव्यम् ॥ चुम्बतु द्यामिति ॥ चुम्बनं द्युसम्बन्धम् ॥ गात्रमालिङ्गतीति ॥ आलिङ्गनमालस्यवैशिष्ट्यं गात्रस्य ॥ अनुवदतीत्यत्रानुवादः कमलिनीसादृश्यं, मैत्री चामोदसंक्रान्ति, सब्रह्मचारीति कदलीकाण्डसमानतां च लक्षयतीत्येवमादिषु प्रयोगेषु लक्षणार्थो निरूप्यते । यत्र सादृश्यलक्षणा सहृदयहृदयेष्वविलम्बेन लक्ष्यार्थप्रतिपत्तिमुद्भावयितुं प्रगल्भते तत्र वक्रोक्तिरलङ्कार इति रहस्यमिति लक्षणाविद आचक्षत इत्यर्थः । सादृश्यपदव्यावर्त्यं कीर्त-

यति ॥ असादृश्येति ॥ सम्बन्धान्तरनिबन्धना तु लक्षणा वक्रोक्तिर्न भवतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति ॥ यथा जरठेति ॥ सामीप्यमत्र धर्मधर्मिभावसम्बन्धः ॥ ८ ॥

स्वरूपान्यथाभावकल्पनास्वभावत्वाविशेषेण रूपकवक्रोक्तिभ्यामुत्प्रेक्षाया अभेदशङ्कायां लक्षणतो भेदं दर्शयितुमनन्तरसूत्रमवतारयति ।

रूपकवक्रोक्तिभ्यामुत्प्रेक्षाया भेदं दर्शयितुमाह ।

अतद्रूपस्यान्यथाध्यवसानमतिशयार्थमुत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

अतद्रूपस्यातत्स्वभावस्य ॥ अन्यथा अतत्स्वभावतया ॥ अध्यवसानमध्यवसायः । न पुनरध्यारोपो लक्षणा वा ॥ अतिशयार्थमिति भ्रान्तिज्ञाननिवृत्त्यर्थम् । सादृश्यादियमुत्प्रेक्षेति । एनां चेवादिशब्दा द्योतयन्ति । यथा—

स वः पायादिन्दुर्नवबिसलता कोटिकुटिलः
स्मरारेर्यो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशे भाति निहितः ।
स्रवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा
कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव ॥ ॥ ९ ॥

रूपकेति ॥ सूत्रार्थमाविष्करोति ॥ अतद्रूपस्येति ॥ अतद्रूपं प्राकरणिकं वस्तु । तदात्मना प्राकरणिकवस्तुरूपत्वेनातिशयमाधातुमध्यवसीयते प्रतिभामात्रेण कविना सम्भाव्यते, न पुनरिन्द्रियदोषेण । तथाविधं सम्भावनापरपर्यायमध्यवसानमुत्प्रेक्षेति लक्षणार्थः ॥ न पुनरिति ॥ अतत्स्वभावस्य वस्तुनस्तत्तद्गुणयोगात्तद्भावकल्पनमध्यारोपः । यत्र रूपकादिस्वरूपलाभः । यत्तु सादृश्ये सत्येकेन वस्तुना वस्त्वन्तरस्य प्रतिपादनमध्यवसायरूपं सा सादृश्यमूला लक्षणा । यत्र वक्रोक्तिव्यपदेशः । यत्पुनरतद्रूपे वस्तुन्यतिशयमाधातुं तद्रूपतयाध्यवसानं सोऽयमध्यवसायः सम्भावनालक्षण उत्प्रेक्षेति विवेकः । अतो न रूपकं, नापि वक्रोक्तिरिति ततो भेदो दर्शितः ॥ अतिशयार्थमिति ॥ भ्रान्तिः = विपर्ययज्ञानम् । अन्यथाऽध्यवसाय-

त्वाविशेषेऽपि बुद्धिपूर्वकत्वादुत्प्रेक्षायास्तद्विलक्षणाया भ्रान्तेर्व्यावृत्ति-रित्यतिशयः । उत्प्रेक्षोदाहरणेषु केषुचिदिवशब्दश्रवणात् कस्यचि-दुपमाशङ्का जायते । तामाशङ्क्य परिहरति ॥ सादृश्यादियमुत्प्रेक्षे-ति ॥ प्रयुक्तोऽपि क्वचिदिवशब्दः सादृश्यनिबन्धनत्वसूचनद्वारेणो-त्प्रेक्षामपि द्योतयतीत्यर्थः । तदुक्तं दण्डिना— "मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रा-यो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः" इति ॥ स वः पायादिति ॥ अत्र नवबिसलताकोटिकुटिल इति विशे-षणसामर्थ्यादिन्दुपदेनेन्दुकलावगम्यते । इन्दुर्मन्दाकिनीसलिलसे-केन कपालादुद्भिन्नोऽङ्कुर इवेत्युत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ९ ॥

सम्भावनारूपकत्वाविशेषादुत्प्रेक्षातिशयोक्त्योरभेदं केचिन्म-न्यन्ते । तन्मतं निरसितुं लक्षणभेदं दर्शयतीत्याह ।

उत्प्रेक्षैवातिशयोक्तिरिति केचित् । तन्निरासार्थमाह ।

सम्भाव्यधर्मतदुत्कर्षकल्पनाऽतिशयोक्तिः ॥ १० ॥

संभाव्यस्य धर्मस्य तदुत्कर्षस्य च कल्पनाऽतिशयोक्तिः । यथा

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् पतेतामाकाशगङ्गापयसः प्रवाहौ ।
तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥

यथा वा—

मलयजरसविलिप्ततरतनुनवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिराऽमलांऽशुकाः ।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥ ॥१०॥

उत्प्रेक्षैवेति ॥ सम्भाव्यस्येति ॥ सम्भाव्यस्योत्प्रेक्ष्यस्य धर्मस्य यद्धर्मानुबन्धेन कल्पना तदुत्कर्षस्य तस्य सम्भाव्यधर्मस्य य उत्कर्ष-स्तस्य कल्पना चातिशयोक्तिः । उदाहरति ॥ उभाविति ॥ यदि तथा-विधं व्योम सम्भाव्येत तदेवामुक्तमुक्ताफलस्य वक्षस उपमानं भवेत् न पुनरन्यत् किञ्चिदित्यतिशयस्योक्तेरतिशयोक्तिः । एवं सम्भाव्यध-र्मकल्पनामुदाहृत्य तदुत्कर्षकल्पनामुदाहरति ॥मलयजेति॥ मलयज-

रसनवहारलतादीनां धावल्यस्योत्कर्षोऽतिशयः कल्प्यते। यावता चन्द्रिकायां तद्विवेचनाक्षमत्वं चक्षुषोरिति ॥ १० ॥

यथा लौकिकभ्रमसजातीयामुत्प्रेक्षामतिशयार्थकल्पनात्ववैधर्म्येण लौकिकभ्रान्तितः पृथक्कृत्य प्रदर्शितवाँस्तथा संशयमपि लौकिकसजातीयं तथाविधेन वैधर्म्येण ततः पृथक्कृत्य दर्शयतीत्याह।

यथा भ्रान्तिज्ञानस्वरूपोत्प्रेक्षा तथा संशयज्ञानस्वरूपः संदेहोऽपीति दर्शयितुमाह।

उपमानोपमेयसंशयः संदेहः ॥ ११ ॥

उपमानोपमेययोरतिशयार्थं यः क्रियते संशयः स संदेहः। यथा—

इदं कर्णोत्पलं चक्षुरिदं वेति विलासिनि।
न निश्चिनोति हृदयं किन्तु दोलायते मनः ॥ ॥ ११ ॥

यथेति ॥ सन्देहस्य कोटिद्वयावलम्बितत्वादिहापि तदाह ॥ उपमानोपमेययोरिति ॥ अतिशयार्थमिति ॥ उपमेयेऽतिशयमाधातुं सन्देहः सम्पाद्यते। न तु विशेषादर्शनादित्यर्थः। व्यक्तमुदाहरणम् ॥ ११ ॥

कल्पनारूपत्वाविशेषादतिशयोक्तेरनन्तरं यथा सन्देहालङ्कारः प्राप्तावसरस्तथा विरुद्धकोटिद्वयावलम्बनस्सन्देहस्याऽनन्तरं विरोधालङ्कारः प्राप्तावसर इति तल्लक्षणं दर्शयतीत्याह।

संदेहवद्विरोधोऽपि प्राप्तावसर इत्याह।

विरुद्धाभासत्वं विरोधः ॥ १२ ॥

अर्थस्य विरुद्धस्येवाभासत्वं विरुद्धाभासत्वं विरोधः। यथा-

पीतं पानमिदं त्वयाद्य दयिते मत्तं ममेदं मनः
पत्राली तव कुङ्कुमेन रचिता रक्ता वयं मानिनि!।
त्वं तुङ्गस्तनभारमन्थरगतिर्गात्रेषु मे वेपथु-
स्त्वन्मध्ये तनुता ममाधृतिरहो मारस्य चित्रा गतिः ॥

यथा वा—

सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।
साऽऽक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥ ॥ १२ ॥

सन्देहवदिति ॥ व्याचष्टे ॥ अर्थस्येति ॥ विरुद्धवदवभासत इति विरुद्धाभासस्तस्य भावस्तत्त्वम् । प्रकारान्तरेण परिहारे सत्येव विरुद्धस्यार्थस्यावभासनं विरोधालङ्कारः । उदाहरति ॥ यथेति ॥ पानशब्दोऽत्र कर्मसाधनः पेयद्रव्यमाह । पानादीनां मदादीनां च वैयधिकरण्याद्विरोधः । मदादीनामर्थान्तरत्वस्वीकारेण विरोधपरिहारः। सा बालेत्यादावपि विरुद्धाभासत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

विभावनां विवरीतुमवतारिकामारचयति ।

विरोधाद्विभावनाया भेदं दर्शयितुमाह ।

क्रियाप्रतिषेधे प्रसिद्धतत्फलव्यक्तिर्विभावना ॥ १३ ॥

क्रियायाः प्रतिषेधे तस्या एव क्रियायाः फलस्य प्रसिद्धस्य व्यक्तिर्विभावना । यथा—

अप्यसज्जनसाङ्गत्ये न वसत्येव वैकृतम् ॥
अक्षालितविशुद्धेषु हृदयेषु मनीषिणाम् ॥ ॥ १३ ॥

विरोधादिति ॥ लक्षणवाक्यार्थं विवृणोति ॥ क्रियाया इति ॥ क्रियायाः कारणरूपायाः प्रतिषेधे प्रसिद्धस्य तस्याः क्रियायाः फलस्य कार्यभूतस्य व्यक्तिः प्रकाशनं यत् सा विभावनेति वाक्यार्थः । विरोधविशेषो विभावनेति भेदः ॥ अप्यसज्जनेति ॥ विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् । अक्षालितविशुद्धेष्वित्यत्र कारणप्रक्षालनक्रियाप्रतिषेधेऽपि तत्फलभूताया विशुद्धेः प्रकाशनाद् विभावना ॥ १३ ॥

अनन्वयं वक्तुमाह ।

विरुद्धप्रसङ्गेनानन्वयं दर्शयितुमाह ।

एकस्योपमेयोपमानत्वेऽनन्वयः ॥ १४ ॥

एकस्यैवार्थस्योपमेयत्वमुपमानत्वं चानन्वयः । यथा—

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥

अन्यासादृश्यमेतेन प्रतिपादितम् ॥ १४ ॥

विरोधेति ॥ एकस्यैवार्थस्यैकस्मिन्नेव वाक्ये उपमानान्तरव्युदासेनातिशयमाधातुमुपमानत्वं चोपमेयत्वं चोपकल्प्यते । तत्र व्यधिकरणयोर्धर्मयोरुपमानत्वोपमेयत्वयोरेकत्रान्वयासम्भवादनन्वयालङ्कारः ॥ रामरावणयोरिति ॥ स्पष्टम् । एकस्यैवोपमानोपमेयत्वकल्पनायां फलितमाह ॥ अन्येति ॥ उपमानान्तरेणासादृश्यं सादृश्याभावः ॥ १४ ॥

उपमेयोपमामुपपादयितुमुपरितनं सूत्रमुपादत्ते ।

क्रमेणोपमेयोपमा ॥ १५ ॥

एकस्यैवार्थस्योपमेयत्वमुपमानत्वं च क्रमेणोपमेयोपमा । यथा-

खमिव जलं जलमिव खं हंस इव शशी शशीव हंसोऽयम् ।
कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥ ॥ १५ ॥

क्रमेणेति ॥ एकस्यैवेत्यनुवर्तते । यत्र क्रमेण वाक्यद्वय एकस्यैव वस्तुन उपमानत्वमुपमेयत्वं च निबध्यते तत्रोपमेयोपमा ॥ खमिवेति ॥ उदाहरणं स्पष्टम् ॥ १५ ॥

साम्यशङ्कायामुपमेयोपमातः परिवृत्तिं व्यावर्तयितुं लक्षणं दर्शयतीत्याह ।

इयमेव परिवृत्तिरित्येके तन्निरासार्थमाह ।

समविसदृशाभ्यां परिवर्तनं परिवृत्तिः ॥ १६ ॥

समेन विसदृशेन वार्थेन अर्थस्य परिवर्तनं परिवृत्तिः । यथा—

आदाय कर्णकिसलयमियमस्यै चरणमरुणमर्पयति ।
उभयोस्सदृशविनिमयादन्योन्यमवञ्चितं मन्ये ॥

यथा वा—

विहाय साहारमहार्यनिश्चया
विलोलदृष्टिः प्रविलुप्तचान्दना ।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ॥ १६ ॥

इयमेवेति ॥ व्याचष्टे ॥ समेनेति ॥ समेन समानेन विसदृशेनाऽसदृशेन वाऽर्थेन अर्थस्य यत्परिवर्तनं विनिमयः सा परिवृत्तिः उदाहरति ॥ यथेति ॥ अत्र प्रसारिताख्यं करणं सूचितमिति केचिदाचक्षते। "नायकस्यांस एको द्वितीयः प्रसारित इति प्रसारितकम्" इति वात्स्यायनसूत्रम् । तद्विवृतंरतिरहस्ये "प्रियस्यवक्षोऽसतलं शिरोधरा नयेत सव्यं चरणं नितम्बिनी । प्रसारयेद्वापरमायतं पुनर्विपर्ययःस्यादिति हि प्रसारितम्" इति। अत्र चरणकिसलययोः सादृश्यात् समपरिवृत्तिः । विहायेत्यादौ हारवल्कलयोर्वैसादृश्याद्विसदृशपरिवृत्तिः ॥ १६ ॥

क्रमालङ्कारं कथयितुमाह ।

उपमेयोपमायाः क्रमो भिन्न इति दर्शयितुमाह ।

उपमेयोपमानानां क्रमसम्बन्धः क्रमः ॥ १७ ॥

उपमेयानामुपमानानां चोद्देशिनामनुद्देशिनां च क्रमसम्बन्धः क्रमः । यथा—

तस्याः प्रबन्धलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः ।
जीयन्ते वल्लकीकुन्दकुसुमेन्दीवरस्रजः ॥ ॥ १७ ॥

उपमेयेति ॥ वृत्तिः स्पष्टार्था । प्रबन्धेनाविच्छेदेन लीला यासां ताभिः प्रबन्धलीलाभिः ॥ १७ ॥

क्रमदीपकयोः सौहार्दमुन्मुद्रयन् सूत्रमवतारयति ।

क्रमसम्बन्धप्रसङ्गेन दीपकं दर्शयितुमाह ।

उपमानोपमेयवाक्येष्वेका क्रिया दीपकम् ॥१८॥

उपमानवाक्येषूपमेयवाक्येषु चैका क्रिया अनुषङ्गतः सम्बध्यमाना दीपकम् ॥ १८ ॥

क्रमेति ॥ व्याचष्टे ॥ उपमानेति ॥ एकस्यैव प्रधानसम्बन्धितया सकृदुपात्तस्य पदस्य वाक्यान्तरेषु प्रसङ्गात् सम्बन्धोऽनुषङ्गः ॥१८॥

तद्भेदमाह ।

तत्त्रैविध्यम्, आदिमध्यान्तवाक्यवृत्तिभेदात् ॥ १९ ॥

तत्त्रिविधं भवति । आदिमध्यान्तेषु वाक्येषु वृत्तेर्भेदात् । यथा—

भूष्यन्ते प्रमदवनानि बालपुष्पैः
कामिन्यो मधुमदमांसलैर्विलासैः ।
ब्रह्माणः श्रुतिगदितैः क्रियाकलापैः
राजानो विरलितवैरिभिः प्रतापैः ॥
बाष्पः पथिककान्तानां जलं जलमुचां मुहुः ।
विगलत्यधुना दण्डयात्रोद्योगो महीभुजाम् ॥
गुरुशुश्रूषया विद्या मधुगोष्ठ्या मनोभवः ।
उदयेन शशाङ्कस्य पयोधिरभिवर्धते ॥ ॥ १९ ॥

तत्त्रैविध्यमिति ॥ भूष्यन्त इत्यत्रादिदीपकम् ॥ ब्रह्माण इति ॥ ब्राह्मणाः ॥ बाष्प इत्यत्र मध्यदीपकम् । गलनं बाष्पजलयोः स्यन्दः, दण्डयात्रोद्योगे नाशः ॥ गुरुशुश्रूषयेत्यत्रान्तदीपकम् । एवमेव कारकदीपकमप्यूहनीयम् ॥ १९ ॥

निदर्शनं दर्शयितुमाह ।

दीपकवन्निदर्शनमपि संक्षिप्तमित्याह ।

क्रिययैव स्वतदर्थान्वयख्यापनं निदर्शनम् ॥ २० ॥

क्रिययैव शुद्धया स्वस्यात्मनस्तदर्थस्य चान्वयस्य सम्बन्धस्य ख्यापनं संलुलितहेतुदृष्टान्तविभागदर्शनान्निदर्शनम् । यथा—

अत्युच्चपदाध्यासः पतनायेत्यर्थशालिनां शंसत् ।
आपाण्डु पतति पत्रं तयोरिदं बन्धनग्रन्थेः ॥

पततीति क्रिया । तस्याः स्वं पतनम् । तदर्थोऽत्युच्चपदाध्यासः पतनायेति शंसनम् । तस्य ख्यापनमर्थशालिनां शंसदिति ॥ २० ॥

दीपकवदिति ॥ शुद्धयानन्यसहायया क्रिययैवावृत्तिरहितयेत्यर्थः । स्वस्य तदर्थस्य सा क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तदर्थं स्वप्रयोजनकमर्थान्तरमित्यर्थः । तयोः स्वतदर्थयोरन्वयस्य सम्बन्धस्य ख्यापनं निदर्शनम् । निदर्शनपदार्थे निर्वक्ति ॥ संलुलितेति ॥ संलुलितः = अविवेचितो, हेतुदृष्टान्तयोर्विभागस्तस्य दर्शनाद्विवेचनान्निगूढहेतुदृष्टान्तदर्शनरूपस्मान्निदर्शनमित्यर्थः । उदाहरति ॥ अत्युच्चेति ॥ अर्थशालिनामर्थोल्लुसशालिनां धनशालिनां वा । लक्ष्यलक्षणयोरानुकूल्यमुन्मीलयति ॥ पततीति क्रियेति ॥ २० ॥

अर्थान्तरन्यासं समर्थयितुं सूत्रसङ्गतिं सूचयति ।

इदं च नार्थान्तरन्यासः । स ह्यन्यथाभूतस्तमाह ।

उक्तसिद्धयै वस्तुनोऽर्थान्तरस्यैव न्यसनम्
अर्थान्तरन्यासः ॥ २१ ॥

उक्तसिद्ध्यै उक्तस्यार्थस्य सिद्ध्यर्थं वस्तुनो वाक्यार्थान्तरस्यैव न्यसनमर्थान्तरन्यासः । वस्तुग्रहणादर्थस्य हेतोर्न्यसनमार्थान्तरन्यासः । यथा "इह नातिदूरगोचरमस्तिसरः कमलसौगन्ध्यात्" इति । अर्थान्तरस्यैवेति वचनम्, यत्र हेतुर्व्याप्तिगूढत्वात् कथञ्चित् प्रतीयते तत्र यथा स्यात् । यथत् कुतर्के तत्तदनिष्टामसेवम्प्रायेषु मा भूदिति । उदाहरणम् ।

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधा-

वुपाहितां वक्षसि पीवरस्तनी ।
स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां
वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥ ॥ २१ ॥

इदं चेति ॥ उक्तस्य वाक्यार्थस्य सिद्धौ, वाक्यार्थान्तरस्यान्यस्य वाक्यार्थस्यैव । वस्तुग्रहणप्रयोजनं प्रस्तौति ॥ वस्त्विति ॥ प्रत्युदाहरणं प्रदर्शयति ॥ यथेति ॥ अत्र कमलसौगन्ध्यादिति हेतोः पदार्थरूपत्वात् तस्य न्यसनं नार्थान्तरन्यासः । अवधारणप्रयोजनमभिधत्ते ॥ अर्थान्तरस्यैवेति ॥ वचनमिति ॥ यत्र वस्तुनो हेतुरूपमेवार्थान्तरं तद्व्याप्तिस्तु यत्र गौरवेण प्रतीयते तत्रालङ्कारता यथा स्यात्, प्रसिद्धव्याप्तिस्थले तु माभूदित्येवमर्थमेवकारकरणमित्यर्थः । उदाहर्तुमाह ॥ उदाहरणमिति ॥ प्रियेणेति ॥ अत्र विशेषरूपमुपमेयं सामान्येनोपमानेन समर्थ्यते ॥ २१ ॥

अर्थान्तरन्यासव्यतिरेकयोर्भेदं दर्शयितुमभेदशङ्कामुन्मीलयति ।

अर्थान्तरन्यासस्य हेतुरूपत्वाद्, हेतोश्चान्वयव्यतिरेकात्मकत्वान्न पृथग्व्यतिरेक इति केचित् । तन्निरासार्थमाह ।

उपमेयस्य गुणातिरेकित्वं व्यतिरेकः ॥ २२ ॥

उपमेयस्य गुणातिरेकित्वं गुणाधिक्यं यद् अर्थादुपमानात् स व्यतिरेकः । यथा—

सत्यं हरिणशावाक्ष्याः प्रसन्नसुभगं मुखम् ।
समानं शशिनः किन्तु स कलङ्कविडम्बितः ॥

कश्चित्तु गम्यमानगुणो व्यतिरेकः । यथा—

कुवलयवनं प्रत्याख्यातं नवं मधु निन्दितं
हसितममृतं भग्नं स्वादोः पदं रससंपदः ।
विषमुपहितं चिन्ताव्याजान्मनस्यपि कामिनां
चतुरललितैर्लीलातन्त्रैस्तवार्धविलोकितैः ॥ ॥ २२ ॥

अर्थान्तरेति ॥ व्याचष्टे ॥ उपमेयस्येति ॥ गुणशब्दोऽत्र धर्ममात्र-

वचनः । स च वाच्यो, गम्यश्चेति द्विविधः । उभयोऽप्युपमानगतस्तदपकर्षहेतुरुपमेयगतस्तदुत्कर्षहेतुश्चेति द्विविधो भवति । यदोपमानगतस्तेन तदपकर्षहेतुना गुणेनोपमेयस्य गुणातिरेकित्वमर्थाद्भवति । तदा गुणातिरेकित्वमार्थम् । यदा पुनरुपमेयगतस्तदा तेन तदुत्कर्षहेतुनाऽर्थादुपमानादुपमेयस्य गुणातिरेकित्वं भवति । तदा शाब्दमातिरेकित्वम् । तत्रोपमानगतवाच्यगुणप्रयुक्तं व्यतिरेकमुदाहरति ॥ सत्यमिति ॥ अत्र कलङ्कविडम्बितपदवाच्येनोपमानस्यापकर्षहेतुना कलङ्कित्वगुणेनोपमेयस्यार्थादकलङ्कित्वलक्षणं गुणातिरेकित्वमिति व्यतिरेकः । उपमानगतगम्यमानगुणप्रयुक्तं व्यतिरेकमुदाहरति ॥ कुवलयवनमिति ॥ कुवलयवनमध्वादिषु प्रत्याख्याननिन्दनादिभिरवगम्यमानेन निकर्षहेतुना चतुरललितलीलातन्त्रत्वराहित्यलक्षणेन गुणेनार्धविलोकितेषु चतुरललितलीलातन्त्रत्वरूपं गुणातिरेकित्वं शाब्दमपि प्रकृष्टतया प्रतिष्ठापितं भवतीति गम्यमानगुणप्रयुक्तो व्यतिरेकः । अर्थान्तरन्यासे व्यतिरेको विपक्षव्यावृत्तिः । अत्र तु गुणाधिक्यमिति भेदः ॥ २२ ॥

विशेषोक्तिं विवेक्तुमाह ।

व्यतिरेकाद्विशेषोक्तेर्भेदं दर्शयितुमाह ।

एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदार्ढ्यं
विशेषोक्तिः ॥ २३ ॥

एकस्य गुणस्य हानेः कल्पनायां शेषैर्गुणैस्साम्यं यत्तस्य दार्ढ्यं विशेषोक्तिः । रूपकं चेदं प्रायेणेति । यथा । भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ द्यूतं हि नाम पुरुषस्याऽसिंहासनं राज्यम् ॥ निर्द्वयमकमला लक्ष्मीः ॥ हस्ती हि जङ्गमं दुर्गम् इति ॥ अत्रापि जङ्गमशब्दस्य स्थावरत्वनिवृत्तिप्रतिपादनत्वादेकगुणहानिकल्पनैव । एतेन, वेश्या हि नाम मूर्तिमत्येव निकृतिः ॥ व्यसनं हि नाम सोच्छ्वासं मरणम् ॥ द्विजो भूमि-

बृहस्पतिरित्येवमादिष्वेकगुणहानिकल्पना व्याख्याता ॥ २३ ॥

व्यतिरेकादिति ॥ एकस्येति ॥ अर्थादुपमेयगतस्य हानिर्लोपः । वर्जनीयतया रूपकमपि सम्भवतीत्याह ॥ रूपकमिति ॥ अतैलपूरा इति ॥ असिंहासनमिति ॥ अकमलेति ॥ अत्रैकगुणहानिकल्पना सिद्ध्यति । समर्थितामेकगुणहानिकल्पनामन्यत्रातिदिशति ॥ एतेनेति ॥ "कुसृतिर्निकृतिश्शाठ्यम्" इत्यमरः । मूर्तिमत्येवेत्यत्रामूर्तत्वनिवृत्तिः । साच्छ्वासमित्यत्रानुच्छ्वासतानिवृत्तिः । भूमिबृहस्पतिरित्यत्राभौमत्वनिवृत्तिः प्रतिपाद्यत इत्येकगुणहानिकल्पनाऽवगन्तव्या ॥ २३ ॥

व्याजस्तुतिं व्याख्यातुं प्रसङ्गं परिकल्पयति ।

व्यतिरेकविशेषोक्तिभ्यां व्याजस्तुतिं भिन्नां दर्शयितुमाह ।

सम्भाव्यविशिष्टकर्माकरणान्निन्दास्तोत्रार्था
व्याजस्तुतिः ॥ २४ ॥

अत्यन्तगुणाधिको विशिष्टस्तस्य च कर्म विशिष्टकर्म, तस्य सम्भाव्यस्य कर्तुं शक्यस्याकरणान्निन्दा विशिष्टसाम्यसम्पादनेन स्तोत्रार्था व्याजस्तुतिः । यथा—

बबन्ध सेतुं गिरिचक्रवालै-
र्विभेद सप्तैकशरेण तालान् ।
एवंविधं कर्म ततान राम-
स्त्वया कृतं तन्न मुधैव गर्वः ॥ ॥ २४ ॥

व्यतिरेकेति ॥ व्याचष्टे ॥ अत्यन्तेति ॥ विशिष्टो रामादिरुपमानभूतस्तस्य कर्म सेतुबन्धनादि । तस्य कर्तुं शक्यस्य कर्मणोऽकरणाद्वर्णनीयस्य निन्दा रामादिसाम्यापादनात् स्तुतिपर्यवसायिनी व्याजस्तुतिः ॥ बबन्धेति ॥ त्वं राम एवासीति तात्पर्यम् । निन्दाव्याजेन स्तुतिरूपत्वाद् व्यतिरेकविशेषोक्तिभ्यां भेदः ॥ २४ ॥

व्याजोक्तिं व्याकर्तुमाह ।

व्याजस्तुतेर्व्याजोक्तिं भिन्नां दर्शयितुमाह ।

व्याजस्य सत्यसारूप्यं व्याजोक्तिः ॥ २५ ॥

व्याजस्य छद्मनः सत्येन सारूप्यं व्याजोक्तिः । यां मायोक्तिरित्याहुः । यथा—

शरच्चन्द्रांऽशुगौरेण वाताविद्धेन भामिनि ।
काशपुष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं कृतम् ॥ ॥ २५ ॥

व्याजस्तुतेरिति ॥ व्याचष्टे ॥ व्याजस्येति ॥ असत्यस्येत्यर्थः । सत्येन यथार्थेन । सारूप्यं सत्यत्वकल्पनया समुन्मिषितं सादृश्यम् । असत्यस्य सत्यत्ववचनं व्याजोक्तिरिति लक्षणार्थः । व्याजोक्तिमिमां मतान्तरे संज्ञान्तरेण व्यवहरन्ति, न तु स्वरूपभेद इत्याह ॥ यामिति ॥ उदाहरति ॥ यथेति ॥ चन्द्रांऽशुगौरेणेत्यनेन चन्द्रिकायां काशपुष्पलवस्याविवेचनीयता सूचिता । वाताविद्धेनेत्यनेनाऽप्रसक्तिशङ्का निराकृता । अत्र सत्येन सात्त्विकभावेन कृतोऽश्रुपातः पुष्पलवेन कृत इत्यसत्यस्य सत्यतोक्तिः । अत एव व्याजस्तुतितो भेदः ॥ २५ ॥

तुल्ययोगितां वक्तुमाह ।

व्याजस्तुतेः पृथक् तुल्ययोगितेत्याह ।

विशिष्टेन साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता ॥ २६ ॥

विशिष्टेन न्यूनस्य साम्यार्थमेककालायां क्रियायां योगस्तुल्ययोगिता। यथा, जलनिधिरशनामिमां धरित्रीं वहति भुजङ्गविभुस्त्वद्भुजश्च ॥ २६ ॥

व्याजोक्तेः पृथगिति ॥ विशिष्टेन गुणाधिकेनोपमानेनेति यावत् । अर्थादत्र न्यूनस्येत्यनेनोपमेयस्येत्यवगम्यते । एकः कालो यस्याः सा एककाला तस्यां क्रियायां, साम्यार्थं यो योगः सा तुल्ययोगिता ।

उदाहरति ॥ जलनिधीति ॥ २६ ॥

आक्षेपं लक्षयितुं सूत्रमुपक्षिपति ॥

उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः ॥ २७ ॥

उपमानस्य क्षेपः प्रतिषेध उपमानाक्षेपः । तुल्यकार्यार्थस्य नैरर्थक्यविवक्षायाम् । यथा—

तस्याश्चेन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं किं पार्वणेनेन्दुना
सौन्दर्यस्य पदं दृशौ च यदि चेत् किं नाम नीलोत्पलैः ।
किं वा कोमलकान्तिभिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे
हा धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेष्वपूर्वो ग्रहः ॥

उपमानस्याक्षेपतः प्रतिपत्तिरित्यपि सूत्रार्थः । यथा—

ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम् ।
प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥

अत्र शरद्वेश्येव, इन्दुं नायकमिव, रवेः प्रतिनायकस्येवेत्युपमानानि गम्यन्त इति ॥ २७ ॥

उपमानेति ॥ उपमानस्य तादृगुपमेये सति नैरर्थक्यविवक्षायां प्रतिषेध आक्षेप इति वाक्यार्थः ॥ तस्याश्चेन्मुखमित्युदाहरणम् । चकारेण समुच्चितार्थमाह ॥ उपमानस्याक्षेपत इति ॥ आक्षेपोऽत्राकर्षणम् ॥ ऐन्द्रं धनुरित्युदाहरणम् । अत्राक्षेपलभ्यं प्रकटयति ॥ अत्र शरदिति ॥ ॥ २७ ॥

सहोक्तिं वक्तुमाह ॥

तुल्ययोगितायाः सहोक्तेर्भेदमाह ।

वस्तुद्वयक्रिययोस्तुल्यकालयोरेकपदाभिधानं सहोक्तिः ॥ २८ ॥

वस्तुद्वयस्य क्रिययोस्तुल्यकालयोरेकेन पदेनाभिधानं सहा-

ऽर्थशब्दसामर्थ्यात् सहोक्तिः । यथा—अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि । अत्रार्थयोर्न्यूनत्वविशिष्टत्वे न स्त इति नेयं तुल्ययोगितेति ॥ २८ ॥

तुल्ययोगितायां इति ॥ वस्तुद्वयसम्बन्धिन्योः क्रिययोः सहार्थानां सह-शब्दपर्यायाणां ग्रहणसामर्थ्यादेकेन पदेनाभिधानं सहोक्तिः। स्पष्टमुदाहरणम् । उभयोरलङ्कारयोर्भेदं दर्शयति ॥ अत्रेति ॥ २८ ॥

समाहितं समीरयितुमाह ।

समाहितमेकमवशिष्यते । तल्लक्षणार्थमाह ।

यत्सादृश्यं तत्सम्पत्तिः समाहितम् ॥ २९ ॥

यस्य वस्तुनः सादृश्यं गृह्यते तस्य वस्तुनः सम्पत्तिः समाहितम् । यथा—

तन्वी मेघजलार्द्रवल्कलतया धौताधरेवाश्रुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।
चिन्तामोहमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते
चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥

अत्र पुरूरवसो लतायामुर्वश्याः सादृश्यं गृह्णतः सैव लतोर्वशी संपन्नेति ॥ २९ ॥

समाहितमिति ॥ शुद्धेष्वलङ्कारभेदेषु समाहितमेकं लक्षयितुमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ यस्येति ॥ तस्य सम्पत्तिस्तदाकारतापरिणतिः । ताद्रूप्यसंपत्तिरिति यावत् । अत्रोदाहरणे विक्रमोर्वशीये दर्शयितुमाह ॥ तन्वीति ॥ लतायामुर्वशीसादृश्यं पश्यतः पुरूरवस इयमुक्तिः ॥ अत्रेति॥ लतामवलोक्य तत्राश्रुधौताधरत्वाभरणशून्यत्वचिन्तामोहाऽऽश्रितत्वाध्यवसायेन सा तादृश्युर्वशीवेत्युत्प्रेक्षमाणस्य पुरूरवसः सैव लतोर्वशी संपन्नेति लताया उर्वशीत्वसम्पत्तेः सम्भवात् समाहितम् । समनन्तरक्षणभावित्वेऽपि तत्सम्पत्तेस्तस्य तादात्विकत्वाभिमानं सूचयितुं भूतप्रत्ययः ॥ २९ ॥

शुद्धालङ्कारनिरूपणोपसंहारव्याजेन मिश्रालङ्कारनिरूपणाय प्रसङ्गं प्रस्फोरयति ।

एते चालङ्काराः शुद्धा मिश्राश्च प्रयोक्तव्या इति विशिष्टानाम् अलङ्काराणां मिश्रत्वं संसृष्टिरित्याह ।

अलङ्कारस्यालङ्कारयोनित्वं संसृष्टिः ॥ ३० ॥

अलङ्कारस्यालङ्कारयोनित्वं यदसौ संसृष्टिरिति । संसृष्टिः संसर्गः सम्बन्ध इति ॥ ३० ॥

एते चेति ॥ शुद्धाः पूर्वं लक्षिताः, मिश्राः संसृष्टिभेदाः शुद्धा इव मिश्रा अप्यलङ्काराः प्रयोगयोग्याः । शोभातिशयहेतुत्वादिति भावः । इतिशब्दो हेतौ । विशिष्टानामलङ्कारविशेषाणाम् । संसृष्टेर्लक्षणमाह ॥ अलङ्कारस्येति ॥ कार्यकारणभावापन्नयोरलङ्कारयोः सम्बन्धः संसृष्टिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

संसृष्टिविभागं दर्शयितुं सूत्रमवतारयति ।

तद्भेदावुपमारूपकोत्प्रेक्षावयवौ ॥ ३१ ॥

तस्याः संसृष्टेर्भेदावुपमारूपकं चोत्प्रेक्षावयवश्चेति ॥ ३१ ॥

तद्भेदाविति ॥ अलङ्कारयोनित्वमित्यत्र यथाक्रमं बहुव्रीहितत्पुरुषाश्रयणेन द्वौ भेदौ भवतः । उपमारूपकमुत्प्रेक्षावयवश्चेति ॥ ३१ ॥

तत्राद्यमुपक्षेप्तुं सूत्रमुपक्षिपति ।

उपमाजन्यं रूपकमुपमारूपकम् ॥ ३२ ॥

स्पष्टम् । यथा—

निरवधि च निराश्रयं च यस्य
स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।
प्रथम इह भवान् स कूर्ममूर्ति-
र्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥

एवं, रजनिपुरन्ध्रिलोध्रतिलक, इत्येवमादयस्तद्भेदा द्रष्टव्याः॥ ३२॥

उपमाजन्यमिति ॥ सूत्रमिदं निगदव्याख्यानमित्यभिसन्धाय उदाहरणं दर्शयति ॥ यथेति॥नन्वत्र कूर्ममूर्तेः कन्दत्वारोपाल्लोकानां वल्लित्वारोपणं वक्तुं युक्तम् । तथाच रूपकजन्यं रूपकमिति वक्तव्यम् । यन्मतान्तरे परम्परितरूपकमित्युच्यते । तत् कथमिदमुपमाजन्यं रूपकमितिचेत् सत्यम् । लोको वल्लिरिव लोकवल्लिः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादुपमितसमासः । लोकवल्ल्याः कन्द इति कूर्ममूर्तौ कन्दत्वारोपणमिह ग्रन्थकृतो विवक्षितमिति न दोषः । इत्थमेव, रजनिपुरन्ध्रीत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥

उत्प्रेक्षावयवं लक्षयितुमाह ।

उत्प्रेक्षाहेतुरुत्प्रेक्षावयवः ॥ ३३ ॥

उत्प्रेक्षाया हेतुरुत्प्रेक्षावयवः । अवयवशब्दो ह्यारम्भकं लक्षयति । यथा—

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं
सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं
चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥

एभिर्निदर्शनैः स्वीयैः परकीयैश्च पुष्कलैः ।
शब्दवैचित्र्यगर्भेयमुपमैव प्रपञ्चिता ॥
अलङ्कारैकदेशा ये मताः सौभाग्यभागिनः ।
तेऽप्यलङ्कारदेशीया योजनीयाः कवीश्वरैः ॥ ॥ ३३ ॥

इति श्रीकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तावालङ्कारिके चतुर्थेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ॥ समाप्तं चेदमालङ्कारिकं चतुर्थमधिकरणम् ॥

उत्प्रेक्षाहेतुरिति ॥ अवयवशब्द इति ॥ अवयव आरम्भको [illegible]

रित्यर्थः ॥ अङ्गुलीभिरिति ॥ अत्रोपमारूपकानुप्राणितस्य श्लेषस्य उत्प्रेक्षोपपादकत्वादुत्प्रेक्षावयवत्वम् । अमीषामलंकाराणामुपमाप्रपञ्चरूपत्वमुपपादितमुपसंहरति ॥ एभिरिति ॥ निदर्शनैरुदाहरणैः॥ अलंकाराणामविकललक्षणलक्षितानां शोभातिशयजनकत्वं कैमुतिकन्यायेन सिद्धमिति सूचयितुं तदेकदेशानामपि शोभातिशयहेतुत्वमस्तीत्याह ॥ अलंकारेति ॥ ३३ ॥

इति कृतरचनायामिन्दुवंशोद्वहेन
त्रिपुरहरधरित्रीमण्डलाखण्डलेन ॥
ललितवचसि काव्यालंक्रियाकाधेना—
वऽधिकरणमयासीत् पूर्तिमेतच्चतुर्थम् ॥ १ ॥

इति श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालविरचितायां काव्यालंकारसूत्रवृत्तिव्याख्यायां काव्यालंकारकामधेनावालङ्कारिके चतुर्थेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥ ३ ॥ (१०) ॥

अथ पञ्चमेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

किरन्ती कौतुकस्मेरैः कटाक्षैः करुणाऽमृतम् ।
समये संनिधत्तां मे सँल्लपन्ती सरस्वती ॥ १ ॥
निर्हेतुके नियतिनिस्पृहमुज्जिहाने
कान्तानिभे कविवरप्रतिभाविवर्ते ॥
प्रत्यर्थिशून्यपरनिर्वृत्तिके प्रपञ्चे
सारस्वतेऽस्तु समयः सुधियाऽनुपाल्यः ॥ २ ॥

प्रायोगिकं पञ्चममधिकरणमारभ्यते । अधिकरणान्तरारम्भौचित्यमासूत्रयति ।

सम्प्रति काव्यसमयं शब्दशुद्धिं च दर्शयितुं प्रायोगिकाख्यमधिकरणमारभ्यते । तत्र काव्यसमयस्तावदुच्यते ।

नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण ॥ १ ॥

एकं पदं न द्विः प्रयोज्यं प्रायेण बाहुल्येन । यथा "पयोद-पयोद" इति । किञ्चिदित्यादिपदं द्विरपि प्रयोक्तव्यमिति । यथा-"सन्तः सन्तः खला खलाः" ॥ १ ॥

संप्रतीति ॥ संप्रतिशब्देन काव्यस्य प्रयोजनाधिकार्यात्माङ्गभेददोषगुणालङ्कारेषु दर्शितेषु प्रयोगनियमशब्दशुद्ध्योः प्राप्तावसरत्वं सत्याप्यते । प्रयोगविषये नियामकत्वेन भवतीति प्रायोगिकम् । तयोः प्रथमं प्रयोगमर्यादा पर्यालोच्यते इत्याह ॥ तत्रेति ॥ समयः = सङ्केतः, प्रयोगवर्ज्यावर्ज्यनियम इति यावत् । न द्विः प्रयोज्यमिति ॥ प्रतीतिवैरस्यादशक्तिसूचकत्वाच्चेत्यभिप्रायः। प्रायग्रहणस्य प्रयोजनमाह ॥ किञ्चिदिति ॥ यथा—"ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपुरुषः" इति । आदिग्रहणात् पदानुप्रासपदयमकेषु द्विःप्रयोगो न दोषायेति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

नित्यं संहितैकपदवत् पादेष्वर्धान्तवर्जम् ॥ २ ॥

नित्यं संहितैकपादवत्पादेष्वेकपदवदेकस्मिन्निव पदे । तत्र हि नित्या संहितेत्याम्नायः । यथा— संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोरिति ॥ अर्धान्तवर्जमर्धान्तं वर्जयित्वा ॥ २ ॥

नित्यमिति ॥ एकस्मिन् पदे संहिता प्रकृष्टसन्निकर्षो यथा नित्या तथा पादेष्वपि संहिता नित्या भवति ॥ आम्नायः = प्रमाणम् । प्रमाणवचनं दर्शयति ॥ संहितेति ॥ अविशेषेण सर्वत्र प्राप्तौ संहितां क्वचित् पर्युदस्यति ॥ अर्धान्तवर्जमिति ॥ २ ॥

यद्यपि, वा पादान्त इति पादान्तवर्णस्य लघोर्गुरुत्वं विकल्पेन विहितं तदपि न सर्वत्र भवतीति प्रतिपादयितुमाह ।

न पादान्तलघोर्गुरुत्वं च सर्वत्र ॥ ३ ॥

पादान्तलघोर्गुरुत्वं प्रयोक्तव्यम् । न सर्वत्र, न सर्वस्मिन् वृत्त इति । यथा--

यासां बलिर्भवति मद्गृहदेहलीनां
हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः ।
तास्वेव पूर्वबलिरूढयवाङ्कुरासु
बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥

एवमायेष्वेव वृत्तेष्विति । न पुनः—"वरूथिनीनां रजसि प्रसर्पति समस्तमासीद्विनिमीलितं जगत्" इत्यादिषु । चकारोऽर्धान्तवर्जमित्यस्याऽनुकर्षणार्थः ॥ ३ ॥

न पादान्तेति ॥ प्रथमं तावल्लघोर्गुरुत्वं दर्शयति ॥ यथेति ॥ एवम्प्रायेष्विति ॥

श्रीतिप्पभूपालक मध्यलोकदेवेन्द्र वज्राङ्कचन्द्रिकाभिः ।
त्वद्बाहुगर्भाति हसन्निवायं प्रौढौ प्रदाने मणिपारिजातौ ॥

इत्यादिषु इन्द्रवज्रादिषु उपजातिभेदेष्वपि द्रष्टव्यम् । प्रतिषेधविषयं प्रदर्शयति ॥ न पुनरिति ॥ तेन, वा पादान्त इत्यस्य व्यवस्थि-

न गद्ये समासप्रायं वृत्तमन्यत्रोद्गतादिभ्यः संवादात् ॥ ४ ॥

गद्ये समासप्रायं वृत्तं न विधेयम् । शोभाभ्रंशात् । अन्यत्रोद्गतादिभ्यो विषमवृत्तेभ्यः संवादाद् गद्येनेति ॥ ४ ॥

न गद्य इति ॥ गद्ये वृत्तगन्धिनि समासप्रायं परिपूर्णकल्पं वृत्तं न विधेयम् । तत्र हेतुमाह ॥ शोभेति ॥ गद्यपरिपाटीविसंवादेन शोभाभ्रंशो जायत इत्यर्थः ॥ अन्यत्रेति ॥ उद्गतादिषु विषमवृत्तेषु गद्यसंवादिषु किञ्चिद् वृत्तं समासप्रायमपि गद्ये प्रयोक्तव्यम् । तत्र हेतुर्हेतुः— संवादादिति ॥ विसंवादाभावादित्यर्थः ॥ ४ ॥

न पादादौ खल्वादयः ॥ ५ ॥

पादादौ खल्वादयः शब्दा न प्रयोज्याः । आदिशब्दः प्रकारार्थः । येषामादौ प्रयोगो न श्लिष्यति ते गृह्यन्ते । न पुनर्वतहंतप्रभृतयः ॥ ५ ॥

न पादादाविति ॥ पदादौ खल्वादिप्रयोगो न श्लिष्यति । श्रुतिविरसत्वादिति भावः । यथा—खलूच्चा खलु वाचिकम् ॥ इव सीतागृहच्छद्मच्छन्नो लङ्कापतिः पुरा ॥ किल सृजति कामिनीनां किलकिञ्चितमेव कामिजनमोहम् इत्यादि ॥ ५ ॥

नाऽर्धे किञ्चिदसमासप्रायं वाक्यम् ॥ ६ ॥

वृत्तस्यार्धे किञ्चिदसमासप्रायं न प्रयोक्तव्यम् । यथा—

जयन्ति ताण्डवे शम्भोर्भङ्गुराऽङ्गुलिकोटयः ।
कराः कृष्णस्य च भुजाश्चक्रांशुकपिशत्विषः ॥ ॥ ६ ॥

नार्धे इति ॥ किञ्चित्समासमेकपदावशेषं वाक्यमेकपदार्थावशेषवाक्यापरिपाकमित्यर्थः । सादृशमर्थमुदाहरति ॥ जयन्तीति ॥ ६ ॥

न कर्मधारयो बहुव्रीहिप्रतिपत्तिकरः ॥ ७ ॥

बहुव्रीहिप्रतिपत्तिं करोति यः कर्मधारयः स न प्रयोक्त-

व्यः । यथा— अध्यासितश्चासौ तरुश्चाध्यासिततरुः ॥ ७ ॥

न कर्मधारय इति ॥ वृत्तिः स्पष्टार्था । तादृशमुदाहरणं दर्शयति ॥ अध्यासितेति ॥ निष्ठापूर्वपदत्वेन बहुव्रीहिप्रतिपत्तेरेव पुरःस्फूर्तिकत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

तेन विपर्ययो व्याख्यातः ॥ ८ ॥

बहुव्रीहिरपि कर्मधारयप्रतिपत्तिकरो न प्रयोक्तव्यः । यथा— वीराः पुरुषा यस्य स वीरपुरुषः । कलो रवो यस्य स कलरवः इति ॥ ८ ॥

तेनेति ॥ समासान्तरप्रतिपत्तिकृतः समासस्य प्रयोगो न कार्य इति न्यायो यः फलितः पूर्वसूत्रे तेनेत्यर्थः । विपर्ययशब्दार्थं विवृणोति ॥ बहुव्रीहिरपीति ॥ वीराः पुरुषा यस्येति ॥ राजा पुरुषो यस्येति वा राजपुरुष इति कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा ईदृशो न कर्तव्य इति तात्पर्यम् ॥ ८ ॥

सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ ॥ ९ ॥

सम्भाव्यस्य निषेधस्य निवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ प्रयोक्तव्यौ।यथा

समरमूर्धनि येन तरस्विना न न जितो विजयी त्रिदशेश्वरः ।

स खलु तापगबाणपरम्पराकवलितक्षतजः क्षितिमाश्रितः ॥ ॥९॥

सम्भाव्यस्येति ॥ संप्रतिपत्तियोग्यस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्येति भावः ॥ समरेति ॥ न जित इति न, जित एवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ ॥ १० ॥

विशेष्यस्य प्रतिपत्तौ जातायां विशेषणमात्रस्यैव प्रयोगः । यथा—"निधानगर्भामिव सागराऽम्बराम्" । अत्र हि पृथिव्या विशेषणमात्रमेव प्रयुक्तम् । एतेन—क्रुद्धस्य तस्याऽथ पुरामरातेर्ललाटपट्टादुदगादुदर्चिः ॥ गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चैर्जवेन पर्यापतदुद्वर्णः, इत्यादयः प्रयोगा व्याख्याताः ॥ १० ॥

विशेषणेति ॥ यत्रानन्यसाधारणविशेषणमहिम्ना विशेष्यस्य प्रयोगमन्तरेण प्रतिपत्तिर्भवति तत्र विशेषणमात्रप्रयोगः क्रियते । तदुदाहृत्य दर्शयति ॥ निधानेति ॥ अत्र सागराम्बरत्वं भुव एव । ऊर्ध्वार्चिर्योगश्चाग्नेरेव । तडित्सम्बन्धश्च मेघस्यैवेत्यनन्यसाधारणत्वम् । यत्र तु विशेषणमहिम्ना प्रतिपन्नं विशेष्यं साधारणविशेषणविशिष्टमभिधित्सितं तत्र विशेष्यस्यापि गतार्थस्य प्रयोगे न दोष इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

सर्वनाम्नाऽनुसन्धिर्वृत्तिच्छन्नस्य ॥ ११ ॥

सर्वनाम्नानुसन्धिरनुसन्धानं प्रत्यवमर्शः । वृत्तिच्छन्नस्य वृत्तौ समासे छन्नस्य गुणीभूतस्य । यथा—तवापि नीलोत्पलपत्रचक्षुषो मुखस्य तद्रेणुसमानगन्धिनः इति ॥ ११ ॥

सर्वनाम्नेति ॥ अत्र भाष्यकारवचनं प्रमाणम् । "अथ शब्दानुशासनम् । केषां शब्दानाम्" इति ॥ तद्रेण्विति ॥ ११ ॥

संबन्धसंबन्धेऽपि षष्ठी क्वचित् ॥ १२ ॥

संबन्धेन संबन्धः सम्बन्धसम्बन्धस्तस्मिन् षष्ठी प्रयोज्या क्वचित्, न सर्वत्रेति । यथा "कमलस्य कन्दः" इति । कमलेन संबद्धा कमलिनी तस्याः कन्द इति सम्बन्धः । तेन कदलीकाण्डादयो व्याख्याताः ॥ १२ ॥

सम्बन्धेति ॥ सम्बन्धपारम्पर्येऽपि षष्ठी भवतीत्यर्थः । कदली हि समुदायस्तस्या गर्भस्तत्र काण्डमिति सम्बन्धसम्बन्ध इति ॥ १२ ॥

अतिप्रयुक्तं देशभाषापदम् ॥ १३ ॥

अतीव कविभिः प्रयुक्तं देशभाषापदं प्रयोज्यम् । यथा—योषिदित्यभिललाष न हालाम् इत्यत्र हालेति देशभाषापदम् । अनतिप्रयुक्तं तु प्रयोज्यम् । यथा— कङ्केल्लीकाननालीरविरलविलसत्पल्लवा नर्तयन्तः, इत्यत्र कङ्केल्लीपदम् ॥ १३ ॥

अतिप्रयुक्तमिति ॥ अतीव प्रयुक्तं प्रायशः प्रयुक्तम् । देशाव्यवस्थिता भाषा देशभाषा । तत्र सिद्धं पदं देशभाषापदम् । देश्यं पदमित्यर्थः । अतिना व्यावर्त्यं कीर्तयति॥अनतीति॥कर्कोटकमयोक्तः॥१३॥

लिङ्गाऽध्याहारौ ॥ १४ ॥

लिङ्गं चाऽध्याहारश्च लिङ्गाध्याहारावतिप्रयुक्तौ प्रयोज्याविति । यथा— वत्से मा बहु निश्वसीः कुरु सुरागण्डूषमेकं शनैः, इत्यादिषु गण्डूषशब्दः पुंसि भूयसा प्रयुक्तो, न स्त्रियाम्, आम्नातोऽपि स्त्रीत्वे । अध्याहारो यथा—

मा भवन्तमनलः पवनो वा
वारणो मदकलः परशुर्वा ।
वाहिनीजलभरः कुलिशं वा
स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥

अत्र ह्यधाक्षीदित्यादीनामध्याहारोऽन्त्यप्रयुक्तः ॥ १४ ॥

लिङ्गाध्याहाराविति ॥ अतिप्रयुक्तमित्यनुवर्तते ॥ न स्त्रियामिति॥ "शुण्डाग्रभागे गण्डूषा द्वयोस्तु मुखपूरणे" इति स्त्रीत्वेऽप्याम्नातः स्त्रियां न प्रयुज्यते ॥ मा भवन्तमिति ॥ अधाक्षीदित्यत्रादिपदेन "माहूर्षीत्, छैत्सीत्, भैत्सीत्, इत्येषामध्याहारो न दुष्यति । अतिप्रयुक्तत्वेन बुद्ध्यारूढत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

लक्षणाशब्दाश्च ॥ १५ ॥

लक्षणाशब्दाश्चातिप्रयुक्ताः प्रयोज्याः । यथा, द्विरेफरोदरशब्दौ भ्रमरचक्रवाकार्थौ लक्षणापरौ । अनतिप्रयुक्ताश्च न प्रयोज्याः । यथा, द्विकः काक इति ॥ १५ ॥

लक्षणाशब्दाश्चेति ॥ द्वौ रेफौ यस्येति द्विरेफः । र उदरे यस्येति रोदरः । द्विरेफरोदरशब्दौ मुख्यया वृत्त्या भ्रमरचक्रनामवाचकयोर्भ्रमरचक्रवाकयोर्वर्तेते । तेन तदर्थयो रेफसम्बन्धाभावात्तौ वाच्यवाचकयोरभेदोपचारेण तदर्थयोर्वर्तेते इति लक्षणाशब्दौ ।

"चक्रवाकी रोदरश्च कोकश्चक्राभिधाह्वय" इति वैजयन्ती । यथा द्वि-रेफशब्दो भ्रमरे रोदरशब्दश्चक्रवाके, न तथा द्विक इति काके ॥ अ-नतिप्रयुक्तत्वादिति ॥ यदाहुः—"निरूढा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्या-दभिधानवत् । क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तित" इति ॥ १५ ॥

न तद्बाहुल्यमेकत्र ॥ १६ ॥

तेषां लक्षणाशब्दानां बाहुल्यमेकस्मिन् वाक्ये न प्रयोज्यम् । शक्यते ह्येकस्यावाचकस्य वाचकवद्भावः कर्तुं, न बहूनामिति ॥ १६ ॥

न बहूनामिति ॥ लक्षणापदबाहुल्ये क्लिष्टतादोषप्रसङ्गादिति भावः ॥ १६ ॥

स्तनादीनां द्वित्वाविष्टा जातिः प्रायेण ॥ १७ ॥

स्तनादीनां द्वित्वाविष्टा द्वित्वाध्यासिता जातिः प्रायेण बाहुल्येनेति । यथा— स्तनयोस्तरुणीजनस्य इति ॥ प्रायेणेति वचनात् क्वचिन्न भवति । यथा— स्त्रीणां चक्षुः, इति । अथ कथं द्वित्वाऽऽविष्टत्वं जातेः । तद्धि द्रव्ये, न जातौ । अतद्रूपत्वात् तस्याः । न दोषः । तदतद्रूपत्वाज्जातेः । कथं तदतद्रूपत्वं जातेः । तद्धि जैमिनीया जानन्ति । वयं तु लक्ष्यसिद्धौ सिद्धपरमतानुवादिनः । नचैवमतिप्रसङ्गः । लक्ष्यानुसारित्वान्न्यायस्येति । एवमन्यापि व्यवस्थोह्या ॥ १७ ॥

इति श्रीकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ प्रायोगिके पञ्चमेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः । काव्यसमयः ॥ ५ ॥ १ ॥

तरुणीजनस्येति ॥ जनशब्दः समूहवचनः । ननु न जातेर्द्वित्वाऽऽविष्टत्वमुपपद्यते । संख्याया द्रव्यधर्मत्वेन जातिधर्मत्वाभावादिति शङ्कते ॥ अथ कथमिति ॥ जातेर्द्रव्याभिन्नत्वान्नायं दोष इति । परिहरति ॥ न दोष इति ॥ जातिव्यक्त्योरभेद एव कुत इति शङ्कते ॥ कथं तदतद्रूपत्वमिति ॥ जात्यपलापवादिनो जैमिनीयाः प्रष्टव्या इ-

स्याह ॥ जैमिनीया इति ॥ अपसिद्धान्तशङ्कामवधीरयति ॥ वयं त्विति ॥ न वयं जातिमपलप्याप्यापोहवादं समर्थयामहे, किन्तु सिद्धं परमतमनूद्य प्रयोगं प्रतिष्ठापयामः । एवं तर्हि यस्य कस्यचिन्मतमवलम्ब्य यत्किञ्चिदपि समर्थयितुं शक्यत इत्यतिप्रसङ्गमाशङ्क्य परिहरति ॥ नचैवमिति ॥ यथा पाणिनीये क्वचिज्जातिः क्वचिद् व्यक्तिरिति पक्षद्वयमवलम्ब्य लक्ष्यनिर्वाहः क्रियते । प्रसिद्धे लक्ष्ये सति तदनुसारी न्यायोऽन्विष्यते । न तु न्यायोऽस्तीति लक्ष्यमन्वेषणीयम् । लक्ष्यानुसारित्वान्न्यायस्येति । एवमन्या व्यवस्था प्रयोगमर्यादा स्वयं बुद्धिमद्भिरूहनीया ॥ १७ ॥

इति श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालविरचितायां काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिव्याख्यायां काव्यालङ्कारकामधेनौ प्रायोगिके पञ्चमेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥५॥१॥ (११) ॥

काव्यसमयः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

छिन्ते मोहं विभ्रमकर्षं प्रयुङ्क्ते सूते सूक्तिं सूयते या पुमर्थान् ॥
प्रीतिं कीर्तिं प्राप्तुकामेन सैषा शाब्दी शुद्धिः शारदेवाऽस्तु सेव्या॥१॥
अथेदानीमध्यायान्तरं व्याचिख्यासुस्तत्प्रयोजनं प्रस्तौति ।

साम्प्रतं शब्दशुद्धिरुच्यते ।

रुद्रावित्येकशेषोऽन्वेष्यः ॥ १ ॥

रुद्रावित्यत्र प्रयोगे एकशेषोऽन्वेष्योऽन्वेषणीयः । रुद्रश्च रुद्राणी चेति, पुमान् स्त्रिया इत्येकशेषः । स च न प्राप्नोति । तत्र हि, तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यनुवर्तते इति तत्रैवकारकरणात् स्त्रीपुंसकृत एव विशेषो भवतीति व्यवस्थितम् । अत्र तु, पुंयोगादाख्यायाम् इति विशेषान्तरमप्यस्तीति । एतेनेन्द्रौ भवौ शर्वावित्यादयः प्रयोगाः प्रत्युक्ताः ॥ १ ॥

सांप्रतमिति॥तत्र तावदेकशेषविषयं किञ्चिद् बोधयितुं सूत्रमनुभाषते॥ रुद्राविति ॥ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो विधीयते । तत्र, वृद्धो यूना इतिसूत्रात्, तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यनुवर्तते। तदिति स्त्रीपुंसयोर्निर्देशः॥ लक्षणशब्दो निमित्तपर्यायः । चेच्छब्दो यद्यर्थे । एवकारोऽवधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । स्त्रिया सह वचने पुमान् शिष्यते । स्त्रीपुंसलक्षण एव चेद्विशेषो भवति । स्त्रीपुंसकृतमेव यदि वैरूप्यं भवतीत्यर्थः । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणाविति । तद्वदेव रुद्रश्च रुद्राणी च रुद्रावित्येकशेषः प्राप्नोतीति यः कश्चिदभिमन्यते, तत्प्रतिषेधाय प्रयोगाऽदर्शनं प्रख्यापयति ॥ अन्वेषणीय इति ॥ न्यायतः प्राप्तौ प्रयोगोऽप्युपेयतामिति तत्राह॥स च न प्राप्नोतीति॥अप्राप्तिमेव दर्शयितुमाह॥ तत्र हीति ॥ अस्त्वेवं व्यवस्था, प्रकृते कोऽनुरोध इति तत्राह ॥ अत्र त्विति ॥ रुद्राणीत्यत्र, पुंयोगादाख्यायाम् इत्यनुवर्तमाने, इन्द्रवरुणेत्यादिना ङीष् विधीयते । पुंस आख्याभूतं यत्प्रातिपदिकं पुंयो-

गात् स्त्रियां वर्तते तस्माद् ङीप् प्रत्ययो भवतीति । अतस्तल्लक्षणाविशेषव्यतिरेकेण विशेषान्तरस्यापि विद्यमानत्वान्नैकशेषप्राप्तिरिति । एतत्समानयोगक्षेमाणि प्रयोगान्तराणि प्रत्याख्येयानीत्याह ॥ एतेनेति ॥ १ ॥

मिलिक्लविक्षपिप्रभृतीनां धातुत्वं,धातुगणस्याऽसमाप्तेः ॥ २ ॥

मिलति विक्लवति क्षपयतीत्यादयः प्रयोगाः । तत्र, मिलिक्लविक्षपिप्रभृतीनां कथं धातुत्वम् । गणपाठाद् गणपठितानामेव धातुसंज्ञाविधानात् । तत्राह ॥ धातुगणस्याऽसमाप्तेः । वर्धते धातुगण इति हि शब्दविद आचक्षते । तेनैषां गणपाठोऽनुमतः । शिष्टप्रयोगादिति ॥ २ ॥

मिलिक्लवीति ॥ भूवादयो धातवः इति गणपठितानामेव धातुसंज्ञाविधानाद्धातुगणे मिलिप्रभृतीनामपाठात् । कथं धातुत्वमित्याशङ्कापूर्वकं धातुत्वं समर्थयते ॥ मिलति विक्लवति क्षपयतीति ॥ धातुगणस्यापरिसमाप्तौ प्राचीनाचार्यवचनं प्रमाणयति ॥ वर्धते धातुगण इति ॥ प्रभृतिग्रहणाद्राज्याऽऽन्दोलादयः ॥ २ ॥

वलेरात्मनेपदमनित्यं, ज्ञापकात् ॥ ३ ॥

वलेरनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं यत् तदनित्यं दृश्यते— लज्जालोलं वलन्ती इत्यादिप्रयोगेषु । तत् कथमित्याह ॥ ज्ञापकात् ॥ ३ ॥

वलेरात्मनेपदमिति ॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदमिति वलेर्धातोरनुदात्तेत्त्वान्नित्यमात्मनेपदप्राप्तौ शिष्टप्रयोगेषु परस्मैपददर्शनात् तस्मिन्नर्थे क्वचिदनुदात्तेत्त्वनिबन्धनस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वं ज्ञापकेन समर्थयितुमाह ॥ वलेरनुदात्तेत्त्वादिति ॥ ३ ॥

किं पुनस्तज्ज्ञापकमत आह ।

चक्षिङो ङयनुबन्धकरणम् ॥ ४ ॥

चक्षिङ इकारेणैवानुदात्तेन सिद्धमात्मनेपदं, किमर्थं ङित्करणम्। यत् क्रियते, अनुदात्तनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । एतेन, वेदिभर्त्सितर्जिप्रभृतयो व्याख्याताः । आवेदयति, भर्त्सयति, तर्जयतीत्यादीनां प्रयोगाणां दर्शनात् । अन्यत्राप्यनुदात्तनिबन्धनस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वं ज्ञापकेन द्रष्टव्यमिति ॥ ४ ॥

अनुदात्तेत्त्वनिबन्धनस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वे चक्षिङो ङित्करणं ज्ञापकमित्याह ॥ चक्षिङो ङ्यनुबन्धकरणमिति ॥ इकारेणैवेति ॥ नन्वेवं गोः पादान्त इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्तेरन्तेत्त्वे सतीदितो नुम् धातोरिति नुम् स्यात् तर्हि, चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि इत्यकारान्तः पठ्यतेति भावः उक्तमात्मनेपदस्यानित्यत्वं वेदिभर्त्सिप्रभृतिष्वपि द्रष्टव्यमित्याह॥एतेनेति ॥ आगर्वादात्मनेपदिन इत्यात्मनेपदित्वेनानुदात्तेत्त्वं वक्ष्यत इति भावः । अन्यथानुदात्तेत्त्वनिबन्धनस्यात्मनेपदस्यानित्यताज्ञापने किमायातम्।नचैवमतिप्रसङ्गः। शिष्टप्रयोगविषयत्वाज्ज्ञापकस्य ॥४॥

क्षीयत इति कर्मकर्तरि ॥ ५ ॥

क्षीयत इति प्रयोगो दृश्यते, स कर्मकर्तरि द्रष्टव्यः । क्षियतेरनाऽऽत्मनेपदित्वात् ॥ ५ ॥

क्षीयत इति ॥ क्षिणोतेः सौवादिकस्य श्नुप्रत्ययान्तत्वेन प्रसिद्धावपि क्षीयत इति कर्तरि प्रयोगो दृश्यते, तस्योपपत्तिमाह ॥ स कर्मकर्तरि द्रष्टव्य इति ॥ क्षिणोतेः कर्मस्थभावकत्वात् कर्मवद्भावः॥५॥

खिद्यत इति च ॥ ६ ॥

खिद्यत इति च प्रयोगो दृश्यते, सोऽपि कर्मकर्तर्येव द्रष्टव्यो, न कर्तरि । अदैवादिकत्वात् खिदेः ॥ ६ ॥

खिद्यत इति चेति ॥ चकारेण कर्मकर्तरीति समुच्चिनोति ॥ खिद्यते खिन्ने इति खिदोऽकर्मकत्वादन्तर्भावितण्यर्थत्वे प्रयोज्यकर्मस्थभावकत्वात् कर्मवद्भावः । खिदेरनुदात्तेतः श्यनि कृते खिद्यत

इति रूपं सिद्ध्यतीति शङ्कां परिहरति ॥ नदैवादिकत्वादिति ॥ ६ ॥

मार्गेरात्मनेपदमलक्ष्म ॥ ७ ॥

चुरादौ, मार्ग अन्वेषणे इति पठ्यते । आधृषाद्वा इति विकल्पितणिच्कस्तस्माद्यदात्मनेपदं दृश्यते— मार्गन्तां देहभारमिति, तदलक्ष्म अलक्षणम् । परस्मैपदित्वान्मार्गेः । तथाच शिष्टप्रयोगः— करकिसलयं धूत्वा धूत्वा विमार्गति वाससी ॥ ७ ॥

मार्गेरिति ॥ चौरादिकस्य मार्गेः, आधृषाद्वा इति णिचो वैकल्पिकत्वेन तदभावे सति परस्मैपदित्वान्मार्गतीति शिष्टप्रयोगदर्शनाच्च परस्मैपदे प्रयोक्तव्ये, यत्तु प्रयोगे कुत्रचिदात्मनेपदं दृश्यते, मार्गन्तामिति । तल्लक्षणहीनमित्याह ॥ चुरादाविति ॥ द्वयोरपि प्रयोगयोर्दर्शने कथमत्र व्यवस्थेति तत्राह ॥ शिष्टप्रयोग इति ॥ ७ ॥

लोलमानादयश्चानशि ॥ ८ ॥

लोलमानो वेल्लमान इत्यादयश्चानशि द्रष्टव्याः । शानचस्त्वभावः । परस्मैपदित्वाद्धातूनामिति ॥ ८ ॥

लोलमानादय इति ॥

लोलमाननवमौक्तिकहारं वेल्लमानचिकुरश्लथमाल्यम् ।

[illegible]कर्मणि[illegible]कस्वरनत्रं कौशलं विजयते कलकण्ठ्याः ॥

इत्यादिषु लोलमानादयः प्रयोगा दृश्यन्ते । परस्मैपदित्वादेतेषां शानजन्तत्वं विरुद्धम् । आत्मनेपदित्वाच्छानच इत्याशङ्कायां प्रकारान्तरेण साधुत्वं समर्थयते ॥ लोलमानो वेल्लमान इति ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति ताच्छील्याद्यर्थेषु धात्वधिकारे चानशः विधानादेते प्रयोगाश्चानशि द्रष्टव्याः । न तु शानचि । अतो न विरोधः ॥ ८ ॥

लभेर्गत्यर्थत्वाण्णिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे ॥ ९ ॥

अस्यायं लभिर्यः प्राप्त्युपसर्जनां गतिमाह । अस्ति च गत्यु-

पसर्जनां प्राप्तिमाहेति ॥ अत्र पूर्वस्मिन् पक्षे गत्यर्थत्वाल्लभेर्णिच्यऽणौ यः कर्ता तस्य गत्यादिसूत्रेण कर्मसंज्ञा । यथा— दीर्घिकासु कुमुदानि विकासं लम्भयन्ति शिशिराः शशिभासः । द्वितीयपक्षे गत्यर्थत्वाभावाल्लभेर्णिच्यणौ कर्तुर्न कर्मसंज्ञा । यथा—

सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपु-
र्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् ।
द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः
शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥ ॥ ९ ॥

लभेरिति ॥ यद्यपि, डुलभष् प्राप्तौ इति प्राप्तिरेव लभेरर्थः । तथापि प्राप्तिर्गतिपूर्वकत्वात् प्राप्तिगत्योः कार्यकारणयोरभेदोपचारेण प्राप्त्युपसर्जनगत्यर्थत्वमपि लभेरङ्गीकृत्य प्रथमं तावत् पक्षद्वयं प्रस्तौति ॥ अस्त्ययमिति ॥ यः प्राप्त्युपसर्जनां गतिमाह सोऽयं लभिरस्ति । यश्च गत्युपसर्जनां प्राप्तिमाह सोऽयमपि लभिरस्ति । प्रोक्तृविवक्षावशात् लभिरयं कदाचित् प्राधान्येन गतिमाह कदाचित्तु प्राप्तिमित्यर्थः । तत्र प्रथमे पक्षे निर्विवादमणिकर्तुर्णिचि कर्मत्वमित्याह ॥ अत्र पूर्वस्मिन्निति ॥ द्वितीये तु गत्यर्थत्वाभावादण्यपि कर्तुः कर्मसंज्ञेत्याह ॥ द्वितीयपक्ष इति ॥ ततश्च सितिम्नेत्यत्र कर्तृकरणयोस्तृतीया इति प्रयोज्ये कर्तरि तृतीया ॥ ९ ॥

ते मे शब्दौ निपातेषु ॥ १० ॥

त्वया मयेत्यस्मिन्नर्थे ते मे शब्दौ निपातेषु द्रष्टव्यौ । यथा— श्रुतं ते वचनं तस्य । वेदानधीत इति नाधिगतं पुरा मे ॥२०॥

ते मे इत्यादि ॥ अत्र, ते मयावेकवचनस्येति, युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोस्ते-मयावाऽऽदेशौ इति विभक्त्यन्तरस्थयोस्तयोरादेशाभावेऽपि निपातेषु पाठात् तत्रापि प्रयोगसिद्धिरित्याह ॥ ते मे शब्दाविति ॥ १० ॥

तिरस्कृत इति परिभूतेऽन्तर्ध्युपचारात् ॥ ११ ॥

तिरस्कृत इति शब्दः परिभूते दृश्यते । राज्ञा तिरस्कृतः— इति । स च न प्राप्नोति । तिरःशब्दस्य हि, तिरोऽन्तर्धौ इत्यन्तर्धौ गतिसंज्ञा । तस्यां च सत्यां, तिरसोऽन्यतरस्याम् इति सकारः । तत् कथं तिरस्कृत इति परिभूते, आह ॥ अन्तर्ध्युपचारादिति ॥ परिभूतो ह्यन्तर्हितवद्भवति । मुख्यस्तु प्रयोगो यथा, लावण्यप्रसरतिरस्कृताङ्गलेखाम् ॥ ११ ॥

तिरस्कृत इति ॥ तिरस्कृतशब्दस्य परिभूतार्थे प्रयोगं दर्शयंस्तस्यानुपपत्तिमुद्घाटयति ॥ तिरस्कृतशब्द इत्यादिना ॥ समाधत्ते ॥ अन्तर्ध्युपचारादिति ॥ मुख्यपूर्वकत्वाद्गौणस्य मुख्यं दर्शयति ॥ मुख्यस्त्विति ॥ ११ ॥

नैकशब्दः सुप्सुपेति समासात् ॥ १२ ॥

अरण्यानीस्थानं फलनमितनैकद्रुममिदम् इत्यादिषु नैकशब्दो दृश्यते स च न सिद्ध्यति । नञ्समासे हि, नलोपो नञ इति नलोपे, तस्मान्नुडचि इति नुडागमे सत्यनेकमिति रूपं स्यात् । निरनुबन्धस्य नशब्दस्य समासे लक्षणं नास्ति । तत् कथं नैकशब्द इत्याह ॥ सुप्सुपेति समासात् ॥ १२ ॥

नञ्समासे हीति ॥ नलोपो नञ इति नकारलोपे सति, तस्मान्नुडचि इति नुडागमे च कृते, अनेकमिति रूपं स्यान्न तु नैकमिति । ननु न सिद्ध्यति चेन्माऽस्तु नञ्समासः, प्रकारान्तरेण किं न स्यादित्यत आह ॥ निरनुबन्धस्येति ॥ सुप्सुपेति ॥ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे इत्यतः सुबित्यनुवृत्तौ, सह सुपा इति योगविभागात् सुबन्तं परं सुबन्तेन सह समस्यत इति समासे नैकशब्दः सिद्धो भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

मधुपिपासुप्रभृतीनां समासो गमिगाम्यादिषु पाठात् ॥ १३ ॥

मधुपिपासुमधुव्रतसेवितं मुकुलजालमजृम्भत वीरुधाम् इत्यादिषु मधुपिपासुप्रभृतीनां समासो गमिगाम्यादिषु पिपासुप्रभृतीनां पाठात् । श्रितादिषु गमिगाम्यादीनां द्वितीयासमासलक्षणं दर्शयति ॥ १३ ॥

मधुपिपासुप्रभृतीनामिति ॥ श्रितादिष्वग्रहणादत्र द्वितीयासमासः सम्भवति । नाऽपि कृदन्तेन सह षष्ठीसमासः । न लोकेत्यादिसूत्रे उप्रत्ययान्तेन योगे षष्ठीनिषेधात् कथमत्र समास इति चिन्तायां समासस्य गतिमाह ॥ गमिगाम्यादिष्विति ॥ १३ ॥

त्रिवलीशब्दः सिद्धः संज्ञा चेत् ॥ १४ ॥

त्रिवलीशब्दः सिद्धो यदि संज्ञा । दिक्संख्ये संज्ञायाम् इति संज्ञायामेव समासविधानात् ॥ १४ ॥

त्रिवलीशब्द इति ॥

कोणस्त्रिवल्येव कुचावलाबूस्तस्यास्तु दण्डस्तनुरोमराजिः ।
हारोऽपि तन्त्रीरिति मन्मथस्य सङ्गीतविद्यासरलस्य वीणा ॥

किमयं संज्ञा ? असंज्ञा वा ? । असंज्ञापक्षे त्रिवलीशब्दस्य, तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च इति समासो वक्तव्यः । तत्तु न संघटते । तथाहि । न तावत् पञ्चकपाल इत्यादिवत् तद्धितार्थो विषयोऽस्ति । नाऽपि, पञ्चगवधन इत्यादिवदुत्तरपदं परम् । नचापि पञ्चपात्रमित्यादिवत् समाहारः । समाहारे हि तस्यैकत्वादेकवद्भावे सति, स नपुंसकम् इति नपुंसकत्वं स्यात् । तदत्रासंज्ञापक्षो नेष्ट इत्यभिसंधाय संज्ञापक्षमाश्रित्य समासमाह ॥ त्रिवलीशब्दः सिद्धो यदि संज्ञेति ॥ यदि त्रिवलीशब्दः संज्ञा भवति । तदा त्र्यवयवा वली त्रिवलीतिविग्रहे, दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः सिद्ध्यति ॥ १४ ॥

बिम्बाऽधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपिन्याम् ॥ १५ ॥

बिम्बाधरः पीयते इति प्रयोगो दृश्यते । स च न युक्तः । अधरबिम्ब इति भवितव्यम् । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासे

सति तत् कथं बिम्बाधर इत्याह ॥ वृत्तौ मध्यमपदलोपिन्याम् ॥ शाकपार्थिवादित्वात् समासे । मध्यमपदलोपिनि समासे सति बिम्बाकारोऽधरो बिम्बाधर इति । तेन बिम्बोष्ठशब्दोऽपि व्याख्यातः । अत्रापि पूर्ववद् दोषः । शिष्टप्रयोगेषु चैष विधिः । तेन नाऽतिप्रसङ्गः ॥ १५ ॥

बिम्बाधर इति ॥ अत्र समासवृत्तिं संवेदयितुमभियुक्तप्रयोगं तावद् दर्शयति ॥ बिम्बाधरः पीयत इति॥प्रामाणिकप्रयोगदर्शनादयमसाधुरिति वक्तुमयुक्तमित्याशङ्क्याह ॥ स च न युक्त इति ॥ लक्षणानुगुणं प्रयोगं दर्शयन्नस्या अयुक्तत्वं दर्शयति ॥ अधरबिम्ब इति ॥ समाचष्टे ॥ वृत्तौमध्यमपदलोपिन्यामिति ॥ उक्तामुपपत्तिमन्यत्राप्यनुमनुते ॥ तेनेति ॥ ननु तर्हि व्याघ्राकारः पुरुषो व्याघ्रपुरुष इत्यपि स्यादित्यतिप्रसङ्गं परिहरति ॥ शिष्टप्रयोगेषु चैष विधिरिति ॥ १५ ॥

आमूललोलादिषु वृत्तिर्विस्पष्टपटुवत् ॥ १६ ॥

आमूललोलमामूलसरसमित्यादिषु वृत्तिर्विस्पष्टपटुवन्मयूरव्यंसकादित्वात् ॥ १६ ॥

आमूललोलादिष्विति ॥ आमूलं लोलमिति विग्रहः । अत्र तत्पुरुषाधिकारे लक्षणाऽदर्शनात् समासान्तरस्य चाप्रसक्तेः कथमामूललोलादिप्रयोगः सिद्ध्यतीति चिन्तायामविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्य इति वचनात् विस्पष्टपटुशब्दवत् समाससिद्धिरित्याह ॥ आमूललोलमामूलसरसमिति ॥ १६ ॥

न धान्यषष्ठादिषु षष्ठीसमासप्रतिषेधः पूरणेनान्यतद्धितान्तत्वात् ॥ १७ ॥

धान्यषष्ठम्, तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि इत्यादिषु न षष्ठीसमासप्रतिषेधः । पूरणेन पूरणप्रत्ययान्तेनान्यतद्धितान्तत्वात् । षष्ठो भागः षष्ठ इति, पूरणाद्भागे तीयादन्, षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च इत्यनु-

विधानात् स प्राप्तः ॥ १७ ॥

न धान्यषष्ठादिष्विति ॥ धान्यानां षष्ठमुच्छानां षष्ठमित्यत्र, पूरणगुणसुहितार्थेति सूत्रेण पूरणप्रत्ययान्तेन समासनिषेधः क्रियते । स च न भवतीत्याह ॥ धान्यषष्ठमिति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ तद्धितेति ॥ षष्ठशब्दस्य तद्धितान्तत्वादित्यर्थः । कः पुनरत्र पूरणप्रत्ययव्यतिरेकेण तद्धित इत्याकाङ्क्षायां तद्धितं दर्शयति ॥ षष्ठो भाग इति ॥ पूरणाद्भागे तीयादन् इत्यनुवृत्तौ, षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च इत्यन्विधानादन्यतद्धितान्तत्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

पत्रपीतिमादिषु गुणवचनेन ॥ १८ ॥

पत्रपीतिमा, पक्ष्मालीपिङ्गलिमा इत्यादिषु षष्ठीसमासप्रतिषेधो गुणवचनेन प्राप्तो, बालिशपास्तु न कृतः ॥ १८ ॥

पत्रपीतिमादिष्विति ॥ अत्र पूरणगुणेत्यादिसूत्रेण गुणवाचिना षष्ठीसमासप्रतिषेधः प्राप्तः । स तु मौर्ख्यान्न कृतः । अतः पत्रपीतिमादयो न युक्ता इत्याह ॥ पत्रपीतिमा, पक्ष्मालीपिङ्गलिमेति ॥ वर्तमानसामीप्ये इति ज्ञापकात् पत्रपीतिमादयः सिद्ध्यन्तीति केचित् । येषान्तु मतं गुणः सम्बन्धित्वात् गुणिनमाक्षिपति।तेन गुणेन गुणिनः षष्ठीसमासनिषेधः । यच्च वर्तमानः सामीप्ये गुणी । भूतभविष्यतोरेव तद्गुणित्वादिति । तेषां मते "उत्तरपदार्थप्राधान्ये" इति ज्ञापकादनित्यः षष्ठीसमासप्रतिषेध इति केचित् ॥ १८ ॥

अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः ॥ १९ ॥

अवर्ज्यो न वर्जनीयो व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । जन्माद्युत्तरपदं यस्य स जन्माद्युत्तरपदः । यथा— सच्छास्त्रजन्मा हि विवेकलाभः, कान्तवृत्तयः प्राणा इति ॥ १९ ॥

अवर्ज्य इति ॥ बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यमितिवचनात् व्यधिकरणस्य बहुव्रीहेरसिद्धौ क्वचिद्विषये तत्प्रसिद्धिमाह ॥ अवर्ज्य इति ॥ सच्छास्त्राज्जन्म यस्य स सच्छास्त्रजन्मा,

कान्ते प्रिये वृत्तिर्येषां ते कान्तवृत्तय इति व्यधिकरणत्वम् । एवं ग-मकत्वं तत्रैव वक्तव्यम् ॥ १९ ॥

हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् ॥ २० ॥

हस्ताग्रम् अग्रहस्तः, पुष्पाग्रमग्रपुष्पमित्यादयः प्रयोगाः कथम् । आहिताग्न्यादिष्वपाठात् । पाठे वा तदनियमः स्यात् । आह ॥ गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् । तत्र भेदात्, हस्ताग्रादयः । अभेदादग्रहस्तादयः ॥ २० ॥

हस्ताग्रेति ॥ अत्र गुणशब्देन पदार्थैकदेशत्वादवयवो लक्ष्यते । तथा च गुणगुणिनावित्यवयवावयविनौ । तयोर्भेदविवक्षायां हस्ता-ऽग्रादयः । तत्र षष्ठीसमासः । अभेदविवक्षायां त्वग्रहस्तादयः । तत्रा-ऽभेदोपचारेऽपि प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदाद्विशेषणसमासः ॥ २० ॥

पूर्वनिपातेऽपभ्रंशो लक्ष्यः ॥ २१ ॥

काष्ठतृणं तृणकाष्ठमिति यदृच्छया पूर्वनिपातं कुर्वन्ति । तत्रा-पभ्रंशो लक्ष्यः परिहरणीयः । अनित्यत्वज्ञापनं तु न सर्वविषय-मिति ॥ २१ ॥

पूर्वनिपात इति ॥ लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वार्तिककारवचनेन द्वन्द्वे पूर्वनिपातविधानात्तृणकाष्ठमिति वक्तव्ये काष्ठतृणमिति क्व-चित् केनचित् प्रयुक्तम् । तत्र पूर्वनिपातेऽपभ्रंशः शास्त्रमर्यादातिक्र-मः । स लक्ष्यः परिहरणीयः । तथा न प्रयोक्तव्यमिति तात्पर्यम् । कुमारशीर्षयोरिति ज्ञापकात् पूर्वनिपातव्यत्यासो भविष्यतीति तत्रा-ऽऽह॥अनित्यत्वज्ञापनं त्विति ॥ न सर्वेति॥ प्राप्तस्य चाबाधा इति व-चनाच्छिष्टप्रयुक्तद्वन्द्वविषयमेवेति भावः ॥ २१ ॥

निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परि-गणनस्य प्रायिकत्वात् ॥ २२ ॥

अनभिहिते इत्यत्र सूत्रे तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनं कृतम् । तस्य प्रायिकत्वान्निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभ-

क्तिर्भवति । यथा, विषवृक्षोऽपि [illegible] र्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्, पण्डितं मूर्खं इति मन्यते इति ॥ २२ ॥

निपातेनाऽपीति ॥ ब्राह्मणं देवदत्त इति मन्यते इत्यादावनभिहित इत्यधिकारात् तिङ्कृत्तद्धितसमासैरनभिहिते कारके कर्मणि द्वितीयया भवितव्यमित्याशङ्कायामाह ॥ निपातेनाऽपीति॥तत्र हेतुमाह ॥ परिगणनस्येति ॥ भगवता वार्तिककारेण प्रायिकाभिप्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनं कृतम् । ततश्चैवंविधाः प्रयोगाः सिद्धा इति दर्शयति ॥ विषवृक्ष इति ॥ अत्र संवर्धनच्छेदनक्रिययोः सकर्मकत्वेन कर्माकाङ्क्षायां न कर्मविभक्तिर्भवति विधेया । अयुक्तत्वाभिधायिना असांप्रतमितिनिपातेनाभिहितत्वात् । नन्वसाम्प्रतपदस्य तद्धितान्तत्वात् तेनैवाभिहिते न भवत्येव कर्मविभक्तिरतो नेदमुदाहरणमिति न चोदनीयम् । युक्ते काले च सांप्रतम् इत्यभिधानादनद्धितान्त एवायं निपातः । तद्धितान्तत्वे वा तस्यानन्यार्थत्वाच्च तेनाभिधानमिति भावः । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादस्याभिधायकत्वमिति द्रष्टव्यम । मूर्खं इत्यसमुदायस्य कर्मत्वेऽपि, अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति वाक्याच्च विभक्त्युत्पत्तिः ॥ २२ ॥

शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपक्रमात् ॥ २३ ॥

शकेः, शकिसहोश्च इति कर्मणि यति सति शक्यमिति रूपं भवति ॥ विलिङ्गवचनस्यापि विरुद्धलिङ्गवचनस्यापि, कर्माभिधायां कर्मवचने सामान्योपक्रमाद् विशेषानपेक्षायामिति । यथा—

शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः
कर्णपूररचनाकृते तव ।
अप्रगल्भयवसूचिकोमला-
श्छेत्तुमग्रनखसंपुटैः कराः ॥

अत्र भाष्यकृद्वचनं लिङ्गम् । यथा, शक्यं च श्वमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम् इति । नचैकान्तिकः समान्योपक्रमः । तेन,

यथा भवन्तु शक्यमिति बिसिनीकन्दचयचर्वणाद्या इत्यपि भवति॥२३

"शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकगन्धिनः" इत्यादयः प्रयोगा दृश्यन्ते। शकेः कृत्यप्रत्यये शक्यमिति रूपम्। "तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः" इति कर्मार्थे विहितस्य तस्य कर्माभिधायां विशेष्यवल्लिङ्गवचनाभ्यां भवितव्यमिति प्राप्ते प्राह॥ शक्यमिति रूपं भवतीति॥ कर्माभिधायामपि शक्यमिति रूपं सिद्धम्। तत्र हेतुमाह॥ लिङ्गवचनस्यापीति॥ लिङ्गं च वचनं च लिङ्गवचनम्। तस्य सामान्योपक्रमाल्लिङ्गसामान्यं नपुंसकं, वचनसामान्यमेकत्वम्। तयोरुपक्रमाद्विशेषनैरपेक्ष्येण लिङ्गवचनसामान्यस्य विवक्षणादित्यर्थः। उदाहृत्य दर्शयति॥ यथेति॥ एकान्तिको नियतः॥ २३॥

हानिवदाधिक्यमप्यङ्गानां विकारः ॥ २४ ॥

येनाङ्गविकार इत्यत्र सूत्रे यथाऽङ्गानां हानिस्तथाधिक्यमपि विकारः। यथा, अक्ष्णा काण इति भवति तथा, मुखेन त्रिलोचन इत्यपि भवति॥ २४ ॥

हानिवदिति॥ मुखेन त्रिलोचन इत्यत्र तृतीयाप्राप्तावनुशासनस्यादर्शनात् कथमत्र तृतीयेति चिन्तायामाह॥ येनाङ्गविकार इति॥ हानिर्न्यूनता। यथाङ्गानां न्यूनता विकारस्तथाधिक्यमपि विकार एव। अतो येनाङ्गविकार इति तृतीया॥ २४॥

न कृमिकीटानामित्येकवद्भावप्रसङ्गात् ॥ २५ ॥

आयुषः कृमिकीटानामलङ्करणमल्पता इत्यत्र कृमिकीटानामिति प्रयोगो न युक्तः। क्षुद्रजन्तव इत्येकवद्भावप्रसङ्गात्। न च मध्यमपदलोपी समासो युक्तः। तस्याऽसार्वत्रिकत्वात् ॥२६॥

न कृमीति॥ क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्वसमास एकवद्भावविधानाद् बहुवचनान्तप्रयोगो न साधुरित्याह॥ आयुष इति॥ ननु मुखसहिता नासिका मुखनासिकेतिवन्मध्यमपदलोपिसमासः स्यादित्यपि न वक्तुं युक्तम्। तस्याऽसार्वत्रिकत्वादिति समर्थयते॥ न चेति॥ २५॥

न खरोष्ट्रावुष्ट्रखरमिति पाठात् ॥ २६ ॥

खरोष्ट्रौ वाहनं येषाम् इत्यत्र खरोष्ट्राविति प्रयोगो न युक्तः । गवाश्वप्रभृतिषूष्ट्रखरमिति पाठात् ॥ २६ ॥

न खरोष्ट्राविति ॥ गवाश्वादिगणे उष्ट्रखरमिति निपातितत्वात्, खरोष्ट्राविति व्यत्यासेन प्रयोगोऽनुपपन्न इत्याह ॥ खरोष्ट्रौ वाहन-मिति ॥ २६ ॥

आसेत्यसतेः ॥ २७ ॥

लावण्यमुत्पाद्य इवास यत्नः, इत्यत्रासेत्यसतेर्धातोः, अस गतिदीप्त्यादानेषु इत्यस्य प्रयोगो, नाऽस्तेः । भूभावविधानात् ॥२७॥

आसेति ॥ अस्तेर्भूरित्यार्धधातुके भूभावविधानात् कथमासेति प्रयोग इति प्राप्ते, असतेर्धातोर्लिटि रूपमासेति, न पुनरस्तेरित्याह ॥ लावण्य इति ॥ २७ ॥

युद्ध्येदिति युधः क्यचि ॥ २८ ॥

यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युद्ध्येद्, इति प्रयोगः । स चायुक्तः । युधेरात्मनेपदित्वात् । तत्र कथं युद्ध्येदित्याह ॥ युधः क्यचि ॥ युधमात्मन इच्छेद् युद्ध्येदिति ॥ २८ ॥

युद्ध्येदिति ॥ युधेरात्मनेपदिनः परस्मैपदं दृश्यते । तस्य शिष्टप्रयोगस्य साधुत्वं दर्शयितुमाह ॥ य इति । युध्शब्दात्, सुप आत्मनः क्यच् इति क्यच्प्रत्यये कृते सति लिङि युद्ध्येदिति सिद्ध्यतीत्याह ॥ युधमिति ॥ २८ ॥

विरलायमानादिषु क्यङ् निरूप्यः ॥ २९ ॥

विरलायमाने मलयमारुते इत्यादिषु क्यङ् निरूप्यः । भृशादिष्वपाठात् । नापि क्यष् । लोहितादिष्वपाठात् ॥ २९ ॥

विरलायमानादिष्विति ॥ क्यङ्क्यषोरप्राप्तत्वात् प्रत्याख्ये ॥ विरलायमान इति ॥ २९ ॥

अहेतौ हन्तेर्णिच्चुरादिपाठात् ॥ ३० ॥

घातयित्वा दशास्यम् इत्यत्राहेतौ णिज् दृश्यते । स कथमित्याह । चुरादिपाठात् ॥ चुरादिषु, चट स्फुट भेदे, घट संघाते, हन्त्यर्थाश्च इति पाठात् ॥ ३० ॥

अहेताविति ॥ घातयित्वेत्यत्राहेतुकर्तृभावेऽपि प्रयोगो दृश्यते । स च चुरादिपाठात् स्वार्थण्यन्तः साधुरित्याह ॥ घातयित्वेति ॥३०॥

अनुचरीति चरेष्टित्वात् ॥ ३१ ॥

अनुचरी प्रियतमा मदालसा इत्यत्रानुचरीति न युक्तः । ईकारलक्षणाभावात् । तत् कथम् । आह ॥ चरेष्टित्वात् ॥ पचादिषु, चरडिति पठ्यते ॥ ३१ ॥

अनुचरीति ॥ आक्षेपपूर्वकमनुचरीति पदस्य साधुत्वं समर्थ्यते॥ अनुचरी प्रियतमेति ॥ ईकारलक्षणाभावादिति ॥ पचाद्यजन्तत्वेन ङीप्प्राप्तेरभावादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

केसरालमित्यलतेरणि ॥ ३२ ॥

केसरालं शिलीध्रम् इत्यत्र केसरालमिति कथम् । आह ॥ अलतेरणि ॥ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु इत्यस्माद्धातोः केसरशब्दे कर्मण्युपपदे, कर्मण्यण् इत्यनेनाऽणि सति केसरालमिति सिद्ध्यति ॥ ३२ ॥

केसरशब्दस्य प्राण्यङ्गवाचित्वाकारान्तत्वयोरभावात्, प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् इति लजभावात् कथं केसरालमिति प्राप्ते तदुपपत्तिं वक्तुमाह ॥ केसरालमिति ॥ वृत्तिः स्पष्टार्था ॥ ३२ ॥

पत्रलमिति लातेः के ॥ ३३ ॥

पत्रलं वनमिदं विराजते इत्यत्र पत्रलमिति कथम् । आह ॥ लातेः के ॥ ला आदाने इत्येतस्माद्धातोरादानार्थात् पत्रशब्दे क-

मेण्युपपदे, आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्यये सतीति ॥ ३३ ॥

पत्रशब्दः सिध्मादिषु न पठ्यते इति, सिध्मादिभ्यश्च इति नास्ति लच्प्रत्यय इति कथं पत्रलमिति चिन्तायां साधुत्वं समर्थ्यते ॥ पत्रलमिति ॥ पत्राणि लाति आदत्त इति विग्रहे, आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्यये सति उपपदसमासे कृते, पत्रलमिति सिद्धमित्याह ॥ पत्रलं वनमिति ॥ ३३ ॥

महीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनात् ॥ ३४ ॥

महीध्रधरणीध्रादयः शब्दाः मूलविभुजादिदर्शनात् कप्रत्यये सतीति । महीं धरतीति महीध्र इत्येवमादयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ३४

महीध्रादय इति ॥ महीं धरतीति विग्रहे मूलविभुजादेराकृतिगणत्वात् कप्रत्यये कृते कित्त्वेन गुणाभावाद्यणादेशे सति महीध्रादयः सिद्धा इत्याह ॥ महीध्रधरणीध्रादय इति ॥ ३४ ॥

ब्रह्मादिषुहन्तेर्नियमादरिहाद्यसिद्धिः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेः क्विब्विधौ, ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु इत्यत्रारिहा रिपुहा इत्येवमादीनामसिद्धिः ॥ नियमात्॥ ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, क्विबेव, भूतकाल एवेति चतुर्विधश्चात्र नियम इति नियमान्यतरविषयो निरूप्यः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मादिष्विति ॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् इत्यत्र ब्रह्मादिष्वेवोपपदेषु भूत एव काले हन्तेरेव धातोः क्विबेव प्रत्ययो भवतीत्युपपदकालधातुप्रत्ययविषयस्य चतुर्धानियमस्यानुशिष्टत्वादरिहेत्यादीनामसिद्धिरित्याह ॥ ब्रह्मादिषूपपदेष्विति ॥ ३५ ॥

ब्रह्मविदादयः कृदन्तवृत्त्या ॥ ३६ ॥

ब्रह्मविद्, वृत्रभिदित्यादयः प्रयोगा न युक्ताः । ब्रह्मभ्रूण इत्यादिषु हन्तेरेव इति नियमात् । आह ॥ कृदन्तवृत्त्या ॥ वेत्तीति वित् । भिनत्तीति भित् । क्विप् चेति क्विप् । ततः कृदन्तैर्विदादिभिः सह ब्रह्मादीनां षष्ठीसमास इति ॥ ३६ ॥

ननु तर्हि चतुर्थानियमाश्रयणे ब्रह्मविदादीनां का गतिरित्याशङ्क्याह ॥ ब्रह्मविद् वृत्रभिदिति ॥ उपपदकालनैरपेक्ष्येण क्विपि सति समासान्ताश्रयणेन, ब्रह्मविदादयोऽपि सन्तीति व्याचष्टे ॥ वेत्तीति ॥ वेत्तीति वित्, भिनत्तीति भिदिति व्युत्पत्तिसिद्धेन कृदन्तेन सह षष्ठीसमासे सति ब्रह्मविदादीनां साधुत्वमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तैर्महीधरादयो व्याख्याताः ॥ ३७ ॥

तैर्विदादिभिर्महीधरादयो व्याख्याताः । धरतीति धरः । मह्या धरो महीधरः । एवं गङ्गाधरादयो व्याख्याताः ॥ ३७ ॥

उक्तामेतां युक्तिमन्यत्रापि योजयति ॥ तैरिति ॥ अत्र, कर्मण्यण् इति सूत्रेण कर्मण्युपपदे धातोरण्विधानान्महीधरादीनामसाधुत्वशङ्कायामिहाप्युपपदनैरपेक्ष्यषष्ठीसमासाश्रयणाभ्यां साधुत्वमस्तीति व्याचष्टे ॥ धरतीति धर इति ॥ ३७ ॥

भिदुरादयः कर्मकर्तरि कर्तरि च ॥ ३८ ॥

भिदुरं काष्ठम् । भिदुरं तमः । तिमिरभिदुरं व्योम्नः शृङ्गम् इति, छिदुरातपो दिवसः, मत्सरच्छिदुरं प्रेम, भङ्गुरा प्रीतिः, मातङ्गं मानभङ्गुरम् इत्यादयोऽपि प्रयोगा दृश्यन्ते, कथमित्याह ॥ ते कर्मकर्तरि कर्तरि च भवन्ति। कर्मकर्तरि चायमिष्यते इत्यत्र, चकारः कर्तरि चेत्यस्य समुच्चयार्थः ॥ ३८ ॥

भिदुरादय इति ॥ कर्मकर्तरि चायमिष्यते इत्यत्र चकारं प्रयुञ्जता तत्र भवता भाष्यकृता कर्तर्यपि प्रयोगोऽभ्यनुज्ञात इति भिदुरादयः शब्दाः कर्मकर्तरि, कर्तरि च प्रयोक्तव्या इत्याह॥भिदुरं काष्ठमिति ॥ ३८ ॥

गुणविस्तरादयश्चिन्त्याः ॥ ३९ ॥

गुणविस्तरः, व्याक्षेपविस्तर इत्यादयः प्रयोगाश्चिन्त्याः । प्रथने वावशब्दे इति घञ्प्रसङ्गात् ॥ ३९ ॥

गुणविस्तरादय इति॥प्रथने वावशब्द इति विपूर्वात्स्तृणातेरशब्द-

विषये प्रथने घञ्विधानाद् गुणविस्तार इत्येव प्रयोक्तव्यं, न तु गुण-विस्तर इतीत्याह ॥ प्रथन इति ॥ ३९ ॥

अवतरापचायशब्दयोर्दीर्घह्रस्वत्वव्यत्यासो बालानाम् ॥ ४० ॥

अवतरशब्दस्यापचायशब्दस्य च दीर्घत्वह्रस्वत्वव्यत्यासो बालानां बालिशानां प्रयोगेष्विति । ते अवतरणमवतार इति प्रयुञ्जते । मारुतावतार इति । स प्रयुक्तः । भावे तरतेरब्विधानात् । अपचायमपचय इति प्रयुञ्जते । पुष्पापचय इति । अत्र हस्तादाने चेरस्तेये इति घञ् प्राप्त इति ॥ ४० ॥

दीर्घव्यत्यास इति ॥ दीर्घस्य स्थानात् प्रच्याव्यान्यस्थाने करणं व्यत्यासः । बालानां विमर्शविधुराणां भवतीति शेषः ।तमेव व्यत्यास दर्शयति ॥ ते हीति ॥ अब्विधानादिति ॥ अयं तृस्त्रोर्घञ् इति करणाधिकरणयोरेव घञ्विधानात् तरतेः, ऋदोरप् इति भावेऽप्प्रत्यय एव भवतीत्यर्थः ॥ अपचायमिति॥हस्तादाने चेरस्तेये इति हस्तेनादानेऽभिधेये चिनोतेर्घञ्विधानादप्प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

शोभेति निपातनात् ॥ ४१ ॥

शोभेत्ययं शब्दः साधुः । निपातनात् । शुभ शुम्भ शोभार्थौ इति शुभेर्भिदादेराकृतिगणत्वादङ् सिद्ध एव । गुणप्रतिषेधाभावस्तु निपात्यत इति। शोभार्थोऽत्रस्वैकदेशो, किं शोभा, आहोस्विच्छोभ इति विशेषावगतिराचार्यपरम्परोपदेशादिति ॥ ४१ ॥

शोभेति । षिद्भिदादिभ्योऽङ् इति शुभेर्धातोर्भिदादिषु पाठादङ्प्रत्यये सति क्ङित्करणेन गुणप्रतिषेधे प्रसक्ते निपातनाद् गुणसिद्धिरित्याह ॥ शोभेत्ययं शब्द इति ॥ ४१ ॥

आविधौ गुरोः स्त्रियां बहुलं विवक्षा ॥ ४२ ॥

अविधावविधाने, गुरोश्च हल इति स्त्रियां बहुलं विवक्षा ।

क्वचिद्विवक्षा, क्वचिदविवक्षा, क्वचिदुभयमिति । विवक्षा यथा, ईहा लज्जेति । अविवक्षा यथा, आतङ्क इति । विवक्षाविवक्षे यथा, बाधा बाधः, ऊहा ऊहः, व्रीडा व्रीड इति ॥ ४२ ॥

अविधाविति बहुलग्रहणस्य विवक्षितमर्थमाह ॥ क्वचिद्विवक्षा क्वचिदविवक्षा, क्वचिदुभयमिति ॥ आतङ्क इत्यादिषु स्त्रीत्वस्याऽविवक्षितत्वाद् घञत्र भवति ॥ ४२ ॥

व्यवसितादिषु क्तः कर्तरि चकारात् ॥ ४३ ॥

व्यवसितः, प्रतिपन्न इत्यादिषु भावकर्मविहितोऽपि क्तः कर्तरि । गत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । भावकर्मानुकर्षणार्थत्वं चकारस्येतिचेद्, आवृत्तिः कर्त्तव्या ॥ ४३ ॥

व्यवसितादिष्विति ॥ व्यवसितः, प्रतिपन्न इत्यादिषु कर्तरि क्तप्रत्ययो न प्राप्नोति । सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि क्तप्रत्ययविधानाद् गत्यर्थादिसूत्रेण चाप्राप्तेरिति प्राप्त गत्यर्थादिसूत्रे चकारेणानुक्तसमुच्चयार्थेन व्यवस्यतिप्रभृतयः समुच्चीयन्त इत्याह व्यवसित इति । ननु भावकर्मणोरनुकर्षणार्थश्चकारः कथमन्यदप्यनुक्तं समुच्चिनुयादिति शङ्कते ॥ भावकर्मेति ॥ समाधत्ते ॥ आवृत्तिरिति ॥ चकारस्यावृत्तौ भावकर्मणोरनुकर्षणार्थं एकश्चकारः, अन्यः पुनरनुक्तसमुच्चयार्थ इति येनकेनाप्युपायेन शिष्टप्रयोगस्य गतिः कल्पनीयेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

आहेति भूतेऽन्यणलन्तभ्रमाद् ब्रुवो लटि ॥ ४४ ॥

ब्रुवः पञ्चानाम् इत्यादिना, आहेति लट् व्युत्पादितः । स भूते प्रयुक्तः । इत्याह भगवान् प्रभुः, इति । अन्यस्य भूतकालाभिधायिनो णलन्तस्य लिटि भ्रमात् । निपुणाश्चैवं प्रयुञ्जते । आह स्म स्मितमधुमधुराक्षरां गिरम् इति । अनुकरोति भगवतो नारायणस्य इत्यत्राऽपि, मन्ये— स्मशब्दः कविना प्रयुक्तो लेखकैस्तु प्रमादाभ लिखित इति ॥ ४४ ॥

आहेति ॥ किमिच्छसीति स्फुटमाह वासव इत्यादिष्वाहेति भूते प्रयुज्यते । स च प्रयोगोऽनुपपन्नः । ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः इति ब्रुवो लटि णलाद्यादेशपञ्चकविधानादन्यणलन्तेति ॥ लिटि विहितो यो णल् तदन्तत्वभ्रान्तिमूलोऽयं प्रयोग इत्यर्थः । आहेत्यव्ययमिति केचित्तु समादधते । शिष्टप्रयोगशैली दर्शयति॥निपुणश्चेति ॥ लट् स्मे इति लटो विधानात् । प्रसङ्गादन्यत्रापि भूतार्थे लट्प्रयोगस्योपपत्तिमाह ॥ अनुकरोतीति ॥ ४४ ॥

शबलादिभ्यः स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः ॥ ४५ ॥

उपस्रोतः स्वस्थस्थितमहिषशृङ्गाग्रशबलाः स्रवन्तीनां जाताः प्रमुदितविहङ्गास्तटभुवः । भ्रमरोत्करकल्माषाः कुसुमानां समृद्धयः इत्यादिषु स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः । अन्यतो ङीष् इति ङीष्विधानात् । तेन शबली कल्माषीति भवति ॥ ४५ ॥

शबलादिभ्य इति । अन्यतो ङीष् इति ङीष्विधानाच्छबलकल्माषादिभ्यः स्त्रियां टाप्प्रत्ययस्याप्राप्तिरिति । तथा प्रयोगं प्रदर्श्य प्रतिषेधति ॥ उपस्रोत इति ॥ ४५ ॥

प्राणिनि नीलेति चिन्त्यम् ॥ ४६ ॥

कुवलयदलनीला कोकिला बालचूते इत्यादिषु नीलेति चिन्त्यम् । कोकिला नीलीति भवितव्यम् । नीलशब्दात्, जानपद इत्यादिसूत्रेण; प्राणिनि च इति ङीष्विधानात् ॥ ४६ ॥

प्राणिनीति ॥ जानपदादिसूत्रे वृत्तिकारेण, नीलादोषधौ प्राणिनि च इति विषयव्यवस्थापनात् प्राणिनि विषये नीलशब्दान्ङीष् प्रत्ययः प्राप्तो, न तु टाप् । अतः प्राणिनि नीलेति न प्रयोक्तव्यमित्याह ॥ कुवलयेति ॥ ४६ ॥

मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे ॥ ४७ ॥

इतो मनुष्यजातेः, ऊङुत इत्यत्र मनुष्यजातेर्विवक्षा,अविवक्षा च लक्ष्यानुसारतः ।

मन्दरस्य मदिराक्षि पार्श्वतो निम्ननाभि न भवन्ति निम्नगाः।
ता सुतासुकितिकर्षणाद्भवा भामिनीह पतती विभाव्यते ॥

अत्र मनुष्यजातेर्विवक्षायाम्, इतो मनुष्यजातेरिति ङीषि सति, अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इति संबुद्धौ ह्रस्वत्वं सिद्ध्यति । नाभिशब्दात् पुनः. इतश्च प्राण्यङ्गाद् इतीकारे कृते, निम्ननाभिकेति स्यात् ।

हृतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।
च्युतं रुषाभिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ॥

अत्र निमग्ननाभेरिति मनुष्यजातेरविवक्षेति ङीष् न कृतः । सुतनु जहिहि मानं पश्य पादानतं माम् इत्यत्र मनुष्यजातेर्विवक्षेति सुतनुशब्दाद्. ऊङुत इत्यूङि सति ह्रस्वत्वे सुतन्विति सिद्ध्यति । वरतनुरथवाऽसौ नैव दृष्टा त्वया मे । अत्र मनुष्यजातेरविवक्षेत्यूङ् न कृतः ॥ ४७ ॥

मनुष्यजातेरिति ॥ निम्ननाभिसुतनुप्रभृतिषु यदि मनुष्यजातित्वमभ्युपेयते तदा, इतो मनुष्यजातेः, ऊङुत इति ङीषूङ्प्रत्यययोः प्राप्तौ, निम्ननाभेः, सुतनोरित्यादयः प्रयोगा न सिद्ध्येयुः । यदि नाभ्युपेयते तर्हि संबुद्धौ, निम्ननाभि, सुतन्वित्यादयः प्रयोगा न सिद्धाः स्युः । ततः कथं प्रयोगव्यवस्थेति विचारणायामुभयत्र साधुत्वं व्यवस्थापयति ॥ इतो मनुष्यजातेरिति ॥ वक्तुर्विवक्षितपूर्विका हि शब्दप्रवृत्तिरिति न्यायेन मनुष्यजातेर्विद्यमानाया अपि कचिद्विवक्षा, कचिदविवक्षा चेति लक्ष्यानुसारेणावधारणीयेति प्रयोगदर्शनपूर्वकं विवक्षाविवक्षे व्युत्पादयति ॥ मन्दरस्येति॥अत्र मनुष्यजातिविवक्षायां रूपसिद्धिं दर्शयति॥इतो मनुष्यजातेरिति॥ननु, इतश्च प्राण्यङ्गवाचिनो वा ङीष् वक्तव्य इति नाभिशब्दादीकारे कृते, अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे च कृते निम्ननाभीति संबुद्धिः सिद्ध्यति, किमनेन यत्नेनेति चेत् तत्राह ॥ नाभिशब्दादिति ॥ निम्ननाभीत्यत्र बहुव्रीहिसमासे, नद्यृतश्च इति कपा समासान्तेन, न कपि इति ह्रस्वत्वप्रतिषेधेन च भावितव्यम् । ततश्च निम्ननाभीके इति स्याद्, न तु निम्ननाभि इति । इतो मनुष्यजातेः कथंचिदविवक्षा इ-

शयति ॥ इतोऽप्युदाहरणैरिति ॥ उक्तन्यायेन सुतनुशब्दादौ विवक्षाविवक्षे दर्शयति ॥ सुतनु जहिहीति ॥ ४७ ॥

ऊकारान्तादप्यूङ् प्रवृत्तेः ॥ ४८ ॥

उत ऊङ् विहित ऊकारान्तादपि क्वचिद् भवति । आचार्यप्रवृत्तेः । काऽसौ प्रवृत्तिः । अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम् इति । अलाबूः, कर्कन्धूरित्युदाहरणम् । तेन, सुभ्रु किं संभ्रमेण । अत्र सुभ्रुशब्द ऊङि सिद्धो भवति । ऊङि त्वऽसति सुभ्रूरिति स्यात् ॥ ४८ ॥

ऊकारान्तादपीति ॥ यद्यपि, ऊङुत इत्यत्र तपरकरणमुकारान्तादूङ्विधानार्थं कृतं, तथाऽप्याचार्यवचनसामर्थ्यादूकारान्तादप्यूङ् प्रवर्तेत इत्याह ॥ उत ऊङ् विहित इति ॥ प्रश्नपूर्वकं प्रवृत्तिं दर्शयति ॥ काऽसौ प्रवृत्तिरिति ॥ प्रवृत्तिरारम्भः । अलाबूः । कर्कन्धूरित्युदाहरणसिद्ध्यर्थम्, अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम् इत्यूकारान्तादप्यूङ्प्रत्ययारम्भात्तपरकरणमविवक्षितमिति ज्ञायते । ननु यदेतदूकारान्तादूङ्विधानं तत् पिष्टपेषणप्रायमिति शङ्कां परिहरति ॥ तेनेति ॥ सुभ्रुशब्दादपि मनुष्यजातिविवक्षायामूङ्प्रत्ययं नदीसंज्ञायां संबुद्धौ ह्रस्वो भवतीति दर्शयति ॥ अत्र सुभ्रुशब्द इति ॥ ४८ ॥

कार्तिकीय इति ठञ् दुर्धरः ॥ ४९ ॥

कार्तिकीयो नभस्वान् इत्यत्र कालाट्ठञ् इति ठञ् दुर्धरः । ठञ्भवनं दुःखेन ध्रियत इति ॥ ४९ ॥

कार्तिकीय इति ॥ अत्र, कार्तिके भव इति भवार्थत्वं वक्तुं युक्तम् । तथात्वे कालाट्ठञ् इति शैषिकेष्वर्थेषु विधीयमानष्ठञ् दुर्निवारतया प्राप्नोति । अतः, कार्तिकीय इति न सिद्ध्यतीत्याह ॥ अत्रेति ॥ दुर्धर इति पदार्थमाह ॥ दुःखेनेति ॥ दुर्निरोध इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

शार्वरमिति च ॥ ५० ॥

शार्वरं तम इत्यत्र च, कालाट्ठञ् इति ठञ् दुर्धरः ॥ ५० ॥

शार्वरमिति ॥ अत्रापि ठञो दुर्धरत्वेन शार्वरमिति न सिद्ध्यतीत्याह ॥ शार्वरं तम इति ॥ ५० ॥

शाश्वतमिति प्रयुक्तेः ॥ ५१ ॥

शाश्वतं ज्योतिरित्यत्र शाश्वतमिति न सिद्ध्यति । कालाट्ठञ् इति ठञ्प्रसङ्गात् । येषां च विरोधः शाश्वतिक इति सूत्रकारस्यापि प्रयोगः । आह ॥ प्रयुक्तेः ॥ शाश्वते प्रतिषेध इति प्रयोगात्, शाश्वतमिति भवति ॥ ५१ ॥

शाश्वते प्रतिषेध इति वार्तिककारवचनादत्राऽण्प्रत्यये सति शाश्वतमिति शब्दः साधुरित्याक्षेपपूर्वकं समर्थयते ॥ शाश्वतं ज्योतिरिति ॥ ५१ ॥

राजवंश्यादयः साध्वर्थे यति भवन्ति ॥ ५२ ॥

राजवंश्याः, सूर्यवंश्या इत्यादयः शब्दाः, तत्र साधुरित्यनेन साध्वर्थे यति प्रत्यये सति साधवो भवन्ति । भवार्थे पुनर्दिगादिपाठेऽपि वंशशब्दस्य वंशशब्दान्तान्न यत् प्रत्ययः । तदन्तविधेः प्रतिषेधात् ॥ ५२ ॥

राजवंश्यादय इति ॥ वंशशब्दस्य दिगादिषु पाठात्, दिगादिभ्यो यदिति भवार्थे यत् प्रत्ययो विधीयते । स च वंशशब्दातान्न प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति तदन्तविधिप्रतिषेधात् । साध्वर्थविवक्षायां तु, तत्र साधुरिति यत् प्रत्यये सति राजवंश्यादयः सिद्धा इत्याह ॥ राजवंश्या इति ॥ ५२ ॥

दारवशब्दो दुष्प्रयुक्तः ॥ ५३ ॥

दारवं पात्रमिति दारवशब्दो दुष्प्रयुक्तः । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयटा भवितव्यम् । ननु विकारावयवयोरर्थयोर्मयड् विधीयते । अत्र तु, दारुण इदमिति विवक्षायां दारवमिति भविष्यति । नैतदेवमपि स्यात् । वृद्धाच्छ इति छविधानात् ॥ ५३ ॥

दारवशब्द इति ॥ दारुणो विकार इत्यस्मिन्नर्थे, नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयटो विधानाद् दारुमयमिति प्रयोक्तव्यं, न तु दारवमितीत्याह ॥ दारवं पात्रमिति ॥ नन्वत्र विकारार्थो न विवक्षितः, किन्तु सम्बन्धसामान्यम् । ततः, तस्येदमिति दारुशब्दादण्प्रत्ययं कृते दारवमित्येव भवतु, को विरोध इति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ सम्बन्धसामान्यविवक्षायामप्यण् प्रत्ययो न सिद्ध्यति । वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययप्रसङ्गादिति परिहरति ॥ नैतदेवमिति ॥ ५३ ॥

मुग्धिमादिष्विमनिज्मृग्यः ॥ ५४ ॥

मुग्धिमा, मौढिमा इत्यादिषु इमनिज् मृग्यः = अन्वेषणीय इति ॥ ५४ ॥

मुग्धिमादिष्विति ॥ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा इतीमनिच् प्रत्ययो विधीयते । स च मुग्धप्रौढादिशब्देभ्यो न प्राप्नोति । तेषां पृथ्वादिपाठाभावादित्यभिप्रायेण व्याचष्टे ॥ मुग्धिमा प्रौढिमेति ॥ ५४ ॥

औपम्यादयश्चातुर्वर्ण्यवत् ॥ ५५ ॥

औपम्यं सान्निध्यमित्यादयश्चातुर्वर्ण्यवत् । गुणवचन इत्यत्र, चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम् इति वार्तिकात् स्वार्थिकष्यञन्ताः ॥ ५५ ॥

औपम्यादय इति ॥ चातुर्वर्ण्यादयः स्वार्थे इति स्वार्थे के ष्यञि चातुर्वर्ण्यमिति यथा सिद्ध्यति तथा चातुर्वर्ण्यादिपाठादुपमैवौपम्यं, सन्निधिरेव सान्निध्यमित्यादयः स्वार्थिकष्यञन्ताः साधिता इत्याह ॥ औपम्यं, सान्निध्यमिति ॥ ५५ ॥

ष्यञः षित्करणादीकारो बहुलम् ॥ ५६ ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति यः ष्यञ् तस्य षित्करणादीकारो भवति । स बहुलम् । ब्राह्मण्यमित्यादिषु न भवति । साम्ग्र्यं सामग्री, वैदग्ध्यं वैदग्धीति ॥ ५६ ॥

ष्यञ इति ॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च इति ष्यञ् वि-

धीयते । ततश्च ष्वन्नन्तेभ्यः स्त्रियां, षिद्गौरादिभ्यश्च इति यो ङीप्प्रत्ययो विधीयते, स ईकारो बहुलं भवति । क्वचिन्न प्रवर्तते, क्वचिद्विकल्पेन प्रवर्तत इत्याह ॥ ब्राह्मण्यमित्यादिष्विति ॥ ५६ ॥ (१)

धन्वीति व्रीह्यादिपाठात् ॥ ५७ ॥

व्रीह्यादिषु धन्वन्शब्दस्य पाठाद्धन्वीति इनौ सति सिद्धो भवति ॥ ५७ ॥

धन्वीति ॥ धन्वन्शब्दस्याद्न्तत्वाभावात्, अत इनिठनौ इतीनिप्रत्ययस्याप्राप्तौ व्रीह्यादेराकृतिगणत्वेनेनिप्रत्यये सति धन्वीति सिद्ध्यतीत्याह ॥ व्रीह्यादिष्विति ॥ ५७ ॥

चतुरस्रशोभीति णिनौ ॥ ५८ ॥

बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेनेत्यत्र चतुरस्रशोभीति न युक्तम् । व्रीह्यादिषु शोभाशब्दस्य पाठेऽपि इनिरत्र न सिद्ध्यति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । भवतु वा तदन्तविधिः । कर्मधारयान्मत्वर्थीयानुपपत्तिः। लघुत्वात् प्रक्रमस्येति बहुव्रीहिणैव भवितव्यम् । तत्कथमिति मत्वर्थीयस्याऽप्राप्तौ चतुरस्रशोभीति प्रयोगः। आह॥ णिनौ ॥ चतुरस्रं शोभत इति ताच्छीलिके णिनावयं प्रयोगः। अथ, अनुमेयशोभीति कथम्। न ह्यत्र पूर्ववद् वृत्तिः शक्या कर्तुमिति । शुभेः साधुकारिण्यावश्यके वा णिनिं कृत्वा तदन्ताच्च भावप्रत्यये पश्चाद् बहुव्रीहिः कर्तव्यः । अनुमेयं शोभित्वं यस्येति । भावप्रत्ययस्तु गतार्थत्वान्न प्रयुक्तः । यथा, निराकुलं तिष्ठति, सधीरमुवाचेति ॥ ५८ ॥

चतुरस्रशोभीति ॥ अत्र साधुत्वं समर्थयिष्यमाणः प्रामाणिकप्र-

(१) ५६—५७ सूत्रयोर्मध्ये, सामग्र्यमित्यादिषु विकल्पेन इत्येवं मूलपुस्तकेषु सूत्रान्तरं दृश्यते । तच्च प्रक्षिप्तमिति त्रिपुरहरभूपालेन

ना [illegible]

योगं तावत् प्रदर्शयति ॥ बभूवेति ॥ अत्र मत्वर्थीयप्रत्ययस्यानुपपत्तिमाह ॥ अत्र चतुरस्रशोभीति ॥ चतुरस्रा चासौ शोभा च चतुरस्रशोभा, साऽस्यास्तीति चतुरस्रशोभीति मत्वर्थीयेन सिद्ध्यति । व्रीह्यादिपाठाभावादिति शङ्कितुरभिप्रायः । अभ्युपगम्यमाने वा व्रीह्यादिपाठे, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन न तदन्तविधिरिति वार्तिककारवचनाच्छोभाशब्दान्तादिनिप्रत्ययो न प्राप्नोतीत्याह ॥ व्रीह्यादिष्विति ॥ यथा कथञ्चिदभ्युपगमेऽपि वा तदन्तविधेः स दोषस्तदवस्थः । न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधादित्याह ॥ भवत्विति ॥ कर्मधारयबहुव्रीहिक्रमपरीक्षायां बहुव्रीहिपरिपाटीश्रेयसी । लाघवात् । अतश्चित्रगुशब्दादिवत् बहुव्रीहिणैव मत्वर्थीयस्य प्राप्तिरित्याह ॥ लघुत्वादिति ॥ प्रयोगानुपपत्तिप्रतिपादनं निगमयति ॥ तत् कथमिति ॥ चतुरस्रं शोभितुं शीलमस्येति विग्रहे, सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इति ताच्छीलिके णिनिप्रत्यये सति चतुरस्रशोभीति सिद्ध्यतीति सिद्धान्तयति ॥ चतुरस्रं शोभत इतीति ॥ ननु चतुरस्रशोभीत्यत्र समर्थितेऽपि साधुत्वेऽनुमेयशोभीति न सिद्ध्यति, उक्तन्यायाऽप्रवृत्तेरिति शङ्कते ॥ अथेति ॥ तदप्रवृत्तिमेव दर्शयति ॥ न ह्यत्रेति ॥ चतुरस्रशोभीतिवदनुमेयं शोभितुं शीलमस्येति विग्रहे विवक्षितार्थोऽसिद्धः ॥ कर्मविवक्षाया असंभवात् । अविवक्षिते कर्मण्युपपदे कृत्प्रत्ययः कर्तुं न शक्यत इति शङ्कार्थः । ताच्छीलिकणिनेरसम्भवेऽपि, साधुकारिणि चेति वक्तव्यबलात् । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरिति सूत्राद्वा साधुकारिण्यावश्यके वार्थे विवक्षिते णिनिः सिद्ध्यति । ततः शोभिनो भाव इति भावार्थे त्वप्रत्यये सति पश्चादनुमेयं शोभित्वं यस्येति बहुव्रीहौ सत्यनन्तरम्, उक्तार्थानामप्रयोग इति त्वप्रत्ययस्य निवृत्तौ च सत्यामनुमेयशोभीतिसिद्ध्यतीति परिहरति ॥ शुभेरिति ॥ ५८ ॥

कञ्चुकीया इति क्यचि ॥ ५९ ॥

जीवन्ति राजमहिषीमनु कञ्चुकीया इति कथम् । मत्वर्थीयस्य छप्रत्ययस्याभावात् । अत आह ॥ क्यचि ॥ क्यचि प्रत्यये सति कञ्चुकीया इति भवति । कञ्चुकमात्मन इच्छन्ति कञ्चुकीयाः ॥ ५९ ॥

कञ्चुकीया इति ॥ कञ्चुका येषां सन्तीति कञ्चुकीया इति न शक्यते वक्तुम् । छप्रत्ययस्य मत्वर्थीयस्याभावात्, कथं कञ्चुकीया इति चोदयति ॥ जीवन्तीत्यादिना ॥ कञ्चुकमात्मन इच्छन्तीत्येतस्मिन्नर्थे, सुप आत्मनः क्यच् इति क्यचि कृते, क्यचि चेतीकारे च सति ततः पचाद्यचि कृते कञ्चुकीया इति सिद्ध्यतीति परिहरति ॥ क्यचि प्रत्यये सतीति ॥ ५९ ॥

बौद्धप्रतियोग्यपेक्षायामप्यातिशायनिकाः ॥ ६० ॥

बौद्धस्य प्रतियोगिनोऽपेक्षायामप्यातिशायनिकास्तरबादयो भवन्ति । घनतरं तमः, बहुलतरं प्रेमेति ॥ ६० ॥

बौद्धप्रतियोग्यपेक्षायामिति ॥ इदं घनमिदं च घनमिदमनयोरतिशयेन घनमिति विग्रहे शब्दोपात्तप्रतियोग्यपेक्षयाऽतिशायनार्थे तरबादिविधानादसति शब्दोपात्ते प्रतियोगिनि घनतरं तम इति प्रयोगः कथमिति चिन्तायां बुद्धिसन्निधापितेऽपि प्रतियोगिन्यातिशायनिकाः प्रत्यया भवन्तीति दर्शयति ॥ बौद्धस्येति ॥ ६० ॥

कौशिलादय इलचि वर्णलोपात् ॥ ६१ ॥

कौशिलो,वासिल इत्यादयः कथम्, आह । कौशिकवासिष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नीतावनुकम्पायां वा, घनिलचौ चेतीलचि कृते, ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादच इति वर्णलोपात् सिद्ध्यन्ति ॥ ६१ ॥

कौशिलादय इति ॥ अनुकम्पितः कौशिकः, अनुकम्पितो वासिष्ठ इत्यस्मिन्नर्थे कौशिलो वासिल इत्यादयः प्रयोगाः कथमिति विचारणायां, घनिलचौ चेति सूत्रेणाऽनुकम्पायान्नीतौ वा बह्वचो मनुष्यनाम्नः घनिलचौ प्रत्ययौ विधीयेते । अतः कौशिकवासिष्ठशब्दाभ्यामुक्तलक्षणाभ्यामिलचि कृते, ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादच इत्यजादौ प्रत्यये परतः प्रकृतेर्द्वितीयादचः परस्य शब्दरूपस्य लोपे सति, यस्येति चेतीकारलोपे च कौशिलो वासिल इत्यादयः प्रयोगाः सिद्ध्यन्तीति समर्थयते ॥ कौशिलो वासिल इति ॥ ६१ ॥

मौक्तिकमिति विनयादिपाठात् ॥ ६२ ॥

मुक्तैव मौक्तिकमिति विनयादिपाठाद् द्रष्टव्यम् । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इति नपुंसकत्वम् ॥ ६२ ॥

मौक्तिकमिति ॥ विनयादिषु पाठेऽभ्युपगते, विनयादिभ्यष्ठक् इति स्वार्थिके ठकि कृते मौक्तिकमिति सिद्ध्यतीत्याह ॥ मुक्तैव मौक्तिकमिति ॥ अत्र प्रकृतिलिङ्गस्यातिक्रमणे भाष्यकारवचनं प्रमाणयति ॥ स्वार्थिका इति ॥ ६२ ॥

प्रातिभादयः प्रज्ञादिषु ॥ ६३ ॥

प्रातिभादयः शब्दाः प्रज्ञादिषु द्रष्टव्याः । प्रतिभाविकृतिद्वित्यादिभ्यः शब्देभ्यः प्रज्ञादिपाठादणि स्वार्थिके कृते, प्रातिभं, वैकृतं, द्वैतमित्यादयः प्रयोगाः सिद्ध्यन्तीति ॥ ६३ ॥

प्रातिभादय इति ॥ प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थिकोऽण् विधीयते । प्रतिभादीनामत्र पाठाभ्युपगमेन स्वार्थिकेऽण्प्रत्यये कृते, प्रातिभं, वैकृतं, द्वैतं, चारित्रमित्यादयः सिद्ध्यन्तीति व्याचष्टे ॥ प्रातिभादयः शब्दा इति ॥ ६३ ॥

न सरजसमित्यनव्ययीभावे ॥ ६४ ॥

मधु सरजसं मध्येपद्मं पिबन्ति शिलीमुखा इत्यादिषु सरजसमिति न युक्तः प्रयोगोऽनव्ययीभावे । अव्ययीभाव एव सरजसशब्दस्येष्टत्वात् ॥ ६४ ॥

न सरजसमिति ॥ बहुव्रीहिप्रयोगो न साधुरिति दर्शयितुमाह ॥ मधु सरजसमित्यादिना ॥ अनव्ययीभावे प्रयोगो न युक्तः । रजसा सह वर्तत इति सरजसमिति बहुव्रीहिसमासो न सिद्ध्यति । तस्मिन् हि सति सरजस्कमिति स्यात् । अव्ययीभावे तु सिद्ध्यति । अव्ययं विभक्ति इत्यादिना साकल्यार्थेऽव्ययीभावे कृते, अचतुरादिसूत्रेणाकारान्तत्वनिपातनात् सरजसमिति भवति । तथाचाह वृत्तिकारः । मत एकोऽव्ययीभावः साकल्ये । सरजसमभ्यवहरतीति । बहुव्रीहौ न भवति । रजसा सह वर्तते इति सरजस्कं पङ्कजमिति ॥ ६४ ॥

न धृतधनुषीत्यसंज्ञायाम् ॥ ६५ ॥

धृतधनुषि शौर्यशालिनि इत्यत्र धृतधनुषीत्यसंज्ञायां न युक्तः प्रयोगः । धनुषश्चेत्यनङ्विधानात् । संज्ञायां त्वनङ् विकल्पितः । वा संज्ञायामिति ॥ ६५ ॥

न धृतधनुषीति ॥ निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ६५ ॥

दुर्गन्धिपद इद् दुर्लभः ॥ ६६ ॥

दुर्गन्धिः काय इत्यादिषु दुर्गन्धिपद इत् समासान्तो दुर्लभः । उत्पूत्यादिषु दुःशब्दस्याऽपाठात् ॥ ६६ ॥

दुर्गन्धिपद इति ॥ गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इत्युदादिभ्यश्चतुर्भ्यः परस्य गन्धशब्दस्य समासान्तविधानादुदादिषु दुरो ग्रहणाभावाद् दुर्गन्धिरिति प्रयोगो न साधुरिति दर्शयति ॥ दुर्गन्धिः काय इति ॥ ६६ ॥

सुदत्यादयः प्रतिविधेयाः ॥ ६७ ॥

सा दष्टरोषात् सुदती ममर्जेति, शिखरदति पतति रशना इत्यादिषु सुदत्यादयः शब्दाः प्रतिविधेयाः दत्रादेशलक्षणाभावात् । तत्र प्रतिविधानम् । अग्रान्तादिसूत्रे चकारस्याऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सुदत्यादिषु दत्रादेश इत्येके । अन्ये तु वर्णयन्ति । सुदत्यादयः स्त्र्यभिधायिनो योगरूढशब्दाः । तेषु, स्त्रियां संज्ञायामिति दत्रादेशो विकल्पेन सिद्ध एवेति ॥ ६७ ॥

सुदत्यादय इति ॥ यद्यप्यत्र लक्षितं दत्रादेशप्राप्तेरभावेऽपि शिष्टप्रयुक्तत्वात् सुदत्यादयः प्रतिविधेयाः समाधेयाः । अत्र केचिदग्रान्तादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्बहिर्दन्त्यादिष्विव दत्रादेशे कृते, उगितश्चेति ङीपि सति सुदत्यादयः सिद्ध्यन्तीति प्रतिविदधते । अपरे तु— स्त्रीमात्राभिधायिनो योगरूढाः । सुदत्यादय इति स्त्रियां, वा संज्ञायामिति दत्रादेशे सिद्ध्यन्तीति वदन्तीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे ॥ सा दष्टरोषादित्यादिना ॥ ६७ ॥

क्षतहृढोरस इत्यस्य साधुत्वं समर्थयितुं प्रथमं तावत् प्रामाणिकप्रयोगं प्रदर्शयति ।

क्षतहृढोरस इति न कप् तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ ६८॥

प्लवङ्गनखकोटिभिः क्षतहृढोरसो राक्षसा इत्यत्र हृढोरःशब्दात्, उरः प्रभृतिभ्यः कप् इति कप् न कृतः।ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । समासवाक्यं त्वेवं कर्तव्यम्—क्षतं हृढोरो येषामिति ॥ ६८ ॥

प्लवङ्गेति ॥ ननु बहुव्रीहौ समासे, उरःप्रभृतिभ्यो नित्यं कब्विधानात्, क्षतहृढोरस्क इति कपा भवितव्यमिति प्राप्ते कबभावे कारणं कथयितुमाह ॥ उरःप्रभृतिभ्य इति ॥ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेष्यते इति वचनादुरःशब्दान्तात् कप्प्रत्ययो न भवति । तथाच विग्रहवाक्यमेवं कर्तव्यम् । हृढं च तदुरश्च हृढोरः । क्षतं हृढोरो येषामिति । अतः, क्षतहृढोरस इति सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

अवैहीति वृद्धिरवद्या ॥ ६९ ॥

अवैहीत्यत्र वृद्धिरवद्या । गुण एव युक्त इति ॥ ६९ ॥

अवैहीति ॥ अवैहीत्यत्र इणो लोण्मध्यमपुरुषे, सेर्ह्यपिच्चेति ह्यादेशे सति ङिद्वद्भावाद् गुणाभावे, इहीति रूपम् । ततश्चावशब्दस्य प्राक्प्रयोगे, आद् गुण इति गुणे सति, अवेहीति भवति । एत्येधत्यूठ्स्वित्यत्र, एतेरचि इत्यनुवर्तनाद् वृद्धिर्न भवति । नन्ववाङोरुभयोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगे वृद्धिः सिद्ध्यतीति न चोदनीयम् । ओमाङोश्चेति पररूपप्रसङ्गात । तस्मादवैहीत्यत्र वृद्धिरसाधीयसीत्यर्थः ॥६९

अपाङ्गनेत्रेति लुगलभ्यः ॥ ७० ॥

अपाङ्गे नेत्रं यस्याः सेयमपाङ्गनेत्रेत्यत्र लुगलभ्यः । अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे इति सप्तम्या अलुग्विधानात् ॥ ७० ॥

अपाङ्गनेत्रेति ॥ नेत्रशब्देन समुदायवाचिना तदेकदेशः कनीनिका लक्ष्यते । ततश्चापाङ्गे नेत्रं कनीनिका यस्याः सापाङ्गनेत्रेति प्रयो-

कथं, न स्वपाङ्गनेत्रेति । अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे इति निर्व समनया अलुग्विधानादित्यभिप्रायवानाह ॥ अपाङ्गनेत्रमिति ॥७०॥

नेष्टाः श्लिष्टप्रियादयः पुंवद्भावप्रतिषेधात् ॥ ७१ ॥

श्लिष्टप्रियः, विश्लिष्टकान्त इत्यादयो नेष्टाः । स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावस्य प्रियादिषु निषेधात् ॥ ७१ ॥

नेष्टा इति ॥ श्लिष्टा प्रिया येन, विश्लिष्टा कान्ता यस्मात् स श्लिष्टप्रियो, विश्लिष्टकान्त इत्यादयः प्रयोगा इष्टा न भवन्ति । स्त्रियाः पुंवदित्यादिसूत्रे प्रियादिषु पुंवद्भावप्रतिषेधादिति दर्शयति ॥ श्लिष्टप्रिय इत्यादिना ॥ ७१ ॥

दृढभक्तिरसौ सर्वत्र ॥ ७२ ॥

दृढभक्तिरसौ ज्येष्ठे, अत्र पूर्वपदस्य, स्त्रियामित्यविवक्षितत्वात् ॥ ७२ ॥

दृढभक्तिरिति ॥ अत्र भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात् पूर्वपदस्य पुंवद्भावो दुर्घट इति प्राप्ते पूर्वपदस्य दृढशब्दस्य विग्रहवाक्ये स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वाद् दृढभक्तिरिति सिद्ध्यतीत्याह ॥ अत्रेति ॥ तथा-चाह वृत्तिकारः— दृढभक्तिरित्येवमादिषु पूर्वपदस्य स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधेयमिति । भाष्यव्याख्यानकारोऽपि, दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति । न्यासकारोऽपि— अर्थनिर्वृत्तिपरे दृढशब्द लिङ्गविशेषस्यानुपकारकत्वात्स्त्रीत्वमविवक्षितमेव, तस्मादस्त्रीलिङ्गस्यैव दृढशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभिप्राय इति । भोजराजस्त्वन्यथा समाधत्ते । भक्तौ च कर्मसाधनायामित्यत्र सूत्रे कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठाद् भवानीभक्तिरित्यादौ पुंवद्भावप्रतिषेधः । दृढभक्तिरित्यादौ भावसाधनत्वात् पुंवद्भावे सिद्धे स्त्रीपूर्वपदत्वमेवेति ॥ ७२ ॥

जम्बुलतादयो ह्रस्वविधेः ॥ ७३ ॥

जम्बुलतादयः प्रयोगाः कथम् । आह ॥ ह्रस्वविधेः ॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वविधानात् ॥ ७३ ॥

जम्बुलतादय इति ॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ङ्यन्तव्यतिरिक्तस्येगन्तस्योत्तरपदे परतो विकल्पेन ह्रस्वविधानाज्जम्बुलतादयः सिद्धा इत्याह ॥ जम्बुलतादय इति ॥ ७३ ॥

तिलकादयोऽजिरादिषु ॥ ७४ ॥

तिलकादयः शब्दाः, अजिरादिषु द्रष्टव्याः। अन्यथा, तिलकवती कनकवतीत्यादिषु मतुपि, मतौ बह्वचोऽनजिरादीनामिति दीर्घत्वं स्यात् । अन्ये तु वर्णयन्ति— नद्यां मतुबिति यो मतुप् तत्रायं विधिः । तेषां मतेनाऽमरावतीत्यादीनामसिद्धिः ॥ ७४ ॥

तिलकादय इति ॥ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनामिति मतुप्प्रत्यये परतोऽजिरादिवर्जितस्य बह्वचो दीर्घविधानात्तिलकादीनामजिरादिपाठाभ्युपगमेन दीर्घनिषेधात्तिलकवतीत्यादयः सिद्ध्यन्तीत्याह ॥ तिलकादयः शब्दा इति ॥ अजिरादिषु पाठानभ्युपगमे प्रयोगविरोधं प्रदर्शयति ॥ अन्यथेति ॥ परे तु— प्रकारान्तरेण प्रयोगं प्रतिष्ठापयन्ति । तेषां मतं दूषयितुमनुभाषते ॥ अन्ये त्विति ॥ यत्र, नद्यां मतुबिति नदीविषये मतुप्प्रत्ययो विधीयते तत्रायं दीर्घविधिः । तिलकादिषु, तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुब्विधानात्तिलकवतीत्यादिषु दीर्घाभाव इति । तदेतद् दूषयति ॥ तेषामिति ॥ ७४ ॥

निशम्यनिशमय्यशब्दौ प्रकृतिभेदात् ॥ ७५ ॥

निशम्य निशमय्येत्येतौ शब्दौ श्रुत्वेत्येतस्मिन्नर्थे । शमेः, ण्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशे सति निशमय्येति भवितव्यम्, न निशम्येति । आह ॥ प्रकृतिभेदात् ॥ शमेर्दैवादिकस्य निशम्येति रूपम् । शमो दर्शने इति चुरादौ णिचि मित्संज्ञकस्य निशमय्येति रूपम् ॥ ७५ ॥

निशम्येति ॥ दिवादिपाठादण्यन्तः शमिरेका प्रकृतिः । चुरादिषु पाठात्, शमो दर्शने इति श्रवणार्थे मित्संज्ञको णिजन्तः शमिरपरा प्रकृतिः । अतः प्रकृतिभेदाद्रूपद्वयसिद्धिरित्याह ॥ निशम्येत्यादि ॥ ७५ ॥

संयम्यनियम्यशब्दावणिजन्तत्वात् ॥ ७६ ॥

कथं संयम्यनियम्यशब्दौ । ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशेन भवितव्यम् । आह ॥ अणिजन्तत्वात् ॥ धातोर्णिच् तु न । गतार्थत्वात् । यथा, वाचं नियच्छति इति । णिजर्थानवगतौ णिच् प्रयुज्यत एव । यथा, संयमयितुमारब्ध इति ॥ ७६ ॥

संयम्येति ॥ प्रयोजकव्यापारप्रतीतिरत्र णिचा भवितव्यम् । तस्मिँस्तु सति, ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशे संयमय्य, नियमय्येति प्रयोक्तव्यम् । कथं, संयम्यनियम्यशब्दाविति प्रयोक्तुरभिप्रायः । शङ्कामिमां शकलयितुं हेतुमाह ॥ अणिजन्तत्वादिति ॥ णिजभावाच्चणेरयादेशो न प्रसज्यत इत्यर्थः । ननु प्रयोजकव्यापारप्रतीतौ णिच्प्रत्ययः किं न स्यादित्यत आह ॥ णिच् तु नेति ॥ गतार्थत्वात् प्रयोजकव्यापारशून्यस्य सकर्मकस्य प्रकृत्यर्थस्य धातुनैवाभिहितत्वादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथा वाचमिति ॥ यत्र णिजर्थः स्वभावतो नावगम्यते तत्र णिच् प्रयुज्यत एवेति दर्शयति ॥ णिजर्थानवगताविति ॥ ७६ ॥

प्रपीयेति पीङः ॥ ७७ ॥

प्रपीयेत्ययं शब्दः, पीङ् पाने इत्येतस्य । पिबतेर्हि, न ल्यपि इतीत्वप्रतिषेधात् प्रपायेति भवति ॥ ७७ ॥

प्रपीयेति ॥ पीङ् पाने इति धातोर्ल्यबन्तमिदं, न तु पिबतेः । तस्य, न ल्यपीतीत्वप्रतिषेधादित्याह ॥ पिबतेरिति ॥ ७७ ॥

दूरयतीति बहुलग्रहणात् ॥ ७८ ॥

दूरयत्यवनते विवस्वति इत्यत्र दूरयतीति कथम् । णाविष्ठवद्भावे, स्थूलदूर इत्यादिना गुणलोपयोः कृतयोर्दवयतीति भवितव्यम् । आह ॥ बहुलग्रहणात् । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमि-

युवचेत्यत्र बहुलग्रहणात्, स्थूलदूरादिसूत्रेण यद् विहितं तन्न भविष्यतीति ॥ ७८ ॥

दूरयतीति प्रयोगस्य साधुत्वं समर्थयितुं शङ्कामिमामङ्कुरयति दूरयतीति ॥ शेषं सुगमम् ॥ ७८ ॥

गच्छतीप्रभृतिष्वनिषेध्यो नुम् ॥ ७९ ॥

हरति हि वनराजिर्गच्छती श्यामभावमित्यादिषु गच्छतीप्रभृतिषु शब्देषु, श्यप्श्यनोर्नित्यमिति नुम् अनिषेध्यो निपद्धुमशक्यः ॥ ७९ ॥

गच्छतीप्रभृतिष्विति । शप्श्यनोर्नित्यमिति नित्यं नुमागमस्य विधानाद् गच्छतीत्यादयो न साधव इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

मित्रेण गोप्त्रेति पुंवद्भावात् ॥ ८० ॥

मित्रेण गोप्त्रेति कथम् । गोप्तृणा भवितव्यम् । इकोऽचि विभक्ताविति नुम् विधानात् । आह ॥ पुंवद्भावात् ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्येति पुंवद्भावेन गोप्त्रेति भवति ॥८०॥

मित्रेण गोप्त्रेति । स्पष्टमर्वाशष्टम् ॥ ८० ॥

वेत्स्यसीति पदभङ्गात् ॥ ८१ ॥

पतितं वेत्स्यसि क्षितौ इत्यत्र वेत्स्यसीति न सिद्ध्यति । इट्प्रसङ्गात् । आह ॥ पदभङ्गात सिद्ध्यति । वेत्स्यसीति पदं भज्यते— वेत्सि, असि । असीत्ययं निपातस्त्वमित्यस्मिन्नर्थे । क्वचिद्वाक्यालंकारे प्रयुज्यते। यथा, पार्थिवस्त्वमसि सत्यमऽभ्यधा इति ॥ ८१ ॥

वेत्स्यसीति ॥ विदिर्ज्ञानार्थस्यानुदात्तोपदेशत्वाभावादिडागमेन भवितव्यम् । तथाच वेत्स्यसीति न सिद्ध्यतीति चिन्तायां पदं विभज्य प्रयोगसाधुत्वं समर्थयते ॥ पतितमित्यादिना ॥ ८१ ॥

कामयानशब्दस्सिद्धोऽनादिश्चेत् ॥ ८२॥

कामयानशब्दः सिद्धः । आगमानुशासनमनित्यमिति मुक्यऽकृते, यद्यनादिः स्यात् ॥ ८२ ॥

कामयान इति ॥ आगमानुशासनमनित्यमिति वचनात्, आने मुक् इत्यकृते मुगागमे कामयान इति । स च प्रामाणिकैः प्रयुक्तश्चेत् साधुरित्यभिप्रायः ॥ ८२ ॥

सौहृददौर्हृदशब्दावणि हृद्भावात् ॥ ८३ ॥

सुहृदयदुर्हृदयशब्दाभ्यां युवादिपाठादणि कृते, हृदयस्य हृद्भावः । आदिवृद्धौ सौहृददौर्हृदशब्दौ भवतः । सुहृद्दुर्हृच्छब्दाभ्यां युवादिपाठादेवाणि कृते, हृद्भगसिन्ध्वन्ते इति हृदन्तस्य तद्धितेऽणि कृते सत्युभयपदवृद्धौ सत्यां सौहार्दं दौहार्दमिति भवति ॥ ८३ ॥

सौहृददौर्हृदशब्दाविति ॥ शोभनं हृदयं यस्य, दुष्टं हृदयं यस्येति विग्रहसिद्धाभ्यां सुहृदयदुर्हृदयशब्दाभ्यां भावार्थे, हायनान्तयुवादिभ्योऽण् इत्यणि कृते सति, हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेशे, तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धौ च सत्यां सौहृददौर्हृदशब्दौ सिद्धौ । अत्र हृच्छब्दस्य लाक्षणिकत्वात्, हृद्भगसिन्ध्वन्ते इत्यत्र प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणादुभयपदवृद्ध्यभावः । शोभनं हृद् यस्य, दुष्टं हृद् यस्येति विग्रहे, युवादिपाठादणि कृते, हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्येत्युभयपदवृद्धौ, सौहार्दं दौहार्दमिति च सिद्धमिति च व्याचष्टे ॥ सुहृदय इत्यादिना ॥ ८३ ॥

विरम इति निपातनात् ॥ ८४ ॥

रमेरनुदात्तोपदेशत्वात्, नोदात्तोपदेशस्येत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधस्याभावात् कथं विरम इति । आह ॥ निपातनात् ॥ एतत्तु, यम उपरमे इत्यत्रोपरमे इति । अतन्त्रं चोपसर्ग इति ॥ ८४ ॥

विरम इति ॥ विरमेर्मान्तत्वेऽपि अनुदात्तोपदेशत्वात्, नोदात्तो-पदेशस्येत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधाभावात् वृद्धौ सत्यां विराम इति युक्तं प्रयोक्तुं, कथं विरम इति प्राप्ते, यम उपरमे इत्यत्र निपातनात् साध्वीति दर्शयति ॥ रमेरिति ॥ उपरम इति निपातेन विरम इ-त्यस्य किमायातमित्यत्राह ॥ पतत्विति ॥ पतत्तु निपातनं सोप-सर्गस्य रमेरुपलक्षणमित्यवगन्तव्यम् ॥ ८४ ॥

उपर्यादिषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु द्वितीया ॥ ८५ ॥

उपर्यादिषु शब्देषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु, उपर्यध्यधसः सामीप्ये इत्यनेन, उपर्यादिषु त्रिषु—द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु इति द्वितीया। वीप्सायां तु द्विरुक्तेषु षष्ठ्येव भवति, उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वर-बुद्धयः ॥ ८५ ॥

उपर्यादिषु, उपर्यध्यधसः सामीप्ये इत्युपर्यादीनां सामीप्यार्थे द्विर्वचनविधानात् द्विरुक्तैस्तैर्योगे सति द्वितीया विभक्तिर्भवति। वीप्सायां तु षष्ठीविभक्तिर्भवतीति व्यवस्थामाह ॥ उपर्योरिति ॥ क्रियागुणाभ्यां युगपत् प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा ॥ ८५ ॥

मन्दं मन्दमित्यप्रकारार्थत्वे ॥ ८६ ॥

मन्दं मन्दं नुदति पवन इत्यत्र मन्दं मन्दमित्यऽप्रकाराऽर्थे भवति । प्रकारार्थत्वे तु, प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्वचने कृते क-र्मधारयवद्भावे च मन्दमन्दमिति प्रयोगः । मन्दं मन्दमित्यत्र तु नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनम् । अनेकभावात्मकस्य नुदेर्यदा सर्वे भावा मन्दत्वेन व्याप्तुमिष्टा भवन्ति तदा वीप्सेति ॥ ८६ ॥

मन्दं मन्दमिति ॥ वीप्साप्रकारार्थयोः प्रयोगद्वयव्यवस्थां प्रति-पादयितुमाह ॥ मन्दं मन्दं नुदतीति ॥ कर्मधारयवद्भावे चेति । क-र्मधारयवदुत्तरेषु इत्यनेन कर्मधारयवद्भावे सुलोपादिर्भवति । अने-कभावविषया व्याप्तुमिच्छा यति वीप्सा । तां दर्शयति ॥ अनेकभा-येति ॥ ८६ ॥

न निद्राद्रुगिति भष्भावप्राप्तेः ॥ ८७ ॥

निद्राद्रुक्काद्रवेपच्छविरुपरिलसदूघर्धरो वारिवाह इत्यत्र निद्राद्रुगिति न युक्तः । एकाचो बशो भष् इति भष्भावप्राप्तेः । अनुप्रासप्रियैस्त्वपभ्रंशः कृतः ॥ ८७ ॥

न निद्रेति ॥ निद्राध्रुगिति वक्तव्ये निद्राद्रुगित्यपभ्रंश इत्याह निद्राद्रुक्काद्रवेय इति ॥ ८७ ॥

निष्यन्द इति षत्वं चिन्त्यम् ॥ ८८ ॥

न ह्यत्र षत्वलक्षणमस्ति । कस्कादिपाठोऽप्यस्य न निश्चितः॥८८॥

निष्यन्द इति ॥ अत्र षत्वप्रसक्त्यनुशासनादर्शनात् कस्कादिष्वपि पाठानिश्चयाच्च षत्वं चिन्त्यं, निर्णेतुमशक्यमित्याह ॥ न हीति ॥ ८८ ॥

नाङ्गुलिसङ्ग इति मूर्धन्यविधेः ॥ ८९ ॥

म्लायन्त्यङ्गुलिसङ्गेऽपि कोमलाः कुसुमस्रज इत्यत्राङ्गुलिसङ्ग इति न युक्तः। समासेऽङ्गुलेः सङ्ग इति मूर्धन्यविधानात् ॥८९॥

नाङ्गुलिसङ्ग इति ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥ ८९ ॥

तेनाग्निसेनादयः प्रत्युक्ताः ॥ ९० ॥

तेनाङ्गुलिसङ्ग इत्यनेनाग्निसेनः, इन्दुसेन एवमादयः शब्दाः प्रत्युक्ताः प्रत्याख्याताः । सुषामादिषु च, एति संज्ञायामगादिति मूर्धन्यविधानात् ॥ ९० ॥

तेनेति ॥ सुषामादिषु चेति सूत्रं, एति संज्ञायामगादिति गणसूत्रस्यार्थः सकारपरस्यागकारात् परस्य संज्ञायां विषये मूर्धन्यादेशविधानादग्निसेनादयः प्रत्याख्याता इत्याह ॥ तेनाङ्गुलिसङ्ग इत्यनेनेति ॥ ९० ॥

नेन्द्रवाहने णत्वमाहितत्वस्याविवक्षितत्वात् ॥ ९१ ॥

कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनमित्यत्रेन्द्रवाहनशब्दे, वाहनमाहितादिति णत्वं न भवति । आहितत्वस्याऽविवक्षितत्वात् । स्वस्वामिभावमात्रं त्वत्र विवक्षितम् । तेन सिद्धमिन्द्रवाहनमिति ॥ ९१ ॥

सदसन्तो मयो शब्दा विविच्यैवं निदर्शिताः ॥
अनयैव दिशा कार्यं शेषाणामप्यवेक्षणम् ॥ १ ॥

इति काव्याऽलङ्कारसूत्रवृत्तौ प्रायोगिके पञ्चमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ शब्दशुद्धिः ॥ समाप्तं चेदं प्रायोगिकं पञ्चममधिकरणम् ॥

नेन्द्रवाहने णत्वमिति ॥ चकासतं चारुचमूरुचर्मणा कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनमित्यादिप्रयोगो दृश्यते । अत्र, वाहनमाहितात् इति सूत्रे आहितवाचि यत् पूर्वपदं तस्मान्निमित्तादुत्तरस्य वाहनशब्दस्य नकारस्य णकारादेशो विधीयते । वाहने यदारोपितं तदाहितमित्युच्यते । तस्मादिक्षुवाहणमितिवदिन्द्रवाहणमिति प्रयोक्तव्यं, न पुनरिन्द्रवाहनमिति प्राप्ते तन्निषेद्धुमाह ॥ इन्द्रवाहनशब्द इति ॥ अयमर्थः । पूर्वपदार्थस्येक्षुशरादेरिव नेन्द्रस्याहितत्वं विवक्ष्यते, किन्तु इन्द्रस्वामिकं वाहनमिन्द्रवाहनमिति स्वस्वामिसम्बन्धो विवक्ष्यते । ततश्च दाक्षिवाहनमितिवदिन्द्रवाहनमिति सिद्धमिति ॥ ९१ ॥

सदसन्त इति ॥ एवमुक्तप्रकारेण साधवश्चासाधवश्च शब्दा विविच्य पृथक्कृत्य निदर्शिता उदाहृताः । अनयैव दिशाऽस्मदुक्तेनैव सदसद्विवेकमार्गेण शेषाणामनुक्तानां सतामसतां च शब्दानामवेक्षणं पर्यालोचनं कार्यं कर्तव्यमिति भद्रम् ॥ १ ॥

इत्थं समिद्धगुणसंपदि वामनस्य
प्रस्थानसीम्नि चिरादलसोज्झितायाम् ॥
व्याख्यानपद्धतिरियं व्यवहारहेतो-
र्निष्कण्टका निपुणमारचिता कवीनाम् ॥ १ ॥
न्यायोक्तिवीचिनिचयेन कुतर्कजाल-
कलङ्कुषेण गहने गुणरत्नगर्भे ॥

सारस्वताध्भुतसरस्वति नावमेना-
मालम्ब्य रन्तुमनसो विचरन्तु धीराः ॥ २ ॥
पदे केचिद्वाक्यं कतिचन परे मान इतरे
कवित्वेऽलङ्कारं कतिचन परे नाट्यनिगमे ॥
भजन्ति प्रागल्भ्यं न खलु पथमेतेपु गणिता
बहूकुर्वन्त्येते बुधसदसि नः किन्तु सुधियः ॥ ३ ॥
शब्दार्थौ चरणौ प्रतीकविसरो वाक्यानि गुम्भो लस-
न्मूर्तिर्वस्तु शिरः परिष्कृतिरलङ्काराऽसवो रीतयः ॥
यस्याः स्वीयगुणा गुणाः सुरुचिराः शृङ्गारवीरादयो
रम्याऽष्टादशवर्णना कृतिवधूः सेयं जगन्मोहिनी ॥ ४
इति कृतरचनायामिन्दुवंशोद्भवन
त्रिपुरहरधरित्रीमण्डलाखण्डलेन ॥
ललितवचसि काव्यालंक्रियाकामधेना-
वधिकरणमयासीत् पञ्चमं पूर्तिमेतत् ॥ ५ ॥

इति श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालविरचितायां काव्यालङ्कारसूत्र
वृत्तिव्याख्यायां काव्यालङ्कारकामधेनौ पञ्चमेऽधिकरणे
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥ २ ॥ (१२) ॥

समाप्तं चेदं प्रायोगिकं पञ्चममधिकरणम् ॥
समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ श्रीरस्तु ।